

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СЕРГЄЄВА ІРИНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 929+631.52/53:633:634+575+01.016(09)(48) Єнкен Б.К.

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРОФЕСОР Б.К. ЄНКЕН (1873-1943) – ВЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, ОРГАНІЗАТОР
ВІТЧИЗНЯНОЇ АГРОНОМІЇ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ
СПРАВИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

07.00.07 – історія науки й техніки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів авторів мають посилання на відповідне джерело

І.Л. Сергєєва

Науковий керівник: **Вергунов Віктор Анатолійович,**

доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Сергєєва І.Л. Професор Б. К. Єнкен (1873-1943) – вчений, педагог, організатор вітчизняної агрономії та сільськогосподарської дослідної справи першої половини XX століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки. – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України, Київ, 2018.

Дисертаційна робота присвячена комплексному дослідженню науково-організаційної, науково-освітньої та виробничо-практичної діяльності Бориса Карловича Єнкена – ученого-селекціонера, педагога, організатора вітчизняної агрономії та сільськогосподарської дослідної справи.

Опрацювання літературних джерел з досліджуваної теми та проведений історіографічний аналіз свідчать про пробіли у відомих інформаційних джерелах з наукової біографії Б. К. Єнкена, зокрема з точки зору систематизованого і всебічного висвітлення наукового доробку ученого в контексті історичного розвитку сільськогосподарської дослідної справи у першій половині XX століття. Існуючі дослідження несуть опосередковану інформацію, яка розкриває епізоди життя і творчої діяльності ученого та аспекти його наукової діяльності. У цих дослідженнях виокремлено три основних періоди: перший – дорадянський період (1909-1917 рр.), другий – радянський (1918-1991 рр.), а до третього періоду віднесено наукові дослідження пострадянського часу і донині. Досліджуючи історіографію теми за радянських часів, складається думка про однобічну оцінку діяльності Б. К. Єнкена. Хоча серед літературних джерел є досить популярні, але, нажаль, вони містять вузьку джерельну базу.

До 1990-х років архівні матеріали про життя та творчу спадщину професора Б. К. Єнкена були практично недоступні для істориків і дослідників України. Лише з набуттям Україною незалежності вдалося повернути із небуття ім'я ученого. Джерельна база включала в себе опубліковані і неопубліковані матеріали,

документи архівних установ. Особливу цінність склали архівні документи які було залучено у процес дослідження вперше.

Опрацьовано матеріали 9 фондів, 21 справи чотирьох архівних установ: ЦДАВО, м. Київ, РДІА (Росія), ДАВО, м. Вінниця, ДАХО, м. Харків. У ході дисертаційного дослідження була налагоджена співпраця з науковцями-викладачами Ризького політехнічного університету (РПУ), які надали архівні матеріали стосовно студентських років навчання Б. К. Єнкена (м. Рига, Латвія). Основу джерельної бази склали наукові праці вченого.

Проаналізований архівний матеріал є достатньою джерельною базою для достовірного висвітлення предмету дослідження у повному обсязі.

За допомогою загальнонаукових і спеціально-історичних методів дисертаційне дослідження вдалося викласти у послідовній та логічно завершеній формі. Використовуючи проблемно-хронологічний метод, здобувач більш детально висвітлив бібліографію ученого. У роботі основну увагу приділено аналізу безпосередньої діяльності Б. К. Єнкена як ученого-селекціонера, агронома, педагога, одного із основоположників суспільної агрономії, організатора вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Детальне вивчення його життєвого та творчого шляху необхідно для розуміння шляхів розвитку вітчизняної аграрної науки і аграрного сектору виробництва. У цьому плані запропоновано періодизацію життя та діяльності Б. К. Єнкена, що ґрунтується на етапах його наукової, організаційної та громадської діяльності.

Формування власної думки ученого щодо природознавчих дисциплін відбувається під час навчання у реальному училищі з 1886 по 1893 рр., де Б. К. Єнкен закінчив 7 класів (м. Тамбов, Російська імперія). З 1893 по 1900 рр. студент Б. К. Єнкен навчався у Ризькому політехнічному інституті на сільськогосподарському відділенні. У цей період у майбутнього ученого закладається науково-освітній погляд на проблеми суспільної агрономії. Саме у цьому вузі вперше відбувається знайомство ученого зі специфікою роботи хімічної та сільськогосподарської станції університету.

У 1900-1908 рр. Б. К. Єнкен розпочав свою науково–професійну діяльність у Саратовській губернії працюючи повітовим агрономом. У цей час учений впроваджує новітні заходи з агрономії у Петровському, Вольському, Тамбовському, Аткарському повітах, а також по всій Саратовській губернії. Розпочинає писати наукові роботи та записки, які друкувалися в часописах Самарської губернії та міській «Земській газеті». Публікує перші наукові праці, присвячені актуальним питанням агрономії, організації агрономічної справи, організації та покращенню агрономічної допомоги населенню. Його статті публікує газета «Тамбовський голод», одним із трьох редакторів і засновників якої він був у 1904 р.

Важливим напрямом діяльності Б. К. Єнкена стала його участь у роботі Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1908-1919 рр.). Цей період є найбільш плідним у житті й творчості Б. К. Єнкена. Він пов'язаний з науковою та організаторською діяльністю у Харківському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості – громадському об'єднанні, яке визначило розвиток сільськогосподарської дослідної справи і виробництва в Україні і на всьому півдні Російської імперії наприкінці XIX та на початку XX сторіч. Вчений взяв безпосередню участь в організації та керівництві Харківської дослідної станції, та у формуванні її перших робочих колекцій сільськогосподарських культур, що у подальшому стало підґрунтям для створення у 1992 р. Національного центру генетичних ресурсів рослин України (НЦГРРУ).

Велика заслуга Б.К. Єнкена полягає в тому, що він стояв у витоків вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. За його безпосередньої участі була створена перша в Російській імперії селекційна станція – Харківська селекційна, пізніше дослідна станція, на якій було започатковано селекційно-дослідну роботу з польових сільськогосподарських культур.

Як талановитий організатор Б. К. Єнкен у 1913-1914 рр. взяв безпосередню участь у перетворенні Харківської селекційної станції на підрозділ Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції. За його ініціативи при

Харківській станції було створено дорадчий орган – Комітет сільськогосподарського рослинництва.

На Харківській селекційній, потім дослідній станції Б. К. Єнкен проявив себе як талановитий і досвідчений селекціонер, створивши у період з 1909 по 1919 рр. перші вітчизняні сорти соняшнику Зеленка (Харківський 76) і Харківський 27-82; разом із О. Ф. Гельмером і А. В. Чернишовим – сорт озимого жита Немишлянське 953, провів селекційні роботи з покращення сортів жита: Пярнуське, Альпійське, Єлісейське, Заальське та ін., створив низку цінних селекційних ліній ячменю ярого.

Важливе значення для становлення і розвитку сільськогосподарської науки і виробництва мала активна участь Б. К. Єнкена в організації та проведенні з'їздів, нарад, конференцій та виставок. За напрямками розв'язання проблем сільського господарства відбувалися наступні з'їзди, в яких учений взяв безпосередню участь: І-ий Всеросійський з'їзд діячів з селекції сільськогосподарських рослин, насінництва і розповсюдження насіннєвого матеріалу (м. Харків, 1911 р.); Перший з'їзд з сільськогосподарської дослідної справи Південно-Східної Європейської Росії і Північного Кавказу (24–26 травня 1912 р., Ростов-на-Дону); Нарада з питань сільськогосподарської дослідної справи у Санкт-Петербурзі (1913); 1-ий Всеросійський сільськогосподарський з'їзд (1–10 вересня 1913 р., Київ) та ін.

Усі підняті та винесені на широкий загальний питання вітчизняної аграрної науки висвітлені в його наукових доповідях. Науковий доробок професора Б. К. Єнкена налічує понад 127 наукових праць. Умовно його можна поділити за наступними напрямками: суспільна агрономія; селекція та насінництво; рослинництво; організація дослідної справи; запобігання ерозії генофонду; збір, вивчення та збереження рослинних (теперішній термін – «генетичних») ресурсів. Не залишилися поза увагою вченого і такі галузі сільського господарства як виноградарство, виноробство, садівництво, городництво, а також тваринництво. Вперше ним були підняті питання про організацію контрольно-насіннєвих станцій, створення спеціальних розсадників дикорослих і місцевих сортів сільськогосподарських рослин, збереження цінних сортів і форм сільськогосподарських рослин у генбанках, організацію розгалуженої мережі

лабораторій із всебічної оцінки якостей зерна, зокрема борошномельних при дослідних установах. Вчений доклав чимало зусиль для створення таких лабораторій в Одесі, Харкові, Маслівці та Києві.

Значущою і плідною за результатами для розвитку вітчизняних сільськогосподарської дослідної справи і виробництва було закордонне відрядження Б. К. Єнкена, проведене за сприяння Харківського товариства та Департаменту Землеробства. З метою ознайомлення з селекційною справою на Західно-Європейських станціях і стажування на деяких із них він у 1911 р відбув до Німеччини, Австрії і Швеції. Працював в Інституті бродильних речовин і крохмального виробництва та на Дослідній станції з переробки хлібів у Берліні, на селекційних станціях у Галле (Німеччина) та Свальофі (Швеція), що посприяло становленню ученого як фундатора сільськогосподарської дослідної справи.

Слід відмітити, що 18-22 вересня 1911 р. Б. К. Єнкен як єдиний делегат від Російської імперії взяв участь у 4-й Міжнародній генетичній конференції (Париж), а також впродовж двох семестрів був слухачем сільськогосподарського відділення Університету в Галле. Результати своєї наукової, селекційної діяльності та огляд новітньої літератури з селекції та насінництва він висвітлив у статтях в періодичному виданні «Южно-Русская сельскохозяйственная газета» («Південно-Російська сільськогосподарська газета»), що було засновано та видавалось Харківським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. За результатами стажування Б. К. Єнкен видав 32-сторінкову брошуру-звіт «Листи з-за кордону (нотатки селекціонера)».

Варто зазначити, що він одним з перших обґрунтував актуальність запобігання ерозії генофонду шляхом збереження сортів народної селекції та цінних дикорослих форм у спеціальних колекційних розсадниках, поряд зі створенням колекцій селекційних сортів, як вихідного матеріалу для селекції. Вчений зробив практичні кроки для реалізації цих положень на Харківській селекційній станції (нині - Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН), що в подальшому стало підґрунтям для створення Національного банку генетичних ресурсів рослин України, формування та ведення якого за науково-методичного керівництва та координації з

боку Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН здійснюють понад 30 провідних селекційних і наукових установ України.

Унікальним напрямом наукової діяльності ученого стала організована ним разом з іншими провідними вченими у 1914 р. перша експедиція з всебічного дослідження та ретельного вивчення видового та сортового складу й умов вирощування сільськогосподарських культур Харківської губернії. Започатковані Б. К. Єнкеним дослідження видового та сортового складу культурних рослин шляхом проведення експедицій залишаються актуальними. За часів функціонування Національного банку генетичних ресурсів рослин України було організовано понад 40 експедицій.

У 1918 р. вчений публікувався у часописах «Хлібороб – Кооператор» і «Українська кооперація», журналі «Сільський господар», Південно-Російській сільськогосподарській газеті».

Життя та діяльність ученого на Кубані (1919-1924 рр., 1930-1943 рр.) охоплює виробничо-практичну і науково-освітню роботу у державних установах і навчальних закладах. У цей період друком виходять його статті на сторінках періодичного видання «Южно-русская сельскохозяйственная газета», які висвітлюють важливі питання галузі садівництва, плідівництва та розсадництва, а також виноградарства та виноробства.

Працюючи у Кубанському сільськогосподарському технікумі (1923-1924 рр.), Б. К. Єнкен викладав селекцію та спеціальне землеробство (хліборобство), читав основи сільського господарства, завідував дослідним полем і проводив демонстраційні досліди з навчальних дисциплін.

У поважному віці учений знову повертається на Кубань, де працює з 1930 р. до кінця життя у 1943 р. Він веде викладацько-наукову діяльність у Кубанському сільськогосподарському інституті (нині – Кубанський державний аграрний університет) та очолює наукову бібліотеку Кубанської дослідної станції Всесоюзного інституту рослинництва (ВІР). Саме на Кубанській станції ВІРу учений провів свої останні роки життя.

У 1924-1925 рр. Б. К. Єнкен працює завідувачем головної лабораторії (державної хлібної інспекції) Одеського морського порту й району. За цей короткий період учений написав методологічні основи для роботи Державної хлібної інспекції.

Важливим напрямом діяльності ученого (1925-1926 рр.) стала редакторська та науково-організаційна робота в Сільськогосподарському науковому комітеті України (СГНКУ) при НКЗР УСРР і Всеукраїнському товаристві насінництва (ВТН).

Одним із головних напрямів його діяльності у 1926-1929 рр. стала виробничо-практична і науково-освітня робота у навчальному закладі Маслівського сорто-насінневого технікуму імені К. А. Тимірязєва. У цей період Б. К. Єнкен започаткував становлення Миронівської школи селекції зернових культур. Створив при технікумі лабораторію з дослідження технічних властивостей сільськогосподарських рослин, продуктів їх переробки і стандартизації – борошномельно-хлібопекарсько-олійну.

У технікумі Б. К. Єнкен читав курси лекцій з селекції коренебульбоплодів, спеціальної селекції, зернознавства та дослідної справи, а також здійснював наукове керівництво 10-ма дипломниками.

Аналіз архівних документів свідчить про те, що Б. К. Єнкен опікувався і сприяв підготовці наукових кадрів, допомагав і створював умови для їх наукового зросту серед яких майбутні видатні вчені-селекціонери – Ф. Г. Кириченко, П. Х. Гаркавий, В. М. Ремесло, М. М. Кулешов та ін.

Діяльність ученого у Маслівському сорто-насінневому технікумі імені К. А. Тимірязєва стала запорукою створення на базі Миронівської дослідної станції (нині Миронівський інститут пшениці ім. В. М. Ремесла НААН) потужного селекційного центру по роботі з зерновими культурами.

Не менш важливим досягненням ученого стала створена ним у 1928 р. лабораторія борошномельного і хлібопекарського випробування зерна у Всеукраїнському торговельному музеї, на основі експонатів Київського Контрактового ярмарку.

Досягнення Б. К. Єнка на ниві аграрної науки та педагогіки є фундаментом, на якому розвивались і розвиваються окремі галузі природничих і соціальних, у т.ч. педагогічних наук. Б. К. Єнкен залишив у спадок світовій науці чимало наукових праць, які й досі не втратили своєї актуальності та практичної цінності і продовжують залишатися теоретичною базою для сучасної аграрної науки і виробництва. Його теоретичні та практичні праці мали значний вплив на розвиток окремих напрямів агрономії, хімії, рослинництва, селекції та насінництва.

Ключові слова: Б. К. Єнкен, сільськогосподарська дослідна справа, агрономія, селекція, товариство, Харківська селекційна станція, Маслівський сорто-насіннєвий технікум імені К. А. Тимірязєва, Ризька політехніка, з'їзд, генофонд, колекція.

ANNOTATION

Serhieieva I.L. "Professor B. K. Yenken (1873-1943) – a scientist, teacher, organizer of domestic agronomy and agricultural research in the first half of the XX century." – Qualification scientific work on the rights of manuscript.

The thesis of the dissertation for the scientific degree of the candidate in Historical Sciences in specialty 07.00.07 - History of Science and Technology. – National Scientific Agricultural Library of Ukraine, Kyiv, 2018.

The workout of literary sources on the subject and the historiographical analysis carried out show the gaps in the well-known information sources from the B. K. Yenken's scientific biography, in particular from the point of view of the systematic and comprehensive coverage of the scientist's research work in the context of the historical development of the agricultural experimental affairs in the first half of the twentieth century. Existing studies carry indirect information that reveals episodes of the scientist's life and creative activity and aspects of his scientific activity. These studies distinguish three main periods: the first – the pre-Soviet period (1909-1917), the second – the Soviet one (1918-1991), and the third period includes scientific researches of post-Soviet time to this day. Investigating the historiography of the subject for the Soviet times, the idea of a

one-sided evaluation of the work of Boris Yenken is made. Although, among the literary sources, there are quite popular, but, unfortunately, they contain a narrow source base.

Until the 1990s, archival material on the life and creative heritage of Professor B.K. Yenken was virtually inaccessible to historians and researchers in Ukraine. Only with the acquisition of independence by Ukraine, was it possible to return the name of the scientist from non-existence. The source base included published and unpublished materials, documents of archival institutions. The archival documents that were involved in the research process for the first time were of particular value.

The materials of 9 stocks of documents, 21 cases of four archival institutions were worked out: TsDIAVO, Kyiv, RIAA (Russia), DAVO, Vinnytsia, DAKHO, Kharkiv. In the course of the dissertation research, cooperation was established with the scientists of the Riga Polytechnic University (RPU), who provided archival materials related to B. K. Yenken's student years (Riga, Latvia). The basis of the source base was the scientific work of the scientist.

The analyzed archival material is a sufficient source for reliable coverage of the research subject in its entirety.

With the help of general scientific and special-historical methods, the dissertation study was successfully presented in a consistent and logically completed form. Using the problem-chronological method, the applicant more fully covered the biography of the scientist. In the work, the main attention is paid to the analysis of B. K. Yenken's direct activity as a scientist-breeder, agronomist, teacher, one of the founders of social agronomy, the organizer of a domestic agricultural experimental affairs. A detailed study of his life and creative path is necessary for understanding the ways of development of domestic agrarian science and agrarian sector of production. In this term, the periodization of B.K. Yenken's life and activities based on the stages of his scientific, organizational and social activity is proposed.

Formation of the scientist's own opinion on natural sciences takes place during his studies in a real college since 1886 to 1893, where B.K. Yenken graduated from the 7th grade (Tambov, Russian Empire). Since 1893 to 1900, the student B. K. Yenken studied at the Riga Polytechnic Institute at an agricultural department. During this period, the future

scientist formed the scientific and educational view on the problems of social agronomy. In this university, for the first time, the acquaintance of the scientist with the specifics of the work of the chemical and agricultural stations of the university was going on.

In 1900-1908 BC, B. K. Yenken began his scientific and professional activities in the Saratov province as a county agronomist. At this time, the scientist introduces the modern agronomic activities in Petrovsky, Volsky, Tambov, Atkara districts as well as throughout Saratov province. He begins to write scientific papers and notes which were published in the periodicals of the Samara province and the “Zemsky Newspaper” edited in the city. He publishes the first scientific works devoted to the actual issues of agronomy, organization of agronomic affairs, organization and improvement of agronomic assistance to the population. His articles are published in the newspaper “Tambov Famine”, one of the three editors and founders of which he was in 1904.

An important direction of B. K. Yenken's activity was his participation in the work of the Kharkiv Society of Agriculture and Agricultural Industry (1908-1919). This period is most fruitful in the life and work of B. K. Yenken. It is associated with the scientific and organizational activities of the Kharkiv Society of Agriculture and Agricultural Industry – a public association that determined the development of agricultural research and production in Ukraine and throughout the south of the Russian Empire in the late XIX and early XX centuries. The scientist took a direct part in the organization and management of the Kharkiv Research Station and in the formation of its first working collections of agricultural crops which subsequently became the basis for the establishment in 1992 of the National Center for Plant Genetic Resources of Ukraine (NCPGRU).

Great merit of B. K. Yenken is that he was at the source of domestic agricultural research affairs. With his direct participation, the first breeding station in the Russian Empire was created – the Kharkiv Breeding, and later the Experimental Station on which the breeding and research work on field crops was started.

As a talented organizer, B.K. Yenken in 1913-1914 took a direct part in the transformation of the Kharkiv Breeding Station into a subdivision of the Kharkiv Regional Agricultural Research Station. At his initiative, at the Kharkiv station, an advisory body – the Committee for Agricultural Crop Production was established.

At the Kharkiv Breeding, then Experimental Station, B. K. Yenken showed himself as a talented and experienced breeder creating in the period from 1909 to 1919 the first domestic varieties of sunflower Zelenka (Kharkivskyi 76) and Kharkivskyi 27-82; together with O. F. Gelmer and A. V. Chernyshev – a variety of winter rye Nemyshlyanske 953, conducted breeding works for the improvement of rye varieties: Parnuske, Alpinyske, Elyseyske, Zaalske, etc., created a number of valuable breeding lines of spring barley.

An important contribution to the formation and development of agricultural science and production was the active participation of B.K. Yenken in the organization and holding of congresses, meetings, conferences and exhibitions. The following congresses in which the scientist participated directly, by the directions of the agricultural problems, were such: I-st All-Russian Congress on the Agricultural Plants Breeding, Seed Production and Spread of Seed Material (Kharkiv, 1911); the First Congress on Agricultural Experimental Affairs of Southeastern European Russia and the North Caucasus (May 24-26, 1912, Rostov-on-Don); Meeting on Agricultural Experimental Affairs in St. Petersburg (1913); 1st All-Russian Agricultural Congress (September 1-10, 1913, Kyiv) and others.

All the questions of the national agrarian science raised and elevated to the general public, are highlighted in his scientific reports. The scientific developments of the professor B. K. Yenken makes more than 127 scientific works. Conditionally they can be divided into the following areas: social agronomy; breeding and seed production; plant growing; organization of a research affairs; prevention of a gene pool erosion; collection, study and conservation of plant (the present term – "genetic") resources. A such branches of agriculture as viticulture, winemaking, horticulture, gardening, and also livestock breeding have not left the attention of the scientist. For the first time, he raised the question about organization of a stations for agricultural plants seed control, the creation of special nurseries for wild and local varieties of agricultural plants, the preservation of valuable varieties and forms of agricultural plants in geny banks, the organization of an extensive network of laboratories for a comprehensive assessment of grain qualities, in particular flour mills, at research institutions. The scientist made a lot of effort to create such laboratories in Odesa, Kharkiv, Maslivka and Kiev.

The overseas business trip of Boris Yenken conducted with the assistance of the Kharkiv Society and the Department of Agriculture was significant and fruitful by its results for development of domestic agricultural research affairs and production. In 1911 he went to Germany, Austria and Sweden to get acquainted with the breeding business at the Western European stations and to internships on some of them. He worked at the Institute of Fermentation and Starch Production and at the Bread Processing Experimental Station in Berlin, at breeding stations in Halle (Germany) and Swallow (Sweden) what contributed to the formation of a scientist as the founder of agricultural research affairs.

It should be noted that on September 18-22, 1911, B. K. Yenken as the only delegate from the Russian Empire took part in the 4th International Genetic Conference (Paris), and during two semesters he was a student at the Agricultural Branch of the University in Halle. He described the results of his scientific, breeding activity and an overview of the latest literature on breeding and seed production in the periodicals "South Russian Agricultural Newspaper" ("Yuzhno-Russkaya Sel'skohoziaystvennaya Gazeta") which was founded and edited by the Kharkiv Society of Agriculture and Agricultural Industry. As a result of the internship, B.K. Yanken issued a 32-page brochure-report "Letters from abroad (notes of the breeder)".

It should be noted that he was one of the first to substantiate the urgency of preventing the erosion of a gene pool by preserving varieties of folk breeding and valuable wild species in special collection nurseries, along with the creation of collections of breeding varieties as the source material for breeding. The scientist made practical steps to implement these provisions at the Kharkiv Breeding Station (now the Plant Production Institute named after V. Ya. Yuryev of NAAS) which subsequently became the basis for the creation of the National Bank of Plant Genetic Resources of Ukraine, the formation and maintenance of which, under the scientific-methodical guidance and coordination by the Plant Production Institute named after V. Ya. Yuryev of NAAS, performs more than 30 leading breeding and research institutions of Ukraine.

The first expedition for a comprehensive study and a thorough research of the species and variety composition as well as conditions of crops growing in the Kharkiv province which he together with other leading scientists organized in 1914, was an unique direction

of his scientific activity. The researches of crops species and variety composition initiated by B. K. Yenken, remain relevant. More than 40 expeditions were organized during the period of functioning of the National Bank of Plant Genetic Resources of Ukraine.

In 1918, the scientist's papers were published in the magazines "Hliborob - Cooperator" and "Ukrainian cooperation", the magazine "Farmer", "The South Russian Agricultural Newspaper".

The life and activities of the scientist in the Kuban (1919-1924, 1930-1943) encompasses production-practical, scientific-educational work in state and educational institutions. During this period, his articles are published in the pages of the periodical "South-Russian Agricultural Newspaper" which cover important issues of horticulture, nursery growing as well as viniculture and winemaking.

While working in the Kuban Agricultural College (1923-1924), Boris Yenken taught breeding and special agriculture (farming), read the foundations of agriculture, supervised the experimental field and conducted demonstration experiments on educational disciplines.

In old age, the scientist returns to the Kuban, where he works since 1930 until the end of his life in 1943. He teaches at the Kuban Agricultural Institute (now Kuban State Agricultural University) and heads the scientific library of the Kuban Experimental Station of the All-Union Institute for Plant Industry (VIR). It was at the Kuban VIR Station that the scientist spent his last years of life.

In 1924-1925, B. K. Yenken works as the head of the main laboratory (state grain inspection) of the Odesa seaport and the district. During this short period, the scientist wrote a methodological basis for the work of the State Bread Inspection.

The editorial and scientific-organizational work in the Agricultural Scientific Committee of Ukraine (SGRTU) at the NKZR of the Ukrainian SSR and the All-Ukrainian Seed Production Association (VTN) became an important area of activity of the scientist (1925-1926).

One of the main directions of his activity in 1926-1929 was the production-practical and scientific-educational work at the educational establishment of the Maslivsky Variety and Seed-growing College named after K. A. Timiryazev. During this period, B. K.

Yenken initiated the formation of Mironovka school of cereals breeding. He created at the College a laboratory for the study of technical properties of agricultural plants, products of their processing and standardization - flour-bread-bakery-oil.

In the College, B. K. Yenken gave lectures on breeding root and bulb crops, special breeding, grain science and research affairs and also carried out the scientific guidance of 10 graduate students.

The analysis of archival documents shows that B. K. Yenken has taken care of and contributed to the training of scientific personnel, helped and created conditions for their scientific growth, among them the future outstanding scientists-breeders F. G. Kyrychenko, P. H. Harkavy, V. M. Remeslo, M. M. Kuleshov and others.

The activities of the scientist at the Maslivka Variety and Seed Production College named after K. A. Timiryazev became the key to the creation of a powerful breeding center for cereals at the Myronivsky Research Station (now Mironovsky Institute of Wheat named after V. M. Remeslo of NAAS).

Equally important achievement of the scientist was created by him in 1928 laboratory of flour-grinding and baking test of grain in the All-Ukrainian Trade Museum, on the basis of exhibits of the Kiev Contract Fair.

B. K. Yenken's achievements in the field of agrarian science and teaching are the foundation on which certain branches of natural and social sciences developed and developing, including pedagogical sciences. B. K. Yenken has leave a legacy to a world science a lot of scientific works which still have not lost their relevance and practical value and continue to remain the theoretical basis for modern agricultural science and production. His theoretical and practical work had a significant influence on the development of certain areas of agronomy, chemistry, plant growing, breeding and seed production.

Key words: B. K. Yenken, agricultural experimental affairs, agronomy, breeding, society, Kharkiv Breeding Station, Maslivka Variety and Seed Production College named after K. A. Timiryazev, Riga Polytechnic Institute, congress, gene pool, collection.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Сергєєва І.Л. Б.К. Єнкен (1873-1943): формування особистості та наукового світогляду. *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання. 2018. Вип. 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-1/16.pdf>.
2. Ірина Сергєєва. Б.К. Єнкен як предтеча Національного генбанку рослин України. *Часопис української історії*. Київ, 2018. Вип. 38. С. 123-130.
3. Сергєєва І. Б.К. Єнкен і Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1908-1919 рр.). *Переяславський літопис*: зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 13. С.194-204.
4. Сергєєва І.Л. 1-й Всеросійський сільськогосподарський з'їзд у діяльності та творчій спадщині Б.К. Єнкена. *Історія науки і техніки*. Київ, 2018. Том 8. Вип. 1 (12). С. 228-232.

Статті у закордонних наукових виданнях

5. Сергеева И.Л. Професор Б.К. Енкен как селекционер зерновых культур. *Молодой ученый* : междунар. науч. журнал. Казань, 2018. № 20 (206). С. 360-363.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Сергєєва І.Л. Краснодарський період (1919-1924) у житті та науковій діяльності Б.К. Єнкена. Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848 - 1898): 14 жовтня 2013 р., м. Київ. Київ, 2013. С.97-99
7. Сергєєва І.Л. Б.К. Єнкен і становлення досліджень з оцінки якості зерна сільськогосподарських культур. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матер. XXIII Всеукраїнської конференції молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів присвячена 100-річчю Національної академії наук України: Мат. конф., 20 квітня, 2018 р. м. Київ. С. 164-167.
8. Сергєєва І.Л. Внесок Б.К. Єнкена у науковий здобуток Харківської селекційної станції та подальший розвиток його спадку. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матер. XIII всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених і спеціалістів (18 травня, 2018 р.). Київ, 2018. С.158-162.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	19
ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	27
1.1. Історіографія теми дисертаційного дослідження	27
1.2. Джерельна база і методи дослідження.....	39
Висновки до першого розділу	53
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ Б.К. ЄНКЕНА.....	55
2.1. Основні періоди та чинники становлення науковця	55
2.2. Наукова та організаторська діяльність у Харківському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (ХТСГ) (1908-1919 рр.).....	71
Висновки до другого розділу	95
РОЗДІЛ 3. Б. К. ЄНКЕН ЯК ОРГАНІЗАТОР СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ	98
3.1. Діяльність Б. К. Єнкена на Харківській селекційній станції (1908-1919 рр.)	98
3.2. Розвиток наукової спадщини вченого	114
3.3. Життя та наукова діяльність ученого на Кубані (1919-1924 рр.).....	129
3.4. Виробничо-практична робота у Сільськогосподарському науковому комітеті України (СГНКУ), Державній хлібній інспекції та у Всеукраїнському товаристві насінництва(ВТН) (1924-1930 рр.)	132

3.5. Науково-педагогічна робота у Маслівському сорто-насіннєвому технікумі ім. К. А. Тимірязєва (1926-1929 рр.)	140
Висновки до третього розділу	153
РОЗДІЛ 4. ТВОРЧА СПАДЩИНА Б. К. ЄНКЕНА.....	157
4.1. Напрями наукової діяльності вченого.....	157
4.2. Автор науково-популяризаційної літератури, редактор і бібліограф.....	165
Висновки до четвертого розділу	174
ВИСНОВКИ.....	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182
ДОДАТКИ.....	210

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Скорочення, позначення	термін,	Пояснення
Наркомзем		Народний комісаріат земельних справ
СГВКУ		Сільськогосподарський вчений комітет України
СГНКУ		Сільськогосподарський науковий комітет України
ХТСГ		Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості
ЦДАВО України		Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
РПУ		Ризький політехнічний інститут
РДІА		Російський державний історичний архів
ДАВО		Державний архів Вінницької області
ДАХО		Державний архів Харківської області
ВТН		Всеукраїнське товариство насінництва
ВІР		Всесоюзний інститут рослинництва
ВУСГН		Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук
НААН України		Національна академія аграрних наук України
Всеробітземліс		Всеросійська спілка робітників землі і лісу
СНУ		Сорто-насіннєве управління Цукротресту
ВАСГНІЛ		Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ІР		Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН
НЦГРРУ		Національний центр генетичних ресурсів рослин України
ГРР		Генетичні ресурси рослин
СГІ		Селекційно-генетичним інститутом – Національним центром насіннєзнавства та сортовивчення НААН

УНДІРСіГ	Український науково-дослідний інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва
МІП	Миронівський інститут пшениці ім. В.М. Ремесла НААН
EURISCO	Європейський пошуковий каталог генетичних ресурсів рослин

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку України провідну роль відіграє сільське господарство, головним завданням якого є забезпечення продовольчої безпеки і покращення якості життя народу. Вирішення цих питань ґрунтується на досягненнях аграрної науки, які є потужним теоретичним і методологічним фундаментом стратегії ведення сільського господарства. Успіхи науки і сільськогосподарського виробництва неможливі без вивчення багатого досвіду, накопиченого поколіннями дослідників і практиків землеробства. На даному шляху залишається багато «білих плям», що заважає повною мірою використати їхній досвід для подальшого прогресу сільськогосподарської науки. З цієї точки зору є виключно актуальним визначення внеску талановитого вченого-агронома, селекціонера, теоретика і практика, організатора сільськогосподарської науки, популяризатора наукового ведення сільського господарства Б. К. Єнкена (1873-1943 рр.). Дослідження даного питання є важливим для кращого розуміння шляхів становлення і перспектив розвитку вітчизняної аграрної науки і сільського господарства.

Б. К. Єнкен був справжнім енциклопедистом, зробив суттєвий внесок у цілу низку різномірних наукових напрямів: рослинництво, селекцію та насінництво, комплекс дисциплін з якості зерна, вчення про генетичні ресурси рослин, тваринництво, маркетинг, організацію сільськогосподарського виробництва, його технічне забезпечення, історію аграрної науки і виробництва, бібліографію тощо. Він був талановитим педагогом – вихователем плеяди всесвітньо відомих вчених-селекціонерів, популяризатором науки. До історії вітчизняної сільськогосподарської науки Б.К. Єнкен увійшов як автор численних наукових і науково-популярних праць, які визначаються практичною значущістю і свідчать про широкий світогляд їхнього автора.

Вивчення на сучасному рівні досліджень, наукових результатів ученого має важливе значення як для історії науки і техніки так і аграрного виробництва України.

Слід констатувати, що більшість дослідників творчої та практичної діяльності Б. К. Єнкена недостатньо уваги приділили окремим її етапам і сторонам. Зокрема неповністю розкрито значення робіт вченого, як одного з перших у світовій науці, хто обґрунтував актуальність запобігання звуженню генетичного різноманіття сільськогосподарських культур шляхом збереження сортів народної селекції та споріднених дикорослих форм, поряд із селекційними сортами у спеціальних колекційних розсадниках. Це заклало фундамент для створення у подальшому Національного банку генетичних ресурсів рослин України.

Потребують вивчення шляхи і результати розвитку наукових напрямів, започаткованих вченим в організованих за його активної участі роботах на Саратовській сільськогосподарській дослідній станції (нині ФДБНУ «Науково-дослідний інститут сільського господарства Південного Сходу» РАСГН), Харківській селекційній станції (нині Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН), Миронівській дослідній станції (нині Миронівський інститут пшениці ім. В. М. Ремесла НААН) та в інших провідних установах України та колишнього СРСР.

В цілому наукова, громадська, педагогічна діяльність Б. К. Єнкена мала суттєвий вплив на підвищення продуктивності вітчизняного сільського господарства, досягнення продовольчої безпеки в Україні, зростання інтелектуального рівня і добробуту нації.

Усі ці аспекти зумовлюють актуальність дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до загального напрямку наукових досліджень Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН: «Науково-організаційні та регулятивні засади інноваційної діяльності в системі аграрної науки: теоретико-методологічні, історико-наукознавчі, архівні, бібліографічні аспекти дослідження» (номер державної реєстрації 0116U002102), «Методологічні та організаційні засади управління системою інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки: історико-концептуальний аспект» (номер державної реєстрації 0116U002103).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексне історичне дослідження діяльності професора Б. К. Єнкена, аналіз його наукової спадщини, особистого вкладу в становлення і розвиток сільськогосподарської науки та освіти в Україні (кінець XIX – перша половина XX ст.).

Для досягнення поставленої мети передбачалося вирішення таких основних задач:

- встановити на основі історіографічного аналізу ступінь наукової розробки, охарактеризувати джерельну базу проблеми;
- розкрити чинники формування наукового світогляду Б. К. Єнкена;
- виділити періоди життя і наукової діяльності вченого;
- узагальнити основні напрями творчих пошуків ученого у вимірі розвитку сільськогосподарської науки на початку першої половини XX ст.;
- розкрити особистий внесок ученого у становлення і розвиток сільськогосподарської науки і дослідної справи;
- встановити значущість наукових праць Б. К. Єнкена для селекції та збереження й ефективного використання генетичних ресурсів рослин;
- визначити роль Б. К. Єнкена у підготовці кадрів для сільськогосподарської науки;
- визначити результати реалізації наукового спадку Б. К. Єнкена.

Всі вищевказані завдання вирішувалися на основі вивчення маловідомих архівних та опублікованих джерел.

Об'єкт дослідження – розвиток сільськогосподарської дослідної справи, аграрної науки та освіти (кінець XIX – початок XX ст.).

Предмет дослідження – наукова, педагогічна та організаційна діяльність професора Б. К. Єнкена, його теоретичні здобутки і практичний вклад у сільськогосподарську дослідну справу в Україні першої половини XX століття.

Хронологічні межі дослідження окреслені особливістю вивчення персоналії та охоплюють період життя Б. К. Єнкена протягом 1873-1943 рр.

Територіальні межі дослідження визначені місцем народження (Тамбовська

губернія, Російська імперія), навчання (Ризький політехнічний інститут, м. Рига). Наукова і творча діяльність Б. К. Єнкена відбувалася на просторах України і колишнього СРСР.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є загальні принципи історизму, об'єктивності, що передбачають опис та аналіз подій та явищ на основі науково-критичного осмислення різноманітних джерел: історико-порівняльного, історико-системного, аналітико-синтетичного, біографічного, статистичного методу, а також методів персоналізації та джерелознавчого й архівознавчого аналізу. Комплексне застосування різноманітних способів пошуку, аналізу та синтезу забезпечило можливість оптимального використання архівних джерел, опублікованих документів і наукових праць. Завдяки вищевказаним методам вдалося повніше дослідити наукову спадщину Б. К. Єнкена.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці та вирішенні важливого завдання з розкриття наукового вкладу професора Б. К. Єнкена у становлення і розвиток вітчизняної агрономії та сільськогосподарської дослідної справи першої половини ХХ ст.

У дисертаційному дослідженні вперше:

- систематизовано джерельний матеріал, що дозволяє реконструювати й охарактеризувати основні етапи становлення і розвитку наукового світогляду професора Б. К. Єнкена;

- на основі комплексного історико-наукового аналізу творчої спадщини професора Б. К. Єнкена висвітлено результативність його творчого доробку за основними напрямками наукової діяльності;

- розкрито особистий внесок ученого у становлення і розвиток вітчизняної агрономії та сільськогосподарської дослідної справи у контексті формування Національного генетичного банку рослин України;

- доповнено наукову біографію Б. К. Єнкена, зокрема розкрито його здобутки як повітового агронома Петровської земської управи Саратовської губернії та одного з організаторів і керівників Харківської селекційної станції із залученням до наукового обігу маловідомих архівних матеріалів;

- охарактеризовано діяльність наукових установ у реалізації наукової спадщини Б. К. Єнкена.

Удосконалено періодизацію наукового шляху вченого відповідно до найбільш вагомих подій у його житті за проблемно-тематичним принципом.

Дістав подальшого розвитку напрям наукової роботи з відтворення діяльності видатних вітчизняних учених-природознавців.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані і обґрунтовані результати дослідження можуть бути застосовані при дослідженні історії розвитку вітчизняної агрономії та сільськогосподарської дослідної справи як науки; у навчальному процесі при вивченні спецкурсів «Історія науки і техніки», «Історія України», «Сільське господарство», «Історія сільськогосподарської науки»; вони сприятимуть підготовці узагальнюючих підручників, навчальних посібників, довідників, словників, енциклопедичних видань тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням. Наукові результати і висновки отримано автором самостійно. Всі публікації за темою дослідження є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні результати наукових досліджень були представлені та обговорювалися на Міжнародних і Всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848 - 1898) (Київ, 14.10.2013 р.); Всеукраїнська конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів присвячена 100-річчю Національної академії наук України (Київ, 20.04.2018 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених і спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 18.05.2018 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 8 одноосібних наукових публікаціях, серед яких 5 статей у наукових фахових виданнях, із них 1 – у зарубіжному науковому виданні; 1 – у електронному виданні, 3 – публікації у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структуру та обсяг дисертації підпорядковано провідній ідеї, меті та конкретним завданням дослідження і спрямовано на цілісне, взаємопов'язане висвітлення проблем, сукупність яких узгоджується з предметом дослідження. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, аналізу джерельної бази та методологічних засад дослідження, викладення результатів власних досліджень, висновків, списку використаних джерел (275 позицій) та 18 додатків. Загальний обсяг дисертації – 229 сторінки, основний текст роботи викладений на 160 сторінках.

РОЗДІЛ І

СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми дисертаційного дослідження

Інтерес до історичного розвитку науки, наукової діяльності особистостей, які працювали в минулому, спостерігається невипадково. Персоналізація української історії визначає етапи розвитку наукових напрямів, надає вітчизняній історії науки і техніки портретну конкретику та в сукупності визначає актуальність поставленої проблеми.

Зокрема, визначне місце в розвитку аграрної науки в Україні та на східноєвропейському просторі посідають наукові здобутки професора Бориса Карловича Єнкена.

У 2018 р. виповнилося 145 років від дня народження українського вченого в галузі агрономії, державного та громадського діяча, педагога, професора Бориса Карловича Єнкена. Даним напрямом діяльності він присвятив все своє життя. Однак життєвий і творчий шлях особистості ще комплексно не досліджено. Так, починаючи з 30-х рр. ХХ ст. ім'я ученого як організатора сільськогосподарської науки та освіти практично не згадувалося у вітчизняному науковому середовищі.

Життєвий і творчий шлях Б. К. Єнкена – відомого ученого-селекціонера, фундатора суспільної агрономії, організатора вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, педагога – це приклад самовідданої праці на благо наукового і соціального прогресу. Детально вивчати його необхідно для кращого розуміння шляхів і наслідків розвитку вітчизняної аграрної науки й аграрного сектора.

Відомості про життя і діяльність Б. К. Єнкена вперше були видані в 2014 р. академіком НААН В. А. Вергуновим [1]. Також біографічні відомості наведено в роботах професора Г. Л. Зеленського [2], у книзі спогадів колишнього випускника славетного Маслівського сорто-насінневого технікуму ім. К. А. Тимірязєва,

академіка РАСГН А. В. Пухальського [3], доцента кафедри екології, охорони навколишнього середовища та збалансованого природокористування Полтавської державної аграрної академії МОН України В. М. Самородова [4]. Більш повна інформація про життя і науковий шлях ученого зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади (ЦДАВО України, м. Київ), Державному архіві Харківської області (ДАХО, м. Харків).

Виходячи з актуальності теми, спираючись на досягнення української історіографії у дослідженні життя і діяльності вченого, аналізуючи наукові та науково-популярні праці, було виділено три основні періоди у висвітленні цих питань: 1) *дорадянський (1909-1917 рр.)*; 2) *радянський (1918-1991 рр.)*; 3) *пострадянський (1991-2017 рр.)*.

Дорадянський період творчої діяльності і становлення Б. К. Єнкена як ученого датується 1909-1921 рр. Вперше ім'я Бориса Карловича Єнкена зустрічається у 1908 р. 17 грудня 1908 р. на Загальних зборах Харківського товариства сільського господарства він разом із А. М. Рабіновичем ініціював розроблення «...мотивованого клопотання до Головного управління землеустрою і землеробства про заснування ентомологічної станції поблизу Харкова» [1]. У статті про створення головної будівлі Харківської селекційної станції йдеться про активну участь ученого в усіх підготовчих роботах щодо розгортання діяльності даної установи, зокрема вибору дослідної ділянки, розроблення наукової програми, закладення стаціонарних дослідів, будівництва тощо [2, с. 10-12]. З доповідей, які були заслухані на святковому засіданні з нагоди 25-річчя від дня заснування Полтавського дослідного поля, виділяється виступ Б. К. Єнкена «Розвиток дослідної справи в Росії і її стан в нинішній час» [3]. У часописі, в якому висвітлювалась діяльність Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, зазначається, що на підставі рішення правління Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості від 19 січня 1911 р., згідно з доповіддю його голови – С. М. Кузнецова, Б. К. Єнкена відряджають на рік до Німеччини, Австрії, Данії і Швеції для ознайомлення з організацією та методикою роботи їхніх

селекційних установ і насінневих господарств, а також торгівлею насінням [4]. Із цього видання ми дізнаємося, що 2 лютого 1911 р. вчений отримав підтримку від Харківського товариства сільського господарства щодо облаштування при Харківській селекційній станції плодового та декоративного садів [5].

Перша коротка біографія Б. К. Єнкена опублікована в спеціальному альбомі-довіднику до 50-річного ювілею Ризької політехніки, що побачив світ німецькою мовою у 1912 р. у Ризі. У виданні йдеться про його активну журналістську діяльність. Зазначається, що у 1905 р. Б. К. Єнкену довелося певний час жити за кордоном [6]. Також у цьому виданні є згадка про меншого брата вченого – Федора [7].

У 1911 р. Б. К. Єнкен разом із П. В. Будріним бере активну участь у роботі І-го Всеросійського з'їзду діячів із селекції сільськогосподарських рослин, тваринництва і розповсюдження насіннєвого матеріалу, який відбувся 10-15 січня 1911 р. у Харкові. Учений виступив із п'ятьма програмними доповідями. На цій нараді відбулося знайомство з Миколою Івановичем Вавиловим [8, 9, 10, 11].

У другому випуску праць обласного з'їзду із селекції і насінництва за 1912 р. Б. К. Єнкен є у складі працівників Харківської селекційної станції [12]. Учений брав участь в обласному з'їзді із селекції і насінництва в Петербурзі під головуванням Р. Є. Регеля [13, 14]. Про виступи професора Б. К. Єнкена на засіданні секції плідівництва зазначено у статті К. І. Пангало «Враження від обласного з'їзду із селекції і насінництва» [15]. Надруковано на сторінках 12-го випуску «Сільськогосподарського вісника Південного Сходу» про участь ученого у з'їзді з сільськогосподарської дослідної справи Південно-Східної Європейської Росії та Північного Кавказу, що відбувся протягом 24-26 травня 1912 р. у Ростові-на-Дону під егідою Імператорського Доно-Кубано-Терського товариства сільського господарства [16]. Також зазначено його участь у роботі Комісії із дослідної справи, що відбулася 27 травня 1912 р. [17]. Б. К. Єнкен пропонує «за різномірністю методів дослідження» відділ захисту рослин поділити на ентомологічний та мікологічний, або зробити у вигляді підрозділу відділ рослинництва [18, с. 77-79]. При розгляді питання про відкриття відділу

прикладної ботаніки при обласних дослідних станціях і зосередженні при ньому всієї селекційної справи Б. К. Єнкен підтримав підхід, запропонований науковцями В. Я. Юр'євим та О. С. Астаховим, із тезою, що «... питання достатньо вияснене для такого приєднання» [17, 18]. Б. К. Єнкен узяв участь у засіданні об'єднаної секції виноградарства, виноробства, садівництва, городництва і шовківництва та очолив підсекцію селекції і насінництва [19, 20]. У перервах між засіданнями секцій вчений разом із членами з'їзду відвідав постійну виставку землеробських машин і знарядь Доно-Кубано-Терського товариства сільського господарства, Ростово-Нахичеванську-на-Дону сільськогосподарську дослідну станцію, а також міську бійню у Ростові-на-Дону, у Таганрозі – дослідне поле, промислове садівництво і виноробство М. А. Лакієра, у Ставропольській губернії – міську сільськогосподарську станцію, дослідні поля міського земельного господарства і природничо-історичний музей ім. Г. К. Праве, в Катеринодарі – міське дослідне поле Кубанської військової сільськогосподарської школи і міське земельне господарство [16, с. 12].

У 1913 р. в Петрограді при Головному управлінні землеустрою і землеробства відбулася Нарада із сільськогосподарської дослідної справи, на якій Б. К. Єнкен у своїй доповіді наголосив на необхідності створення спеціальних розсадників дикорослих і місцевих сортів сільськогосподарських рослин при селекційних і дослідних установах з метою їхнього збереження, тим самим заклавши підґрунтя для розвитку сучасних генбанків [21, с. 155-165; с. 170-171]. Також доповідалось про необхідність створення лабораторій при всіх існуючих на той момент дослідних станціях з оцінки сортів зернових культур не тільки польовим методом, а й методом технічного аналізу зерна та борошна [22, С. 157-161]. Запропонована Б. К. Єнкеним структурна одиниця вимагала створення контролюючих органів, які б взяли на себе організацію ведення дослідження. Так виник Комітет сільськогосподарського рослинництва та Організаційно-посередницьке бюро, яке виконувало функцію забезпечення технічними засобами, приладами для здійснення науково-дослідних селекційних робіт [23, с. 128-132]. На загальних зборах Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості була створена

Комісія для розгляду питання про оренду й організацію господарства казенної Артюхівської ділянки, куди разом з П. П. Корховим увійшов і Б. К. Єнкен [23, с. 130]. Діяльність Б. К. Єнкена у новостворених структурних одиницях за перший рік їхньої роботи висвітлено у звіті Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [24]. Пізніше ці структурні одиниці стали обов'язковими для усіх обласних сільськогосподарських дослідних станцій, які існували на той час або тільки-но створювалися [25]. У звіті Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості значиться, що Б. К. Єнкен був помічником директора першої в Європі Харківської сільськогосподарської селекційної станції, яку було створено товариством у 1908 р., ученого-аграрія та організатора науково-освітнього процесу, професора П. В. Будріна [24].

Протягом 10-17 лютого 1913 р. при Головному управлінні землеустрою та землеробства відбулася Нарада із сільськогосподарської дослідної справи, у засіданні її шостої комісії з сортознавства та обговоренні за програмою 40-го питання «Про способи обстеження місцевих сортів сільськогосподарських рослин» узяв участь Б. К. Єнкен [26, с. 165-171]. Йдеться про його виступ на тему «До питання про порайонне обстеження місцевих сортів сільськогосподарських рослин» [27, с. 72]. Також прізвище вченого ми знаходимо серед учасників I-го Веросійського сільськогосподарського з'їзду, скликаного 1-10 вересня 1913 р. у Києві. На п'ятому засіданні секції землеробства Б. К. Єнкен виступив із доповідями «Значення і методика індивідуального та масового відбору» і «Завдання схрещування у російських умовах» [28, с. 18], на шостому – «Про невідкладну потребу дослідження сортів сільськогосподарських рослин» [28, с. 22]. У звіті Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості за 1913 р. йде мова про відрядження професора Б. К. Єнкена на збори до Петербургу [29].

У довіднику «Місцевий агрономічний персонал, що перебуває на урядовій та громадській службі» станом на 1 січня 1914 р. зазначається, що у 1913 р. на Харківській обласній сільськогосподарській дослідній станції, яку очолював

Б. М. Рожественський, Б. К. Єнкен виконував обов'язки завідувача селекційного відділу, а з 1914 р. через хворобу (сухоти) працював рядовим науковим співробітником – помічником нового очільника В. Я. Юр'єва [30, с. 383]. 7 травня 1914 р. відбулося засідання Комітету сільськогосподарського рослинництва під головуванням Б. К. Єнкена і при секретарстві роз'їзного селекціонера селекційного відділу Харківської обласної сільськогосподарської станції М. В. Лясковського, де було прийнято рішення про проведення у 1914 р. обстеження сортів сільськогосподарських рослин і попередній відбір їхніх зразків [31]. А вже у 1914 р. за ініціативою Б. К. Єнкена і сприянням комітету відбулася нарада щодо пивоварного ячменю під головуванням А. Д. Сенчука, в якій взяли участь науковці Полтавської, Харківської та Катеринославської губерній. У доповіді Б. К. Єнкен відмітив, що вона є першою у країні для «... представників практики та дослідної справи ...», хоча в Америці подібні заходи широко застосовують як дієвий засіб встановлення взаємовигідної співпраці» [32]. У 1914 р. Комітет сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства провів Обласну нараду, присвячену питанням обстеження сільськогосподарських рослин у Харківській губернії та остаточному затвердженню його програми. Ці важливі питання спонукали Б. К. Єнкена виступити і висловити власне бачення програми з обстеження сільськогосподарських рослин у двох доповідях: 1) «Про обстеження сортів сільськогосподарських рослин у зв'язку з ішими дослідженнями»; 2) «Про обстеження сортів сільськогосподарських рослин» [33, с. 18-19].

У «Звіті про діяльність Комітету рослинництва за 1915 рік» значиться, що в цьому році було створено Комісію для обстеження врожаю, до складу якої входив і Б. К. Єнкен [34].

Радянський період творчої діяльності Б. К. Єнкена датується 1918 р. У цьому році у Харкові відбулася Обласна нарада з дослідної справи за ініціативою Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції. Б. К. Єнкен виступив на ній із доповіддю «До організації дослідної справи», у якій була висловлена пропозиція щодо створення особливого органу, що мав би функцію об'єднання

діяльності дослідних установ у регіоні [35]. За 1918 р. у 46-му випуску «Південно-російської сільськогосподарської газети» Б. К. Єнкен виступив з ініціативою щодо створення Курсів з підготовки інструкторів із насінневої справи, які заплановані на першу половину 1919 р., за сприянням Комітету сільськогосподарського рослинництва та участю Ново-Олександрівського інституту сільського господарства і лісівництва, а також агрономічного відділення Харківського університету і Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції [36].

Через погіршення стану здоров'я вчений у 1919-1920 рр. лікувався в Анапі (Краснодарський край, Росія). Лише у 1922 р. у звіті про діяльність Всеукраїнського товариства насінництва, він з'являється як його дійсний член [37]. У документі «План деятельности Научно-исследовательского отдела» прослідковується наукове керівництво Б. К. Єнкена цим творчим об'єднанням [38]. У виданні «Краткие итоги работы 1910-1923 гг.», підготовленому академіком В. Я. Юр'євим, йдеться про те, що у селекційній роботі відділу селекції Харківської обласної дослідної станції, заступником директора якої був Б. К. Єнкен, застосовано місцевий вихідний матеріал, який одержано шляхом експедиційного обстеження [39, с. 15-16]. У своїх наукових працях В. Я. Юр'єв декілька разів згадує про внесок ученого у становлення та розвиток вітчизняної селекції і насінництва [40, 41, 42].

У другій половині 20-х рр. XX ст. Б. К. Єнкен активно працював у Сільськогосподарському науковому комітеті України. Він брав активну участь у засіданнях підсекції культурних рослин та «комісії з обслідування» при Ботанічній секції. Цю діяльність висвітлено в авторській статті А. Кузьменко «Ботанічне дослідження культурних польових рослин України» [43, с. 15-16]. У шостій частині довідника «Наука і наукові працівники СРСР» (1928 р.) надається довідка про Б. К. Єнкена як ученого-агронома, вченого секретаря Сільськогосподарського наукового комітету України, голову Бюро нових культур та інтродукції Сільськогосподарського наукового комітету України, селекції сільськогосподарських рослин (рис, ячмень, соняшник), який мешкає за адресою: м. Харків, вул. Черкаська, 25 (Лиса Гора) [44, с. 125].

Реорганізація Сорто-насіннєвого управління була пов'язана зі створенням у 1927 р. Українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості. Ці події змусили вченого у 1928 р. залишити свою посаду і перейти до Всеукраїнського торговельного музею, який було створено у 1926 р. на базі експонатів Київського контрактного ярмарку. У статті В. В. Шутько ґрунтовно наведено відомості про організацію Б. К. Єнкеним Всеукраїнського торговельного музею [45]. У путівнику «Київ» за 1930 р. колекція харчових продуктів, якою опікувався Б. К. Єнкен, знаходилася на третьому поверсі за адресою: будинок № 2-6, Червона площа (нині Контрактова) у Києві [47].

У списках учасників Всесоюзного з'їзду із генетики, селекції, насінництва та племінного тваринництва, що проходив 10-16 січня 1929 р. у Ленінграді, знаходимо прізвище Б. К. Єнкена, який узяв у ньому участь саме від Всеукраїнського торговельного музею разом із сином Вадимом. На з'їзді прозвучало понад 250 доповідей з генетики, прикладної ботаніки, прикладної зоології та селекції. Були порушені життєво важливі питання із селекції та насінництва, по яких вжито низку практичних заходів. Син ученого, Вадим, брав участь від лабораторії Північнокавказького відділення ВПБ та НК (Всесоюзний інститут ботаніки та нових культур) [46, с. 149].

Так, у сьомому томі наукових праць «Результаты работы отдела селекции и задачи в текущей семилетке» В. І. Дідусем зазначено, що професор Б. К. Єнкен разом із В. Я. Юр'євим з 1909 р. на Харківській селекційній станції вели потужну селекційну роботу з озимим житом, озимою і ярою пшеницею [73].

У статті до 100-річчя від дня народження академіка В. С. Пустовойта згадується про Б. К. Єнкена, який працював пліч-о-пліч із В. С. Пустовойтом та Є. М. Плачеком і є першим селекціонером з культури соняшнику в Україні [48].

Третій, сучасний пострадянський період історіографії пов'язано із проголошенням незалежності України. Неодноразово про Б. К. Єнкена згадують як про батька талановитого вченого Вадима Борисовича Єнкена. Вивчаючи біографію В. Б. Єнкена, Л. Г. Щелко зазначає, що він був сином Бориса Карловича [49, с. 160-163]. Окремі біографічні відомості про вченого розкриває М. П. Гончаров у своїй

фундаментальній праці, присвячній сину Б. К. Єнкена Вадиму Борисовичу у зв'язку зі 110-річчям від дня його народження [50]. Подібна інформація про Б. К. Єнкена, батька В. Б. Єнкена, висвітлена у публікації І. К. Захарова, присвяченій 100-річчю від дня народження ученого, де підкреслюється, що «... саме професія батька зумовила та визначила в майбутньому вибір сина ...» [51].

Першу загальну біографію Б. К. Єнкена надає професор Г. Л. Зеленський у публікації з історії кафедри генетики, селекції і насінництва, яка вийшла до 90-річчя Кубанського державного аграрного університету [52]. Автори видання «Методологические основы селекции растений» посилаються на оцінку системи організації селекційного процесу на Свальофській селекційній станції (Швеція), надану Б. К. Єнкеним щодо задоволення потреб порівняльних випробувань [53]. У своїй публікації «Сто лет в научном поиске» О. І. Прянішніков згадує про діяльність Б. К. Єнкена на посаді в. о. губерніального агронома Саратовського повітового земельного відділу, який брав безпосередню участь у ґрунтово-кліматичних дослідженнях і вирішенні організаційних питань, пов'язаних зі створенням Саратовської сільськогосподарської дослідної станції [54].

Академік НААН України В. А. Вергунов у своїй книзі реконструював і дослідив творчу спадщину Б. К. Єнкена і повернув із забуття ім'я ученого-аграрія на пантеони слави України [55, 56, 57]. У наукових працях із дослідження розвитку сільськогосподарської дослідної справи В. А. Вергунов наголошує і вважає Б. К. Єнкена першим українським істориком, який виділив еволюційні етапи становлення сільськогосподарської дослідної справи в Україні і розробив її унікальну періодизацію [58, 59, 60]. Також у працях академіка В. А. Вергунова, присвячених організації та діяльності Харківського сільськогосподарського науково-освітнього центру із селекції і насінництва у другій половині XIX – на початку XX ст. йдеться про безпосередню участь Б. К. Єнкена у діяльності цієї славетної наукової установи [61, 62]. Так, у фундаментальній роботі академіка В. А. Вергунова спільно з науковцями Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН, приуроченій Б. М. Рожественському, фрагментарно згадується про Б. К. Єнкена [63]. В. А. Вергунов у монографії, присвяченій життю та

науковій діяльності професора П. П. Будріна згадує Б. К. Єнкена, як помічника директора Харківської селекційної станції, а також талановитого організатора, дослідника [64]. Академік В. А. Вергунов у своїй монографії про життя та діяльність видатного вченого-аграрія П. Р. Сльозкіна, пише про Б. К. Єнкена як учасника і доповідача на Першому Всеросійському з'їзді, що проходив у Києві (1913 р.) [65]. Коротку біографію Б. К. Єнкена наведено у роботі вчених-істориків В. А. Вергунова, В. М. Самородова, Н. М. Опари, присвяченій директору Полтавської дослідної станції С. Ф. Третьякову. У ній іде посилення на «Південно-Російську сільськогосподарську газету» за № 25-27 (1918 р.), в якій Б. К. Єнкен написав некролог своєму другові, директору Полтавської дослідної станції С. Ф. Третьякову [66].

У своїй роботі, присвяченій Маслівському інституту селекції і насінництва, академік РАСГН А. В. Пухальський наводить біографічні відомості про вченого як викладача Маслівського сорто-насінневого технікуму ім. К. А. Тимірязєва [67]. У науковій праці «Щоб пам'ять у серцях жила», приуроченій Маслівському технікуму, згадується Б. К. Єнкен як викладач селекції і технології вирощування цукрових буряків. Ще науковці називають вченого «... відомим вітчизняним біологом». Автори вказують, що він займався «... селекцією олійних культур та цукрових буряків» і був «... провідним науковцем Департаменту землеробства Російської імперії». Не маючи документально підтверджених фактів, В. М. Коломієць зі співавторами зазначає, що Б. К. Єнкен – «... один із організаторів дослідної справи в галузі агрономії в Росії та Україні, зокрема, на Харківській дослідній станції ...» [68, 69]. Про встановлення меморіальної дошки вченому на будівлі Маслівського технікуму зазначається у публікації Н. Почтар [70].

У монографії «Кубанский подсолнечник, подаренный миру» плеяда авторів називає Б. К. Єнкена харківським ученим, який «... много работал с подсолнечником в начале двадцатого столетия ...» [71]. Також ім'я вченого зустрічаємо у підручнику «Селекція і насінництво сільськогосподарських рослин», але чомусь автори стверджують, що селекцію соняшнику було започатковано на Харківській дослідній станції лише в 1912 р. [72].

В авторській статті С. П. Лифенко і М. А. Литвиненко про становлення селекції пшениці в Україні стверджують, що вперше селекція пшениці розпочалась на Харківській селекційно-дослідній станції видатними фахівцями селекційної справи Б. К. Єнкеним і В. Я. Юр'євим, а потім вже на Одеському дослідному полі [74].

У своїй доповіді, присвяченій 100-річчю заснування Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН, академік В. В. Кириченко зазначає, що видатний вчений Б. К. Єнкен зробив вагомий внесок в історію створення, становлення і розвитку цієї потужної установи [249].

У монографії «Теоретичні дослідження та практичні досягнення Інституту рослинництва імені В. Я. Юр'єва НААН: історія та сьогодення (1908-2018 рр.)» В. М. Ожерельєва та В. В. Кириченко згадують Б. К. Єнкена як видатного ученого, який разом із П. В. Будріним, В. Я. Юр'євим, П. П. Корховим, Б. М. Рожественським, Л. М. Делоне, М. М. Кулешовим та іншими заклав підґрунтя сучасної вітчизняної аграрної науки [242].

У своїй статті Д. К. Єгоров та О. А. Змієвська стверджують, що на Харківській обласній сільськогосподарській дослідній станції методом масового добору з Немишлянського жита в 1923 р. було одержано сорт Немишлянське 953, творцями якого стали О. Ф. Гельмер, Б. К. Єнкен та А. В. Чернишов [242, С. 285].

В. В. Шутько у своїх роботах досліджувала діяльність Б. К. Єнкена як повітового агронома у Саратовській губернії та організатора Всеукраїнського торгівельного музею Київського контрактного ярмарку [45, 90].

Так, у науковій праці академіка НААН В. А. Вергунова стала предметом дослідження діяльність творчого об'єднання науковців та освітян Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. В ній розкрито основні аспекти й етапи становлення і розвитку товариства, його місце і роль в історії аграрної науки країни [56]. Також віхи історії та діяльності товариства досліджувалися А. С. Білоцерківською [104, с. 35-37], А. Головком [105]. П. Забаринський вивчав роль дослідних полів, що були створені за участі Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [107]. В авторській статті Т. Р. Грищенко, присвяченій видатному

вченому М. М. Вольфу, який працював на теренах України і був членом товариства, висвітлено аспекти формування та діяльності цього творчого об'єднання [106, с. 83-85].

Разом з цим в означених працях недостатньо розкрита роль Б. К. Єнкена як одного з керівників товариства, який зробив вагомий внесок в усі напрями його діяльності у найбільш плідний період – з 1908 по 1919 рр.

Опрацьовуючи літературні джерела, в яких є інформація стосовно життя і творчості вченого, ми можемо зробити висновок, що вони носять суто фрагментарний характер і деякі з них мають характерні документально не підтверджені відомості. Так, існує декілька питань, у яких не співпадає точна дата смерті та дата стажування Б. К. Єнкена за кордоном. Наприклад, Г. Л. Зеленський вважає, що Б. К. Єнкен пішов із життя у 1953 р., а не в 1943 і його закордонне стажування відбувалось не в 1911-й, а у 1910.

Попри величезний науковий доробок Б. К. Єнкена у науковій літературі мало відображено досягнення видатного діяча сільськогосподарської науки. До цього часу не встановлено реальну кількість наукових праць, не надано комплексну оцінку напрямам його діяльності.

Тому, враховуючи біографічні пробіли життя і творчості вченого, виникає потреба відновити увагу до неоцінного внеску Б. К. Єнкена як ученого-організатора вітчизняної агрономії та сільськогосподарської дослідної справи. Він одним із перших обґрунтував актуальність запобігання ерозії генофонду, шляхом збереження сортів народної селекції та цінних дикорослих форм у спеціальних колекційних розсадниках поряд зі створенням колекцій селекційних сортів як вихідного матеріалу для селекції. Учений зробив практичні кроки для реалізації цих положень на Харківській селекційній станції, що у подальшому стало підґрунтям для створення Національного банку генетичних ресурсів рослин України. Детальне вивчення його життя і творчості необхідно для розуміння шляхів розвитку вітчизняної аграрної науки й аграрного сектора. Зважаючи на ці пробіли у біографії та науковій роботі вченого стає досить актуальним більш глибоке вивчення діяльності Б. К. Єнкена.

1.2. Джерельна база і методи дослідження

Реалізація поставлених у дослідженні цілей здійснюється на основі залучення джерел, серед яких найбільш важливими є: а) особові (біографічні) документи Б. К. Єнкена; б) архівні матеріали про діяльність установ, де працював учений; в) його опубліковані праці; г) періодика.

Аналізуючи творчий доробок професора, опрацьовано достатню кількість джерел, тому джерельну базу за дисертаційним дослідженням було об'єднано у групи:

- 1) опубліковані наукові роботи професора Б. К. Єнкена;
- 2) наукові видання, опубліковані у працях, журналах і газетах;
- 3) матеріали архівних фондів.

Наукова спадщина вченого налічує понад 127 праць, які дисертанткою було розділено на рубрики:

- наукові статті, доповіді та повідомлення (90);
- рецензії (37).

Завдяки проведеному аналізу, наукову спадщину Б. К. Єнкена поділено за напрямками: організація дослідної справи (32 праці), вітчизняна агрономія (31), сільськогосподарська кооперація (19), тваринництво (15), популяризаційна діяльність (12), садівництво (6), технічне забезпечення (5), захист рослин (5) і картоплярство (1). Виокремлено два головних напрями дослідження роботи вченого – організація дослідної справи та вітчизняна агрономія.

До **першої групи** належать наукові статті, доповіді та повідомлення. Найбільш ґрунтовними були: «Полтавское опытное поле (1884-1909 гг.)», «Листи із-за кордону (нотатки селекціонера)», «Селекція и ея значеніе за границей (Краткій историчный очеркъ и современное положеніе научной и практической селекції въ Западной Европе и Сев.-Амер. Соед. Штатахъ)», «Къ вопросу объ організації селекції сел.-хоз. растений въ Россіи. Доклад Б. К. Єнкена», «Къ вопросу о контрольной деятельности селекціонныхъ станцій. Доклад Б. К. Єнкена», «Объ учрежденіи общества селекції с.-х. растений и семеноводства юга Россіи при

Харьковскомъ Обществе Сельскаго Хозяйства. Доклад Б. К. Енкена», «Необходимость созыва всероссийскихъ съездовъ по отдельнымъ отраслямъ опытного дела и немедленной організації областныхъ съездовъ (комитетовъ) на местахъ. Доклад Б. К. Енкена», «Развитіе опытного дела въ Россіи и его современное положеніе. Доклад помощника директора Харьковской областной с.-х. селекціонной станціи Б. К. Енкена». У даних працях просліджується професіоналізм і різнобічність поглядів ученого на актуальні питання із селекції, рослинництва, суспільної агрономії та сільськогосподарської дослідної справи та шляхи впровадження цих напрямів у сільськогосподарське виробництво.

До **другої групи** віднесено статті вченого, які піднімали важливі питання сільського господарства. Основна їхня присвячена питанням суспільної агрономії, сільськогосподарської дослідної справи, тваринництва, плідівництва, рослинництва та насінництва. Вони склалися із доповідей і публікацій, що вийшли друком у «Трудах 1-го Всеросійського сільськогосподарського з'їзду в Києві», «Трудах Харківського товариства сільського господарства», «Південно-російській сільськогосподарській газеті», «Хліборобі», «Сільськогосподарському віснику Південного Сходу» та «Сільському господарі». Так, у «Сільськогосподарському віснику Південного Сходу» опубліковано статтю «Новое теченіе въ области селекціи. (Въ связи со статьей Ф. Березова «Назрела ли нужда для ю.в. въ зоотехническомъ опытномъ учрежденіи» № 20 С. Х. Вестника ю.в.)». Окрім важливих проблем тваринництва, що розглядалися у статті, Б. К. Енкен першим підняв питання про зникнення стародавніх сортів і форм сільськогосподарських культур, які необхідно зберегати у колекціях і залучати до селекції як цінний вихідний матеріал, тобто вказав на проблему генетичної ерозії.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на достатній базі архівних матеріалів, опублікованих документів і періодичних видань. До **третьої групи** віднесено неопубліковані джерела, залучені з архівних документів. У ході дисертаційного дослідження авторкою було опрацьовано матеріали чотирьох архівів (залучено 21 справу, 9 фондів з даних установ).

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ):

- Ф. 27 – Міністерство сільського господарства УРСР, м. Київ. Спр. 1395;
- Ф. 166 – Міністерство освіти України. Спр. 6, 12;
- Ф. 1230 – Науково-консультаційна рада при Народному комісаріаті земельних справ УРСР, м. Харків. Спр. 3, 6.

2. Державний архів Харківської області (ДАХО, м. Харків):

- Ф. 3 – Производство дела канцелярии Харьковского губернатора по политической неблагонадежности Бориса Карловича Енкена. Дело №4372;
- Ф. 237 – Харьковское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Дело №№4, 12, 13, 14, 62;
- Ф. 304 – Харьковская областная сельскохозяйственная станция. Дело №2766;
- Р-6069 – Харьковская государственная селекционная станция Министерства сельского хозяйства УССР, г. Харьков. Дело №№ 39, 146, 168, 224, 243;

3. Російський державний історичний архів (РДІА, м. Санкт-Петербург):

- Ф. 1343 – Третий департамент сената. Дело №№39, 40, 41, 47.

4. Державний архів Вінницької області (ДАВО, м. Вінниця):

- Ф. 15 – Вінницьке реальне училище. Спр. 399.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у Києві (ЦДАВО) знайдено документи, які відображують активну діяльність Б. К. Єнкена як організатора дослідної справи, вченого-селекціонера, педагога та громадського діяча. Ці матеріали виявилися дуже корисними, оскільки дали змогу прослідкувати і перевірити біографічні дані Б. К. Єнкена. Так, у фонді № 27 знайдено автобіографію ученого «Єнкен Б. К.» від 3 березня 1925 р., в якій він описував умови життя у родині [76, арк. 9].

Особливу увагу привернув фонд № 166, у якому зберігається особова справа вченого. Було знайдено документи від 27 березня 1900 р. про закінчення повного курсу навчання у Ризькому політехнічному інституті Б. К. Єнкеним за № 106 диплому та похвального атестату за № 419 [85, арк. 7]. Цей фонд зберігає також

лист про призначення Б. К. Єнкена на посаду повітового агронома у Петровській земській управі Саратовської губернії [88, арк. 8].

Справи даного фонду допомогли висвітлити роботу Б. К. Єнкена у Маслівському сорто-насінневому технікумі ім. К. А. Тимірязєва на посаді викладача [173, арк. 63, 65-66, 73, 74, 75, 76, 82, 83, 84]. У технікумі вчений читав лекції із: загальної селекції, спеціальної селекції, насінництва, зернознавства та вивчення технічних властивостей зерна, а також завідував дослідним полем і селекційною ділянкою [172, арк. 30, 64, 80, 81, 86]. Окрім викладацької роботи, він був науковим керівником десяти дипломників [174, арк. 78. 87].

Серед широкого загалу документів фонду № 166 є документи про діяльність ученого у Сільськогосподарському науковому комітеті України (СГНКУ) [179, арк. 3]. У документі за 7 грудня 1926 р. від імені підсекції культурних рослин Ботанічної секції СГНКУ Б. К. Єнкен на базі технікуму створив лабораторію із дослідження технічних властивостей сільськогосподарських рослин, продуктів їхньої переробки і стандартизації, або борошномельно-хлібопекарсько-олійну [177, арк. 80]. За сумісництвом у 1928–1929 рр. завідував лабораторією зернознавства [178, арк. 77]. У цьому фонді також висвітлюється діяльність ученого як автора науково-популярної літератури. Б. К. Єнкен підготував до третього тому «Записок технікуму» дві статті «Сортовий склад місцевих хлібів» та «Про лабораторію хлібопекарських і борошномельних властивостей зерна», але, нажаль, їх так і не було надруковано [179, арк. 151, 152]. За рішенням вченої ради вченого було призначено головою редакційної комісії цього видання [185, арк. 19].

Використання зазначених архівних матеріалів дало можливість оцінити вагомий внесок ученого у становленні та організацію сільськогосподарської дослідної справи. На засіданні підсекції культурних рослин Наукового комітету НКЗС України від 7 липня 1926 р. на порядку денному було розглянуто питання про організацію наукової експедиції на Північний Кавказ під керівництвом проф. Б. К. Єнкена [186, арк. 18 ; 198, арк. 8].

1 вересня 1927 р. Б. К. Єнкен організував та очолив Київську лабораторію із вивчення хлібопекарських і борошномельних властивостей зерна по лінії Сорто-насіннєвого управління Цукротресту (СНУ) [197, арк. 5, 6, 7].

Знайдені документи за темою дисертаційного дослідження дали можливість стверджувати, що сорти озимої та ярої пшениці, озимого жита і ячменю, створені Б. К. Єнкеним на Харківській селекційній станції (1908-1919 рр.), стали підґрунтям до становлення селекційної роботи із зерновими культурами у Маслівському сорто-насіннєвому технікумі ім. К. А. Тимірязєва, а також і на Миронівській дослідній станції (нині Миронівський інститут пшениці ім. В. М. Ремесла НААН) [189, арк. 39].

Із архівного фонду № 166 ЦДАВО України, що має назву «Труды Енкена Бориса Карловича», вченим була описана робота у селекційному відділі Харківської обласної станції (1908-1919 рр.), а саме «Генетичні і методологічні роботи з житом, ячменем та соняшником», де автор описував етапи своєї селекційної роботи на Харківській селекційній станції із позначкою для кожної культури «завершено» [200, арк. 4].

Підставою для підтвердження виниклої думки щодо залучення у селекційну роботу Маслівського сорто-насіннєвого технікуму ім. К. А. Тимірязєва і Миронівської дослідної станції сортів Харківської селекційної станції є доповідь О. Ф. Гельмера про «авторське право селекціонера». Цей документ було залучено із фонду № 304 «Харьковская областная сельскохозяйственная станция» Харківського державного архіву (ДАХО, м. Харків). Цим правом і скористався Б. К. Єнкен, включаючи сорти Харківської селекційної станції до науково-педагогічної роботи Маслівського сорто-насіннєвого технікуму ім. К. А. Тимірязєва [190, арк. 29, 30].

У залученому до дисертаційного дослідження фонді за №27 ЦДАВО України знайдено документ про скорочення штату ВТН. Через цей факт, Б. К. Єнкен за запрошенням О. А. Янати обіймає посаду вченого секретаря СГНКУ при НКЗС УСРР [207, арк. 1]. В даному фонді ми знаходимо відомості від 2 грудня 1926 р.

про звільнення Б. К. Єнкена за власним бажанням із посади вченого секретаря СГНКУ [212, арк. 15 зв].

Фонд № 1230 ЦДАВО України висвітлює архівний документ від 21 квітня 1927 р. за №7/320, що включає до себе список рецензентів на проведення рецензійно-бібліографічної роботи галузових видань, за підписом голови проф. О. Супруненка, спеціаліста А. Кузьменка : В. Батиренка, Л. Бордакова, проф. С. Воробйова, О. Гельмера, Б. Єнкена, Л. Делоне, проф. В. Колкунова, А. Кузьменка, Б. Лебединського, проф. Б. Паншина, М. Приходька , проф. Як. Савченка, проф. О. Супруненка, проф. А. Сапегіна, проф. О. Табенського, В. Юр'єва [208, арк. 65].

За протоколом №1 засідання підкомісії для вироблення перспективного плану науково-дослідних робіт заповідника «Чаплі» ім. Раковського від 12 грудня 1925 р., Б. К. Єнкену було доручено розроблення плану роботи Фітотехнічної станції [209, арк. 63].

Аналіз зазначених матеріалів Державного архіву Харківської області (ДАХО, м. Харків) дозволив реконструювати діяльність у Харківському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості і на Харківській селекційній станції. У процесі дослідження було залучено вперше фонд № 3 «Производство дела канцелярии Харьковского губернатора по политической неблагонадежности Бориса Карловича Енкена». Це особиста справа, у якій знайдено документ про участь Б. К. Єнкена в аграрних заворушеннях [89, арк. 14].

У фонді № 3 під грифом «Секретно» зібрано інформацію щодо Б. К. Єнкена. Від 28 травня 1913 р. за № 520 відбувається активна переписка між Департаментом землеробства та канцелярією Харківського губернатора з приводу призначення Б. К. Єнкена на службу у Харківське земство [162, арк. 1, 2, 3, 4, 9, 14]. Так, у листі до графа П. М. Ігнат'єва від 16 вересня 1913 р. (автор, на жаль, залишився невідомий) йдеться про Харківське товариство сільського господарства як «політично неблагонадійне», а також згадується і Б. К. Єнкен як член цього об'єднання [163, арк. 6]. Але на дію, як завжди є протидія, про це свідчать два

архівні документи, а саме листи-клопотання від 21 серпня 1913 р. і від 2 червня 1915 р. На захист ученого стали впливові люди, які звернулися до Харківського губернатора М. К. Катеринича з приводу підтримки Б. К. Єнкена [164, арк. 5, 7, 8]. На жаль, клопотання від 15 липня 1916 р. про призначення Б. К. Єнкена на посаду спеціаліста із сільськогосподарської справи знову було відхилено [165, арк. 11].

Було опрацьовано фонд № 237 «Харьковское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности» (ДАХО, м. Харків), де чітко прослідковується робота даного потужного творчого об'єднання. Саме в цей час Б. К. Єнкен є дійсним членом товариства. Знайдено декілька квитанцій про вартість членського внеску [109, арк. 11, 16, 23, 29, 31, 57].

За цим фондом висвітлено «Проект програми діяльності контрольно-насінневої станції», який було винесено на обговорення 29 вересня 1911 р. [118, арк. 2]. Розглянуто листи-звернення товариства до сусідніх повітових земських управ від 28 серпня 1910 р. про грошову допомогу на розвиток контрольно-насінневої справи у розмірі 50 крб. [119, арк. 6, 7]. Майже усі сусідні повітові земські управи відмовили Харківському товариству у грошовій допомозі на розвиток контрольно-насінневої станції, посилаючись на брак коштів і першочергові завдання з розвитку свого регіону [120, арк. 8, 13, 14, 15]. У 1914 р. на Харківській дослідній станції постає важливе питання, кого призначити керівником з роботи на контрольно-насінневій ділянці. Так, за рекомендацією О. А. Янати на цю посаду було призначено Б. К. Єнкена [122, арк. 102-104]. Знайдено документи за підписом О. А. Янати про дослідні роботи на контрольно-насінневій ділянці насінневої станції у 1914 р. під керівництвом Б. К. Єнкена [166, арк. 106, 107].

У фондах № 237 і № 304 (ДАХО, м. Харків) опрацьовано документи із розсилання періодичних видань «Торговий сільськогосподарський листок» та «Агрономічний журнал» для членів Харківського товариства [127, арк. 73; 128, арк. 1, 2, 7, 8, 11, 20, 31, 38, 52].

У фонді № 237 висвітлено безпосередню участь Б. К. Єнкена у передачі Харківської селекційної станції до Харківської обласної дослідної станції у 1913 р. [138, арк. 13-14]. У 1912 р. Б. К. Єнкен та інші співробітники станції склали

лист-прохання до ради Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості про написання проекту і порядок включення Харківської селекційної станції до складу Харківської обласної дослідної станції [139, арк. 1]. Постало питання про скликання організаційного комітету по устрою Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції із 15-17 листопада 1912 р. [140, арк. 2, 3, 4, 5, 6, 7]. 25 жовтня 1912 р. Б. К. Єнкен взяв активну участь у засіданні комісії з написання проекту-положення про Харківську обласну дослідну станцію [141, арк. 20, 21, 22]. 16 листопада 1912 р. у складі організаційного комітету Харківської обласної дослідної станції зазначено прізвище Б. К. Єнкена [142, арк. 23, 24]. На той час учений був секретарем Харківської обласної сільськогосподарської станції [145, арк. 25]. Із збільшенням колекцій польових культур на Харківській селекційній станції постало питання про необхідність орендування для потреб станції ділянки міської землі [144, арк. 44].

У фонді № 237 (ДАХО, м. Харків) знайдено документи, які засвідчують, що з січня 1913 р. Б. К. Єнкен виконував обов'язки директора Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції [145, арк. 33, 35, 38, 46, 47, 52].

17 травня 1913 р. вчений брав участь в укладанні угоди між губернським земством і Департаментом землеробства по заснуванню Обласної дослідної станції [146, арк. 48].

У 1912 р. Б. К. Єнкен познайомився із практикантом на Харківській селекційній станції М. М. Кулешовим. Вже тоді вчений розгледів у молодому практиканті майбутнього вченого. Це свідчить про такі риси характеру проф. Б. К. Єнкена, як професіоналізм та далекоглядність [147, арк. 30, 31, 49, 51].

Із січня 1913 р. Б. К. Єнкен вів ділову переписку від Харківської селекційної станції з Харківською губернською земською управою та Харківським товариством сільського господарства про укладання угоди з переведення селекційної станції в обласну [152, арк. 55].

Залучено до дисертаційної роботи документ від 31 жовтня 1913 р. про засідання комітету станції з приводу передачі її до обласної [153, арк. 69, 70]. На цьому засіданні вчений виступив із доповіддю «О пожеланиях общества при передачи

селекционной станции в областную» [155, арк. 71, 72]. Також він підготував другу доповідь-звернення до Харківської губернської земської управи [156, арк. 73].

Б. К. Єнкен разом із співробітниками станції розробив Проект положення про Обласну харківську дослідну станцію [157, арк. 62, 63, 64, 65].

У процесі дисертаційного дослідження було залучено фонд № 304 (ДАХО, м. Харків) «Переписка об участии Харьковского земства в работе Харьковского комитета растениеводства по сбору образцов сортов сельскохозяйственных растений в Харьковской губернии» [6, арк. 1-11], що допоміг висвітлити маловідомі факти щодо участі Б. К. Єнкена в організації експедиційного дослідження сортового різноманіття зернових сільськогосподарських культур Харківської губернії. Було залучено документи від 4 червня 1914 р. про організацію експедиції з дослідження і збирання місцевих зразків Харківської губернії. У цей час Б. К. Єнкен очолював Комітет сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства і виступав як один із організаторів зі збирання зразків місцевих сортів Харківської губернії [158, арк. 1, 2]. Опрацьовуючи даний фонд, знайдено лист-клопотання, датований 22 лютого 1917 р. від Харківської обласної станції до Харківської губернської земської управи на заміщення посади завідувача селекції ячменя Б. К. Єнкеним [159, арк. 21, 22, 47]. Через буремні події 1917 р. клопотання було задоволено тільки 12 квітня 1917 р. на користь Б. К. Єнкена [160, арк. 40, 58, 59]. У цьому фонді знаходимо документ про участь ученого у ґрунтово-ботанічній нараді, яка відбулася 5 березня 1912 р. [161, арк. 140].

Фонд № 237 допоміг висвітлити популяризаційну діяльність Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, де з 1908 по 1919 рр. Б. К. Єнкен був його дійсним членом.

Із 13 серпня 1912 р. відбувається активна переписка Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості з Комітетом Всеросійської виставки про участь у виставці 1913 р. у Києві. Виставка працювала разом із I-м Всеросійським сільськогосподарським з'їздом, на якому Б. К. Єнкен

виступив з чотирма доповідями [234, арк. 11]. При подачі заяви на участь у цьому заході було надіслано правила участі у виставці [235, арк. 12].

У листі від 23 жовтня 1912 р. Комітет виставки запропонував Харківському товариству ділянку для розміщення експонатів [236, арк. 11; 237, арк. 6]. Фінансові труднощі змусили звернутися Харківське товариство до Комітету виставки про надання пільги [238, арк. 22, 25, 27]. Пільгу було надано у розмірі 50 % [239, арк. 30]. Товариство активно збирало експонати на виставку. Так, у листі № 67491 товариство звертається до завідувача Відділу позашкільної освіти про надання експонатів для музею та «кабінету агронома» [240, арк. 23, 24].

Окремі відомості про життя і діяльність Б. К. Єнкена знайдено у фонді № 1343 Російського державного історичного архіву. Ці документи містять інформацію про родину Єнкених, яка мешкала у м. Тамбові (нині Російська Федерація) [75].

Також одним із важливих джерел дисертаційного дослідження, що стосується біографії ученого, був фонд за № 15 «Вінницьке реальне училище» (ДАВО, м. Вінниця), залучений вперше. В ньому зберігається документ про звинувачення майбутнього вченого у державному злочині. На підставі цього документа вченому було заборонено право вступу до будь-якого навчального закладу і займатися педагогічною діяльністю [84, арк. 2].

Використання тематичної літератури дозволило розширити інформаційне коло з питання становлення і розвитку суспільної агрономії, селекції, сільськогосподарської дослідної справи, навчальних закладів аграрного напрямку, що сприяло систематизації та узагальненню особистого внеску Б. К. Єнкена.

Проаналізований комплекс архівних документів є достатньою джерельною базою для достовірності розкриття теми дослідження у повному обсязі.

Значущим інформаційним наповненням дисертаційної роботи стали наукові праці вчених-аграріїв та істориків вітчизняної аграрної науки. Аналіз напрацювань науковців сприяв висвітленню подій і фактів, які впливали на періоди життя і діяльності Б. К. Єнкена. Особливу увагу було приділено сучасним працям

академіка В. А. Вергунова, Г. Л. Зеленського, М. П. Гончарова, А. В. Пухальського, В. М. Коломієць.

Методологічні засади ґрунтуються на пріоритеті документів, які дають змогу всебічно проаналізувати діяльність Б. К. Єнкена. Методологічна основа дисертаційного дослідження включає до себе сукупність методів наукового пізнання, на основі яких базуються дослідження і здійснюється вибір засобів, прийомів і методів пізнання.

З урахуванням специфіки об'єкта, предмета, мети і завдань даної роботи дисертанткою застосовано загальні принципи історизму, всебічності, достовірності й об'єктивності, системності, історіографічної традиції і діалектичного розуміння історичного процесу.

У процесі наукового дослідження принцип історизму дав змогу розглянути усі історичні факти, явища і події у відповідності з конкретними історичними обставинами. У дисертаційній роботі розглянуто період формування наукового світогляду та наукового визнання Б. К. Єнкена науковою спільнотою у проміжку певного історичного часу. Так, принцип історизму формує конкретність вивчення. Він висвітлює та оцінює мотиви, оригінальність вчинків і самі вчинки історичних діячів, а також надає можливість всебічного дослідження явищ і подій у хронологічній послідовності. Б. К. Єнкен жив у той час, коли розгортався революційний рух, що відбувався впродовж 1905-1907 і 1917 рр. Його особистість, зокрема світогляд і життєві пріоритети, формувалась у непростий для країни час. Відповідно до змін у політичній та соціально-економічній сферах держави діяльність ученого змінювала свої напрями, але загалом основними пріоритетами залишалися служіння на благо українського народу та розвиток аграрної науки. Розкрито три етапи формування наукової думки в працях про Б. К. Єнкена, починаючи з 30-х рр. XIX ст. і до початку XXI ст.

Історичний підхід до предмета дослідження застосовується для аналізу основних етапів і тенденцій його виникнення та функціонування у хронологічній послідовності. Він формує логічність, історичність і конкретність вчення. У процесі вивчення матеріалів, що відображують історію наукових і науково-

популярних праць Б. К. Єнкена, які наведено в публікаціях його сучасників і дослідників того часу, встановлено географічні та часові умови розвитку подій.

Метод періодизації дозволив визначити хронологічні етапи формування і становлення світогляду Б. К. Єнкена. Аналіз кожного етапу допоміг систематизувати перелік проблемно-тематичних питань сільського господарства.

Основою наукового історичного дослідження є напрям на пошук об'єктивних і достовірних фактів, які не перекручено впродовж часу і не підігнано під якийсь шаблон. Принципи об'єктивності і достовірності потребують застосування різних методів дослідження з метою отримання якомога вичерпнішої інформації як за позитивними, так і за негативними проявами, а також урахування потреб і досягнень науки. Принцип об'єктивності вимагає розкривати історичну закономірність суспільного розвитку, його зумовленість насамперед матеріальними, економічними факторами. Об'єктивність надає знання про зміст історичного процесу, що відбувається незалежно від волі окремого суб'єкта, свідомості, мрій, теорій тих чи інших осіб (принцип історичного детермінізму).

На кожному етапі пізнання застосовується принцип достовірності, а саме пошук, відбір, вивчення джерел і літератури, що дають змогу відійти від сьогодення і крок за кроком реконструювати події та явища історичного минулого. За допомогою репрезентативних фактів встановлено, що основні фундаментальні дослідження про Б. К. Єнкена зроблено у сучасний (пострадянський) період.

Досліджування проходило з урахуванням результатів його попереднього наукового опрацювання. З метою визначення сучасного стану розроблення предмета дисертаційного дослідження було проаналізовано публікації вчених за 1909-2015 рр.

Наукове дослідження характеризується власною визначеною та складною структурою, що проявляється у діалектичній єдності стійких взаємозв'язків її елементів. Діалектичне розуміння історичного процесу відбувається завдяки системному розгляду предметів, об'єктів і явищ у їхньому становленні, розвитку, зміні. Принцип діалектичної єдності історичного і логічного методів пізнання наполягає на тому, щоб логічне мислення йшло пліч-о-пліч з історичним процесом.

Вищезгадані принципи забезпечують науковість і достовірність у вивченні предмета дослідження. Відтворення минулого відбувається завдяки застосуванню різноманітних методологічних принципів, які визначають методiku дисертаційного дослідження.

Методика наукового дослідження – це чітке вирішення сформованого переліку завдань дисертаційного дослідження, сукупність і порядок застосування відповідних методів, прийомів і способів для виконання наукового історичного дослідження.

У вирішенні завдань даної роботи було використано три групи методів: загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція та дедукція, узагальнення, логічний), специфічно-історичні (проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-порівняльний, історико-географічний) та міждисциплінарні (біографічний, персоналізації, статистичний, джерелознавчого та архівознавчого аналізу).

Наукова цінність дисертаційної роботи полягає у використанні різних загальнонаукових методів. Для вирішення поставлених дисертанткою завдань у роботі було вивчено і залучено інформацію з історії, селекції, рослинництва, організації сільськогосподарської справи, аграрного виробництва, системи освіти, соціології і статистики.

Аналіз дозволив розподілити дисертаційне дослідження на складові частини з метою розгляду усіх сторін і способів функціонування властивостей, а також вивчення і виявлення закономірностей, загальних зв'язків, обґрунтування з наукової точки зору історичних фактів і подій. Синтез об'єднав отримані в результаті аналізу складові частини в єдине ціле. Застосовуючи ці методи, було удосконалено періодизацію наукового шляху вченого відповідно до найбільш вагомих подій у його житті за проблемно-тематичним принципом.

Дедукція та індукція – це процес одержання часткових висновків через метод пізнання, що ґрунтується на формально-логічному умовиводі і дає можливість отримати загальний висновок на основі окремих фактів.

Логічний метод допоміг розкрити сутність предмета дослідження.

Проблемно-хронологічний метод застосовувався як під час збору та вивчення матеріалу за даним дослідженням, так і в процесі компонування інформації.

Використання описового методу сприяло послідовному опису історичних подій і явищ на основі реальних фактів, а також крок за кроком допомагало у вирішенні питань історичного дослідження.

Історико-системний метод орієнтований на розкриття цілісної картини досліджуваного об'єкта – певної системи, компоненти якої взаємодіють між собою, складаючи нову сукупність знань, зокрема про творчість Б. К. Єнкена, наукові погляди та біографію.

Також у дослідженні застосовується історико-порівняльний метод, що включає до себе аналіз різних стадій розвитку явища та дає змогу виявити ті риси, яких воно набуває або втрачає у процесі розвитку, визначити характер і напрями його розвитку. Цей метод використовується, зокрема, при аналізі розвитку наукових поглядів проф. Б. К. Єнкена за політичних і соціально-економічних змін, що відбувалися у країні. Б. К. Єнкен протягом усього свого життя залишався безпартійним.

Оскільки дослідження проходило у межах різних регіонів, було застосовано історико-географічний метод.

Метод персоналізації дав змогу оцінити особисту роль Б. К. Єнкена у науковому та суспільно-політичному житті України; бібліографічний метод застосовувався для виявлення бібліографічного опису наукових праць та опублікованих джерел щодо життя і діяльності вченого; статистичний – для визначення кількісного та якісного складу наукових праць ученого у різні роки його життя тощо.

Джерелознавчий та архівознавчий аналіз використовувався для вивчення окремих подій, явищ, властивостей, загальних факторів, які впливали на об'єкт дослідження, а також ознайомлення й освідомлення з конкретними фактами внаслідок дослідження літературних джерел та архівних матеріалів.

Завдяки вищевказаним методам вдалося визначити напрям дисертаційного дослідження, відтворити події становлення світогляду вченого, комплексно розглянути його науково-організаційну діяльність; проаналізувати розвиток

наукової думки щодо цієї проблеми та наукові праці вчених у висвітленні маловідомих подій з життя і творчості вченого.

Висновки до розділу 1

1. Б. К. Єнкен на кінець XIX – початок XX ст. був досить відомим серед кола вчених-природознавців. Дослідження особистості Б. К. Єнкена мали суто фрагментарний характер. Аналіз історіографії з теми дисертаційного дослідження дає підстави стверджувати про відсутність наукового аналізу творчого доробку вченого. До історії вітчизняної сільськогосподарської науки Б. К. Єнкен увійшов як автор наукових і науково-популярних праць, які визначаються практичною значущістю і свідчать про широкий світогляд їхнього автора. Наукові проблеми, що досліджувались Б. К. Єнкеном не втратили своєї актуальності й у теперішній час. Їхнє вирішення можна знайти у вивченні і переосмисленні робіт вченого, але комплексного та системного дослідження творчого доробку не проводилось.

2. При вирішенні завдань даної роботи було використано три підгрупи методів: загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція та дедукція, узагальнення, логічний), специфічно-історичні (проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-порівняльний, історико-географічний) та міждисциплінарні (біографічний, персоналізації, статистичний, методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу). Застосовуючи відповідні методи, прийоми та способи при проведенні наукового історичного дослідження, вдалося повністю розкрити особистий внесок ученого у становлення і розвиток аграрної науки в Україні, його вплив на певні події, а також – відтворити цілісну картину історичної ситуації, яка визначала поведінку, світогляд, життєві пріоритети і професійну діяльність ученого; комплексно розглянути життя і діяльність особистості від народження до смерті, врахувати зовнішні та внутрішні чинники, що сприяли розвитку його наукових поглядів та інтересів, творчої діяльності талановитого вченого. Окрім опублікованих джерел, до наукового дослідження було залучено значну кількість архівних документів. У дисертаційній роботі використовувалися матеріали архівних фондів (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву

Харківської області, Державного архіву Вінницької області, Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі) : це особиста справа Б. К. Єнкена, звіти установ, протоколи засідань нарад, де працював учений, авторські доповіді та інші документи. До складу джерельної бази також увійшли праці вченого (127). Опрацювання цих документів і залучення до наукового обігу маловідомих архівних матеріалів посприяло відтворенню повної картини життя, науково-організаційної та науково-просвітницької діяльності проф. Б. К. Єнкена. Проаналізовано стан тогочасної сільськогосподарської науки та її роль у розвитку наукових поглядів ученого-природознавця.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ Б. К. ЄНКЕНА

Історична біографістика посідає одне з перших місць серед спеціальних дисциплін. Вона завжди буде актуальною, бо дає змогу відтворити наукові етапи зростання вчених, прослідкувати їхній життєвий шлях, визначити роль у тій чи іншій галузі науки.

Реконструкція життя і наукової діяльності Б. К. Єнкена дозволяє сформувати уявлення про видатну особистість, яка у найважчі часи соціальних катастроф, попри труднощі, непоправні втрати, підірване здоров'я, спрямовувала свій невичерпний заряд енергії і багатогранний талант на служіння прогресу сільського господарства у країні, мабуть найсприятливішій для його ведення.

Завданням другого розділу є дослідження основних передумов формування індивідуальних рис та особливостей Б. К. Єнкена, огляд його життєвого шляху, вклад у розвиток аграрної науки, аналіз праць і наукових досягнень. Здійснення історико-наукового аналізу за допомогою історичного, проблемно-хронологічного, джерелознавчого методів, а також територіально-часового принципу та наукового доробку вченого дало можливість відтворити основні події життя Б. К. Єнкена й дослідити напрями його діяльності: науковий (теоретичний, дослідницький, емпіричний), організаційний, педагогічний, репрезентаційний і популяризаторський.

У нарисі про життя і творчу діяльність Б. К. Єнкена академіком НААН – В.А. Вергуновим було розроблено періодизацію, яка складалася із 10 періодів.

На основі аналізу наукової спадщини вченого, опрацьованих і залучених вперше архівних матеріалів вдалося реконструювати значні події з його життя і доповнити розроблену академіком В. А. Вергуновим періодизацію. Запропоновано періодизацію наукового шляху вченого відповідно до найбільш вагомих подій у його житті за проблемно-тематичним принципом.

2.1. Основні періоди та чинники становлення науковця

У ході дисертаційного дослідження було розроблено п'ятиетапну періодизацію творчого шляху Б. К. Єнкена і виокремлено основні напрями його

досліджень та розкрито значення наукового доробку Б. К. Єнкена для розвитку сільського господарства. Це дало змогу хронологічно відслідкувати та розкрити найважливіші події у житті та творчій спадщині вченого з 1873-1943 рр.

Аналіз першого періоду (1873-1900) показав, що родина Б. К. Єнкена, навчання у реальному училищі та професорсько-викладацький склад Ризького політехнічного інституту в якому навчався майбутній вчений заклали підґрунтя до наукових звершень, а також сприяли остаточному формуванню його особистості. У цей період відбуваються перші кроки у розв'язанні питань суспільної агрономії, насінництва, плідівництва та сільськогосподарської дослідної справи.

Другий період (1900-1908) – перший етап агрономічної діяльності у Саратовській губернії. Плідна робота повітовим агрономом сприяла впровадженню новітніх заходів з агрономії у Поволжжі і заклала підґрунтя для подальшої науково-виробничої діяльності в Україні. До травня 1908 р. учений очолював створене ним у 1900 році виноградно-виноробне господарство у м. Анапі (Краснодарський край, Росія). Це період активної діяльності вченого за наступними напрямками: селекція, насінництво, садівництво та виноградарство, збереження колекцій сільськогосподарських культур, просвітницька, видавнича та бібліографічна діяльність.

Третій період (1908-1919 рр.) у творчому житті Б.К.Єнкена співпав із початковим періодом становлення в Україні нового наукового напрямку – сільськогосподарської дослідної справи. Цей період характеризує Б.К.Єнкена як самостійного дослідника. Вчений працює у потужному творчому об'єднанні – Харківському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, стоїть у витоків становлення першої селекційної станції – Харківської (1908 р.). Вчений вирішує проблемні питання за наступними напрямками сільськогосподарського господарства: рослинництво, селекція, насінництво (контрольно-насіннева справа) та сільськогосподарська дослідна справа і активно займається публікацією тематичних праць. У цей період відбувається закладання теоретичних основ зі збору, вивчення та збереження рослинних ресурсів

і створення на Харківській станції підгрунтя для організації Національного генбанку рослин.

Четвертий період (1919-1930 рр.) охоплює виробничо-практичну і науково-освітню роботу вченого у державних установах і навчальних закладах Краснодарського краю, Державній хлібній інспекції Одеського морського порту, Сільськогосподарському науковому комітеті України (СГНКУ), у Всеукраїнському товаристві насінництва (ВТН), Маслівському сорто-насінневному технікумі імені К. А.Тимірязєва та Київській лабораторії Сорто-насінневого управління Цукротресту. Вченим у цей період було закладено напрям з оцінки якості зерна і створення за цим напрямом науково-дослідних лабораторій; продовжено роботу за напрямками – рослинні ресурси, інтродукція, сільськогосподарська ботаніка, селекція; науково-викладацька та видавнича робота у Маслівському сортівничо-насінневному технікумі імені К.А. Тимірязєва.

П'ятий період (1930-1943 рр.) пов'язано з науково-педагогічною діяльністю у Кубанському сільськогосподарському інституті і бібліотечною справою на Кубанській дослідній станції Всеросійського НДІ рослинництва ім. М. І. Вавилова (ВІР). Це період активної діяльності ученого за наступними напрямками: селекція, насінництво, просвітницька робота, бібліографічна діяльність та збереження колекцій сільськогосподарських культур.

Оскільки означені періоди охоплюють значний проміжок часу, виокремлено п'ять етапів, які допомогли більш детально розкрити наукову діяльність ученого.

Так, на першому етапі після закінчення Ризького політехнічного інституту обіймав посаду повітового агронома Петровської земської управи Саратовської губернії, займався проблемами суспільної агрономії і дослідної справи. Впровадив новітні заходи з агрономії, а саме перехід від зернової до травопільної системи землеробства, а також заклав виноградно-виноробне господарство на Кубані і взяв безпосередню участь в організації Саратовської дослідної станції.

Обґрунтовано, що другий етап наукової діяльності Б. К. Єнкена характеризується значною науковою та організаційною активністю у напрямі проблем суспільної агрономії, дослідної справи, селекції, контрольно-насінневої

справи та мобілізації рослинних ресурсів. На третьому етапі вчений ініціює організацію борошномельної справи та запроваджує новітні проекти і розробки у цьому напрямі.

На четвертому етапі творчої діяльності Б.К. Єнкен зосередився на виробничо-практичній і науково-освітній роботах у Маслівському сорто-насіннєвому технікумі ім. К. А. Тимірязєва. Як селекціонер він активно займається селекцією і насінництвом польових культур у технікумі, чим закладає підґрунтя для становлення селекції на Миронівській дослідній станції, а також готує наукові кадри. На п'ятому етапі коло наукових інтересів ученого було дуже широким. Б. К. Єнкен зробив вагомий внесок у такі напрями сільськогосподарської дослідної справи, як рослинництво, плідівництво, тваринництво.

Перший період (1873-1900 рр.) – початок формування наукового світогляду та перші кроки у вирішенні питань суспільної агрономії, насінництва, плідівництва і сільськогосподарської дослідної справи. Борис Карлович Єнкен народився 21 (12) січня 1873 р. у Тамбові (нині Російська Федерація) в родині юриста (присяжного повіреного) Карла Августовича Єнкена, який мав статус особистого почесного громадянина. Мати Ольга Федорівна займалася фотографією і керувала власною фотостудією, яку було розміщено на території фамільного будинку [75]. За даними Г. Л. Зеленського, батько Б. К. Єнкена в 1875 р. закінчив юридичний факультет Імператорського Новоросійського університету (нині Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова) [52]. Сім'я мала ще одного сина Федора 1875 р. народження [7]. В автобіографії, написаній 3 березня 1925 р., Б. К. Єнкен відмічав, що «... сім'я жила на кошти, зароблені батьком, загальні умови життя в родині були цілком задовільні» [76, арк. 9].

У 1886 р. поступив на навчання до реального училища у Тамбові (Росія). Отримавши освіту із 7 класів, Б. К. Єнкен з 1893 р. протягом шести років навчався на сільськогосподарському відділенні Ризької політехніки, де здобув фахову агрономічну освіту, студентський квиток № 4351. Цей період характеризується стрімкою еволюцією природничих і точних дисциплін, що знайшло відображення й у навчальному процесі з класичних дисциплін – фізики, хімії і біології.

За люб'язно наданою інформацією Аліди Антонівни Зігмунде, професора Ризького технічного університету (м. Рига, Латвія), доповнилася автобіографія Бориса Карловича Єнкена.

За її даними, родина Єнкенів була шведського походження. Брат Федір Карлович Єнкен (1875-????) також навчався у Ризькому політехнічному інституті (РПІ) з 1897 по 1901 рр., але був виключений зі списку студентів за несплату навчання. Батько Карл Августович помер або вже був мертвим на момент його вступу до закладу вищої освіти, тут інформація поки відсутня. Але вже у 1901 р. батька в живих немає. Федір навчався на хімічному відділенні й у 1899 р. був на декілька місяців виключений з РПІ, скоріш за все за «революційну діяльність» (припущення Аліди Антонівни), бо на той час за революційну діяльність виключали з інституту багатьох студентів.

Федір диплом так і не одержав. А третій брат, тобто у родині Єнкенів було трое синів (за свідченням А. А. Зігмунде), пішов по стопах матері Ольги Федорівни, став фотографом у Тамбові і жодного зв'язку з Ригою не мав.

У 1862 р. було створено заклад вищої освіти (тобто Ризьку політехніку) на території Латвії, яка входила до складу Російської імперії, у місті Рига (додаток А). Студенти виключно чоловічої статі могли здобути освіту в таких галузях знань, як інженерна справа, механіка (машинобудування), архітектура, земельна справа, агрономія, хімія і комерція. Через широкий спектр напрямів навчання новостворений заклад за типом Швейцарського федерального вищого технічного училища у Цюриху отримав назву «політехнікум». Це був перший політехнічний навчальний заклад у всій Російській імперії.

Із самого початку Ризький політехнікум був приватним навчальним закладом і мав статус одного з найдорожчих у Російській імперії; утримувався за рахунок прибалтійського генерал-губернатора, міської влади, багатого дворянства, а також купецтва прибалтійських губерній. Вступ до нього проходив без конкурсних випробувань, незалежно від національного та станового походження. Згодом навчальний заклад перейшов на фінансове забезпечення з боку російського уряду, а диплом випускників Ризької політехніки користувався попитом на державній

службі. Випускники порівнювалися у правах зі студентами елітного Петербурзького інституту цивільних інженерів (нині Санкт-Петербурзький державний архітектурно-будівельний університет, Росія), а також ця освіта надавала статусу у звільненні від призову до армії [77, с. 2].

Першим директором Ризької політехніки був професор Ернст Наук, за освітою фізик. Він заклав навчально-освітню програму для кожного відділення, запросив викладачів-фахівців з Європи. Дисципліни викладалися суто німецькою мовою педагогами з Німеччини, Швейцарії та Австро-Угорщини [77, с. 2]. Студентський план 1897-1898 рр. складався із таких предметів: богослов'я, фізика, метеорологія, неорганічна хімія, органічна хімія, аналітична хімія, хімічні заняття в аналітичній лабораторії, хімічна технологія, ботаніка, фізіологія рослин, зоологія, прикладна зоологія, анатомія і фізіологія домашніх тварин, хімічна фізіологія тварин і вчення про годування, мінералогія і петрографія, геологія, сільськогосподарська хімія, ґрунтознавство та оцінка земель, рільництво, культурна техніка, рослинництво, сільськогосподарські ботанічні справи, хвороби рослин, мікроскопічні справи, скотарство, ветеринарія, мікробіологія, молочне господарство, політична економія, сільськогосподарська економія, сільськогосподарська бухгалтерія, лісове господарство, законодавство, сільськогосподарське право, будівельне мистецтво, справи по будівельному мистецтву, сільськогосподарська архітектура [78, с. 3-45].

У Ризькому політехнікумі викладали видатні вчені Вільгельм Оствальд, Сегель, Лютц, Карл Бішоф, Глязенап, Шталь-Шродер, Пауль Вальден, Кірштнейн та багато інших. Вони займалися не тільки викладацькою діяльністю, а й науково-технічними розробленнями, проводили поглиблені фундаментальні дослідження.

У ході дисертаційного дослідження було залучено навчальні плани Ризького політехнічного інституту за 1899-1900 рр. [241]. Наведені предмети дають повну картину з кадрової підготовки молодих спеціалістів, які виходили із стін цього славетного закладу (табл. 1, 2, 3, 4).

Таблиця 1

Ризький політехнічний інститут. План навчання студентів (перший навчальний рік),
1897-1898рр. (переклад з німецької мови)

Дисципліна	Доцент	Кількість навчальних годин	
		I семестр	II семестр
Богослов'я	Арістов	2	2
Вчення про проекції	Кнюпфер	4	-
Геодезія	Шварц	-	2
Фізика	Сегель	4	4
Неорганічна хімія	Вальден	4	4
Мінералогія, геологія	Досс	4	4
Ботаніка	Бухольц	6	2
Зоологія	Бухольц	4	-
Анатомія домашніх тварин	Кангро	-	2
Наука про будівельні конструкції	Кірштейн	10	6
Наука про сільськогосподарське будівництво	Кірштейн	-	4
Народне господарство	Берг; Косс	5	2
Технічне креслення	Денфер	-	6
Гідрологічне креслення	Моріц	4	4
Іноземні мови	Моріц	4	4

Таблиця 2

Ризький політехнічний інститут. План навчання студентів (другий навчальний рік),
1897-1898рр. (переклад з німецької мови)

Дисципліна	Доцент	Кількість навчальних годин	
		I семестр	II семестр
1	2	3	4
Метеорологія	Сегель	2	-
Фізичний практикум	Сегель	2	-
Мінералогія	Досс	4	-
Біологія	Досс	-	4
Органічна хімія	Бішоф	4	-
Аналітична хімія	Лютц	3	-
Хімічний практикум	Вальден	12	8
Хімічна технологія	Бляхер	4	-
	Глязенап	-	2
Агрохімія	Томс	-	4
Фізіологія тварин		-	2
Фізіологія рослин	Бухольц	2	-
Мікроскопічні вправи (мікротехніка)	Ш.Б.	-	4
Хвороби рослин (фітопатологія)	Шиндлер	-	2
Прикладна зоологія		-	2
Анатомія домашніх тварин	Кангро	-	2
Лісівництво	Н.Н.	-	4
Проектування в будівництві	Кірштейн	4	4
Загальне машинознавство	Денфер	2	2
Сільськогосподарське машинознавство		2	2
Законодавство	Шиллінг	-	4

Таблиця 3

Ризький політехнічний інститут. План навчання студентів (третій навчальний рік),
1897-1898рр. (переклад з німецької мови)

Дисципліна	Доцент	Кількість навчальних годин	
		I семестр	II семестр
Хімічний практикум	Вальден	10	-
Фізіологія тварин	Томс	4	-
Наука про добрива		2	-
Ґрунтознавство		2	-
Рослинництво	Шиндлер	10	-
Землеробство	Кнерем	-	6
Тваринництво		-	6
Сільськогосподарська бухгалтерія		-	2
Практикум сільськогосподарської бухгалтерії 3		-	18
Ботанічний практикум	Шталь-Шродер	-	7
Ветеринарія	Кангро	6	-
Сільськогосподарське законодавство	Шиллінг	2	-

Таблиця 4

Ризький політехнічний інститут. План навчання студентів (четвертий навчальний рік), 1897-1898рр. (переклад з німецької мови)

Дисципліна	Доцент	Кількість навчальних годин	
		I семестр	II семестр
1	2	3	4
Сільськогосподарська бухгалтерія	Кнерем	2	-
Технологія виробництва сільськогосподарських продуктів		4	-

Продовження таблиці 4

1	2	3	4
Сільськогосподарський практикум		20	
Ботанічний практикум	Шталь-Шродер	3	-
Рослинництво		2	-
Сільськогосподарське товарознавство		3	-
Молочне господарство		3	-
Робота над дипломом		-	40

Цього вимагав час бурхливого розвитку науки і техніки кінця XIX – пр. початку XX ст. Вченим світового рівня був професор Ризької політехніки Вільгельм Оствальд, який викладав на хімічному факультеті у 1881-1897 рр., саме з 1893 р. тут здобуває освіту Б. К. Єнкен. У цьому політехнікумі Вільгельмом Оствальдом було відкрито закон гомогенного кислотно-основного каталізу, винайдено прилад для вимірювання в'язкості рідких систем, сконструювано перший ртутний крапельний електрод. В. Оствальд розпочав цикл досліджень, які привели у 1887 р. до відкриття закону розведення і правильного розуміння сутності каталізу. У 1909 р. за роботи в галузі каталізу В. Оствальда було нагороджено Нобелівською премією. За роки викладання у Ризькому політехнікумі вчений написав двотомну фундаментальну працю з фізичної хімії, організував видання міжнародного журналу з фізичної хімії за участі таких відомих науковців, як С. Арреніус, Я. Вант-Гофф, А. Ле Шательє, Д. І. Менделєєв, М. О. Меншуткін та ін.

У 1896 р. указом імператора Миколи II Ризький політехнікум отримав назву «Ризький політехнічний інститут» з російською мовою викладання. Тоді деякі викладачі виїхали з Риги і повернулися до Європи, але ця подія не вплинула на престиж навчального закладу. На момент святкування свого 50-річного ювілею у 1912 р. Ризький політехнічний інститут випустив близько 10 000 студентів. Це були архітектори, інженери, фахівці із сільського господарства та комерційної справи [79].

Навчання і знайомство з ученими Ризької політехніки відіграло величезну роль у формуванні науково-освітнього погляду Б. К. Єнкена, молодого фахівця, на потреби суспільної агрономії та сільського господарства. У роки студентства Б. К. Єнкен потрапив під вплив ідей професора Г. Г. Томса (1843-1902 рр.), який був на той час одним із найвидатніших фахівців-агрохіміків у країні. Г. Г. Томсом проведено експедиції з обстеження Прибалтійського краю – ґрунтові експедиції у Ліфляндії (1885-1887, 1889 рр.) та Курляндській губернії (1893-1894, 1895 рр.). За їхніми результатами було зібрано та описано колекції ґрунтових типів регіону і передано до інститутського музею. На базі Ризької політехніки було створено хімічну та сільськогосподарську станцію університету, Г. Г. Томс з 1877 р. став її директором (додаток Б). Завдяки йому на станції організовано новий відділ із систематичного контролю удобрюваних туків, де також проводилися дослідження з насінням. За рік станція вивчала понад 1000 різноманітних зразків сільськогосподарських культур. Особлива увага приділялася систематичному хімічному дослідженню рівня родючості ґрунтів, а потім і дослідженню насіння [80, с. 953-954]. Згодом у своїй доповіді «Розвиток дослідної справи в Росії і її стан в нинішній час», присвяченій 25-річчю Полтавського дослідного поля, Б. К. Єнкен зазначав, що початком першого етапу становлення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи стала саме ця станція Ризької політехніки [66; 82, с. 3]. За його періодизацією, становлення дослідної справи в Російській імперії розпочалося у 1866 р. і продовжувалося понад 20 років аж до 1885 р. Другим етапом становлення дослідної справи стала заснована у 1908 р. Харківська селекційна станція, перша станція такого профілю у Російській імперії, а третій етап на момент доповіді у 1912 р. ще не було завершено [61].

З появою у 1884 р. Полтавського дослідного поля актуальність цих питань загострилася. Вперше на дослідному полі було проведено багатофакторний дослід (20 варіантів удобрення на 3-х фонах обробітки ґрунту) у чотирьох географічних пунктах, які відповідали кліматичним умовам європейської частини Росії [83, с. 231]. Одержані результати підтвердили необхідність зосередження в одному місці теоретичних розроблень, експериментальних спостережень і досліджень

агрохімічних й агрофізичних властивостей ґрунтів. Слід зазначити, що згодом це стало методологічною основою переведення селекції на наукові засади і головним напрямом у роботі Харківської селекційної станції від 1908 р.

Саме у період навчання в РІІ (1893–1900 рр.) Б. К. Єнкен пройнявся ідеями створення справедливого суспільства через участь у революційних заходах. У 1895 р. за зберігання і розповсюдження нелегальної літератури він на рік потрапив під нагляд поліції і тимчасово був відрхований з навчального закладу [76, арк. 9]. На підставі документа Міністерства Народної освіти за підписом В. Вельямінова-Зернова, піклувальника Київського Учбового округу, від 20 грудня 1897 р. № 13625 студенту Ризького політехнічного інституту, Б. К. Єнкену через звинувачення у державному злочині було заборонено право вступати до будь-якого навчального закладу і займатися педагогічною діяльністю [84, арк. 2].

Під час перебування у батьків у Тамбові відбулось його знайомство з Лідією Клавдіївною Швідковською (1876–1955 рр.) уродженкою м. Полтава, сім'я якої незадовго до того переїхала до Тамбова. Вона стала дружиною ученого.

У 1900 р. Борис Єнкен закінчив повний курс Ризького політехнічного інституту й одержав диплом № 106 від 29 січня 1900 р. та похвальний атестат № 419 від 27 березня 1900 р. [85, арк. 7]. Похвальний атестат одержували студенти за блискучі успіхи у навчанні.

Другим у житті Б. К. Єнкена став період з 1900 по 1908 рр. включно. У цей час одним із найважливіших напрямів наукової діяльності стала проблемно-тематична робота з питань суспільної агрономії, насінництва, плідівництва та сільськогосподарської дослідної справи. Протягом 1900 р. вчений вивчав організацію сільськогосподарської дослідної справи на Кубані, де згодом заклав виноградно-виноробне господарство біля м. Анапа. У цьому місті 24 вересня 1900 р. у родині Б. К. Єнкена народився син Вадим, який потім успадкував і розвинув наукові здобутки батька як відомий селекціонер. За поданням Петровської земської управи Саратовської губернії № 582 від 20 лютого 1900 р. Б. К. Єнкен працював повітовим агрономом. На цій посаді молодий фахівець зарекомендував себе як майбутній видатний представник вітчизняної суспільної агрономії. Саме в цей час

на погляди вченого вплинули роботи агронома В. Г. Бажаєва, який був учнем професора О. Ф. Фортунатова й обіймав посаду першого губернського агронома Московського губземства. В. Г. Бажаєв розробив так звану «волоколамську сівозміну» з таким чергуванням культур: 1) пар; 2) озимина із сівбою конюшини; 3) конюшина першого року користування; 4) конюшина другого року користування; 5) ярі; 6) пар; 7) ярі [86]. За своєю досконалістю цю схему було впроваджено Б. К. Єнкеним у повітах Саратовської губернії упродовж 1900-1907 рр. У 1902 р. вчений зробив доповідь на агрономічній нараді при Саратовській губернській земській управі про систему організації галузевої дослідної справи в губернії, згодом цей виступ було опубліковано у збірці матеріалів зборів [87]. Працюючи повітовим агрономом Петровської земської управи Саратовської губернії, вчений розгорнув активну роботу із пропаганди й поширення новітніх знань з агрономії. Так, 1 листопада 1903 р. Тамбовська повітова земська управа висунула клопотання перед губернатором про призначення Б. К. Єнкена своїм агрономом, і з 8 грудня вчений почав виконувати обов'язки агронома з окладом 100 крб. на місяць. У доповіді на зборах Тамбовської повітової земської управи (1904 р.) Б. К. Єнкен запропонував перехід від виключно зернової до травопільної системи землеробства. Протягом 1904-1905 рр. агроном Єнкен з власної ініціативи проводив сівбу рядовими сівалками, демонстрував роботу жнивarki у маєтках господарів і селян, пропагуючи новітні на той час технічні засоби; виступав з низкою доповідей і записок щодо покращення організації агрономічної допомоги. Серед 127 наукових праць Б. К. Єнкена на цей період припадають п'ять робіт із сучасної агрономії, опублікованих у виданні «Журналы Тамбовского уездного земскаго собрания очередной сессии 1904 г. с приложениемъ. – Тамбовъ, 1905» [56]: «Об агрономическихъ мероприятияхъ», «Об агрономической организации», «Обследование сельскохозяйственнаго промысла уезда в целяхъ составления плана содействия уездного земства экономическому благосостоянию населения», «О материалах по мелкому кредиту», «Травосеяния, посев кормовой свеклы и некоторые мероприятия их распространения в текущемъ году». Низку його статей

публікує газета «Тамбовський голод», одним із трьох редакторів і засновників якої він був у 1904 р.

У 1905 р. за вимогою губернатора В. Ф. фон дер Лауніца, ученого було звільнено з посади земського агронома Тамбовського повітового земства як особу, яка «скомпрометувала себе з політичної неблагонадійності» ще в студентські роки. За пропозицією № 2502 Аткарського повітового земства, Б. К. Єнкен переїхав на нове місце і працював на посаді земського агронома [88, арк. 8]. Є відомості, що протягом 1905 р. вченому довелося певний час провести за кордоном.

Згідно із залученим новим архівним матеріалом з Державного архіву Харківської області, фонд № 3, справа 4372 «О недопущении Бориса Карловича Енкена на службу в земство как политически неблагонадежного», вдалося реконструювати події 1905 р., які наклали фатальний відбиток на долю і кар'єру Б. К. Єнкена. Це доповідна записка на ім'я голови Харківської губерньської земської управи, написана у 1913 р. Б. К. Єнкеним. У цьому документі Б. К. Єнкен описує події листопада 1905 р., в яких він брав безпосередню участь як повітовий агроном Петровської земської управи Саратовської губернії. На порядку денному засідання земельної комісії і міщан стояли питання: вирок про продовольство (забезпечення кормами) тварин та вирок про земельні та інші потреби міщан. Б. К. Єнкен подробиці свого запрошення на засідання викладає у такій формі: «когда Председатель Управы предложил мне пойти на сход и в земельную комиссию мещан и помочь им в их земельном вопросе, я ответил ему, что в данном случае там место юриста, а не агронома, но меня убедили его слова, что я, как интеллигентный человек, могу удержать их от эксцессов». На цьому засіданні були запропоновані й обговорювалися найрізноманітніші заходи з покращення злиденного життя міщан. Б. К. Єнкен про настрій міщан : «Молодежь более горячая предлагала: одни – взять дреколья и вилы, пойти в Городскую Управу, «наступит ей на горло», другие предлагали отправиться всем на поля, начать пахать, лес рубить и городских сторожей прогнать». Після засідання було ухвалено вирок загального характеру про земельні та інші потреби міщан, який було передано графу Витте у Саратовську губерньську земську управу [89, арк. 12-13].

Через буремні події, які відбулися на цьому засіданні, Б. К. Єнкен отримав обвинувальчуваний акт, у якому йому інкримінувалося висловлювання: «земля, как воздух и солнце, должна принадлежать всему народу», хоча далі у приговорі було сказано: «что земля должна быть выкуплена государством по той цене, по которой она была куплена когда бы то ни было». Б. К. Єнкена було притягнуто за статтею 129 «За розповсюдження шкідливих з державної точки зору, писаній». Справа затягнулася аж до 1909 р. Після повернення із-за кордону його було засуджено Саратовською судовою палатою за участь в аграрних заворушеннях на один рік ув'язнення у фортеці, яке він відбував з 29 грудня 1909 р. по 29 грудня 1910 р. у Харківській губернській в'язниці [89, арк. 14].

Протягом 1906-1907 рр. Б. К. Єнкен виконував обов'язки губернського агронома Саратовського повітового земельного відділу. Обіймаючи цю посаду, вчений разом із М. А. Димо, П. А. Костичевим, Е. А. Панфіловим узяв активну участь у ґрунтово-кліматичних дослідженнях даного регіону, з метою створення Саратовської сільськогосподарської дослідної станції (нині ФДБНУ «Науково-дослідний інститут сільського господарства Південного Сходу» РАСГН), що офіційно розпочала свою діяльність з 15 березня 1910 р. [54, с. 42].

На посаді Саратовського губернського агронома Б. К. Єнкен виконував такі функції [90, с. 281-283]:

- постачання населенню машин, знарядь, насіння;
- розподіл місцевих і урядових коштів, які виділялись на агрономічну допомогу.

Крім основних обов'язків, які вчений виконував завзято і професійно, він писав наукові роботи і записки, що друкувалися у часописах Самарської губернії та міській «Земській газеті». У 1908 р. через відмову Саратовського губернатора С. С. Татищева про продовження терміну перебування Б. К. Єнкена на посаді губернського агронома він переїхав на лікування до Анапи, де очолив до травня 1908 р. створене ним у 1900 р. виноградно-виноробне господарство.

Одночасно з лікуванням він займається питаннями, пов'язаними з виноградарством і виноробством у Єкатеринодарському регіоні. Досліди проводить

на власній земельній ділянці розміром 6 десятин, яку ще у 1900 р. придбав за власні кошти і на якій у тому ж році заклав виноградний розсадник.

Підставою для цього є широкий загальний і професійний світогляд, досвідченість, обізнаність, організаторські здібності Б. К. Єнкена, який однаково був професіоналом як з польових культур, так і плодових і винограду. Про це свідчать його публікації, зокрема рецензії, які виходять у світ на сторінках періодичного видання «Південно-російська сільськогосподарська газета», заснованого Харківським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у 1899 р. У 1908 р. у «Південно-російській сільськогосподарській газеті» виходить рецензія Б. К. Єнкена на книгу К. Дебу «Основы ягодного и плодового виноделия», де вчений наголошує на тому, що ця справа зовсім нова для Російської імперії і не вивчена досконало за браком методик, спеціалізованої літератури та коштів. Він говорить, що тільки інтелігенція, яка є аматором, зможе вивчити і вдосконалити питання з ягідного і плодового виноробства та виробництва [91, с. 20-21]. Вчений дуже активно займався цим питанням, тому в наступній рецензії цього видання за 1908 р. на книгу Ф. Вальта «Минеральное удобрение подь плодовых деревья» зупиняється на актуальному питанні того часу – мінеральному живленні плодових дерев. Якщо у рільництві ці заходи використовуються дуже активно, то плідівництво у цьому відношенні відстає і становище має бути поліпшено. У даній брошурі в популярній формі наведено різні мінеральні добрива, норми їхнього застосування і вплив на плодові дерева. За відгуком ученого, ця тема дуже цікава і корисна як для простого селянина, так і досвідченого земського агронома [92, с. 16-17].

У наступному виданні № 5-6 (1909 р.) «Осыпаніє плодовъ», як досвідчений фахівець з ботаніки та плідівництва, він аналізує цю проблему і робить висновок, що безнасінневі плоди та плоди з недостатньою кількістю насінин слабо розвинуті, тому відбувається їхнє осипання [93, с. 17].

Далі наукова діяльність Б. К. Єнкена пов'язана із видатним творчим об'єднанням – Харківським товариством сільського господарства та

сільськогосподарської промисловості, членом якого він був з червня 1908 до липня 1919 рр.

2.2. Наукова та організаторська діяльність у Харківському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (ХТСП) (1908-1919 рр.)

Б. К. Єнкен відіграв одну з ключових ролей у діяльності Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості – громадського об'єднання, яке визначило розвиток сільськогосподарської дослідної справи і виробництва в Україні та на всьому півдні Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Всебічне дослідження напрямів, результатів, умов цієї діяльності дозволяє краще зрозуміти шляхи подальшого становлення і розвитку аграрної науки в Україні до сьогодення включно, винести уроки й урахувати їх на майбутнє. Це важливо й актуально у період розбудови аграрного сектора України на засадах сучасних передових технологій і науки – у період, який за своїм значенням великою мірою діалектично повторює часи діяльності Харківського товариства.

За допомогою історико-наукового аналізу діяльності Б. К. Єнкена у Харківському товаристві сільського господарства і сільськогосподарської промисловості у 1908–1919 рр. вдалося встановити, що вчений стояв біля витоків створення Комітету сільськогосподарського рослинництва даного товариства і відіграв провідну роль в організаційному ствердженні вітчизняного галузевого дослідництва на початку ХХ ст., зокрема галузі рослинництва.

У *третьому періоді* (1908-1919 рр.) вчений вирішує проблемні питання за такими напрямками сільського господарства: рослинництво, селекція, насінництво та сільськогосподарська дослідна справа, а також активно займається публікацією тематичних праць. У цей період відбувається закладення теоретичних основ зі збирання, вивчення і збереження рослинних ресурсів і створення на Харківській станції підґрунтя для організації Національного генбанку рослин.

Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості організовано 27 січня 1880 р. Діяльність товариства полягала у розвитку і налагодженні усіх галузей сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у Харківській, Полтавській, Курській, Воронезькій і Катеринославській губерніях і наукового підґрунтя для цього [108]. Товариство проводило роботу з організації дослідних полів, станцій, просвітницьку й організаційну роботу, залучало до товариства вчених і досвідчених фахівців, які надавали консультації сільському населенню з різних напрямів господарювання, що на той час називалося «громадська агрономія», проводили курси з агрономії, насінневої справи, виставки, з'їзди, наради з різних питань сільського господарства і промисловості. Товариство також надавало юридичну, фінансову, організаційну, економічну підтримку вітчизняним сільськогосподарським товаровиробникам, сприяло їхній виробничій діяльності, поширенню виробленої продукції на внутрішні та світові аграрні ринки. Його плідна діяльність охоплювала великі території Харківської, Полтавської, Катеринославської, Курської, Воронезької губерній та область Війська Донського. За період із 1881 по 1902 рр. товариством створено 37 дослідних полів [107]. Членський внесок для учасника творчого об'єднання складав 5 крб. на рік [109, арк. 11, 16, 23, 29, 31, 57]. У списку дійсних членів Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості за 1910-1911 рр. значиться: «Єнкен Борис Карлович обраний 1908 р., м. Харків, Миколаївська лікарня, ящик Дослідної станції [110, с. 31]». Наукова діяльність ученого пов'язана з цим творчим об'єднанням з 1 травня 1908 р. до 9 липня 1919 р.

За ініціативою Б. К. Єнкена було створено дорадчий орган – Комітет сільськогосподарського рослинництва, який він очолював до від'їзду з Харкова. Окрім Б. К. Єнкена, до комітету входили такі відомі фундатори: П. В. Будрін, О. Ф. Гельмер, Г. Г. Дібольд, А. Є. Зайкевич та М. З. Резніков [23, с. 128-132]. Комітет сільськогосподарського рослинництва розпочав свою роботу 16 березня 1912 р. [111, с. 453-457]. Головним його завданням було сприяння розвитку сільськогосподарського рослинництва на півдні України у межах діяльності Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської

промисловості. Діяльність даного дорадчого органу відбувалася згідно із статутом товариства [108], також він узгоджував свої функції з іншими установами і творчими асоціаціями, й у 1913 р. вже налічував понад 70 осіб. Для досягнення намічених завдань комітетом проводилася низка відповідних заходів [112, арк. 18, 23, 30], а саме були організовані секції та комісії з різних питань сільськогосподарського рослинництва. Робота полягала в облаштуванні дослідних станцій, ділянок із сортовипробування, дослідів з мінеральними добривами, новими видами рослин тощо, облаштуванні контрольно-насіннєвих господарств, лабораторій, складів, майстерень, контор та ін.; наданні інформаційної допомоги, підтримці організації виставок, конкурсів; проведенні нарад, бесід, лекцій із аграрної тематики; здійсненні громадського контролю над виробництвом і збутом насіннєвого та посадкового матеріалу; проведенні обстеження та анкетування стосовно різних аспектів їхньої програми, випробування дії мінеральних добрив та інсектицидів, апаратів, пристроїв, машин, поряд з іншими матеріалами і предметами, що безпосередньо застосовувалися у рослинництві; запровадженні племінних книг і реєстрів для видання каталогів сортів, правил та інструкцій. Варто сказати, що протягом 1913 р. Б. К. Єнкен керував роботою Довідково-посередницького бюро, яке діяло при комітеті [113, с. 61-64]. До обов'язків бюро входило забезпечення технічними засобами для проведення конкретних селекційних робіт.

Слід зазначити, що вагомим внеском у подальший розвиток рослинницької галузі стали саме організація і проведення фахових зборів та «дорадчих рад» [111, с. 456]. Щосереді кожні два тижні скликали загальні збори, на яких відбувалося читання доповідей, а потім бурхливе їхнє обговорення. До обов'язків комітету входило облаштування приміщень, упорядкування бібліотек, організація музею рослинництва та ін. Наприкінці року друкувався зведений звіт про діяльність Комітету сільськогосподарського рослинництва.

Вагомим внеском у розвиток галузі селекції і рослинництва став І-й Всеросійський з'їзд діячів із селекції сільськогосподарських рослин, насінництва і розповсюдження насіннєвого матеріалу, який відбувся 10-15 січня 1911 р. у

Харкові, саме в місті, де була створена перша селекційно-дослідна станція, зосереджувалось багато насінницьких господарств та існувала залізнична розв'язка. Радою Харківського товариства сільського господарства обрана комісія для підготовки матеріалу з даного питання у складі директора Харківської селекційної станції проф. П. П. Будріна, П. П. Корхова, В. Я. Юр'єва, Л. П. Сокальського і Б. П. Рожественського. Комісія на двох засіданнях розробила програму з'їзду, положення про з'їзд і питання, пов'язані із самим скликанням з'їзду. П. П. Корхов зробив повідомлення «Про своєчасність та необхідність скликання з'їзду». Департамент землеробства та Державного управління землеустрою і землеробства ухвалили програму і положення з'їзду, дозволивши скликати з'їзд на 5-10 грудня 1910 р., а потім терміни було перенесено на 10-15 січня 1911 р.

На з'їзд прибули діячі із селекції з усіх куточків Російської імперії: північних губерній – 35; північно-західних – 3; центральних – 147; південно-західних – 16; південних – 34; східних – 10; Сибіру – 4. Із Царства Польського – 9; Північної Америки – 2. Всього було 22 засідання [114, с. XXXI-XXXVIII]. У ході дисертаційного дослідження було знайдено та залучено архівні документи – заяви про участь у роботі з'їзду всесвітньо відомих вчених, а саме М. І. Вавилова (Московська селекційна станція), Р. Е. Регеля (члена Сільськогосподарського ученого комітету ГУЗіЗ, завідувача Бюро з прикладної ботаніки), Д. Л. Рудзинського (асистента Московського сільськогосподарського інституту), Р. А. Зайкевича (записано: сільське господарство), Б. К. Єнкена (помічника директора Харківської селекційної станції), В. Я. Юр'єва (помічника директора Харківської селекційної станції), Б. М. Рожественського (директора Харківського дослідного поля), П. П. Корхова (старшого спеціаліста Департаменту землеробства), А. П. Корхова (агронома, керуючого маєтком П. І. Харитоненка), С. М. Кузнєцова (голови Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості), М. М. Тулайкова (завідувача Безенчукської сільськогосподарської дослідної станції) [115, арк. 91, 104, 109, 113, 117, 200, 201, 203, 205, 206]. Згодом учений напише про з'їзд: «... у всіх відношеннях він був

досить вдалим і перевершив всі очікування», а головним його завданням стало обговорення «... питань організаційних, що є на даний момент, коли законопроект з дослідної справи подано до Держдуми, найважливішим і невідкладним ..., від вирішення яких залежить вся доля селекції в Росії у широкому сенсі цих слів». З'їздом було розглянуто й обговорено основні питання з організації у Російській імперії селекційної справи та покращення насіннєвого виробництва і залучення до країни доброякісного посівного матеріалу.

На I-му Всеросійському з'їзді діячів із селекції сільськогосподарських рослин, насінництва і розповсюдження насіннєвого матеріалу було заслухано доповіді Б. К. Єнкена. Вперше питання про необхідність обговорення проблеми організації відповідних галузей дослідної справи на Катеринославському з'їзді спеціалістів і «людей практики» підняв Павло Петрович Корхов.

Це гостре питання у своїй доповіді розкрив Б. К. Єнкен. Аналіз його доповіді *«Необхідність скликання всеросійських з'їздів по окремим галузям дослідної справи та негайної організації обласних з'їздів (комітетів) на місцях»* дозволяє зрозуміти всю складність ситуації на той час з організації дослідних станцій і дослідних полів, окремих галузей. Б. К. Єнкен наголосив, що обговорення проекту організації окремих галузей дослідної справи необхідно не лише у машинознавстві, більше це стосується селекції, тваринництва, плідівництва, городництва та ін. Також важливими з його точки зору є питання про історично сформовані райони діяльності таких дослідних установ, причому принцип губерньської або центральної організації дослідної справи, за висловом ученого, має право на існування. Б.К. Єнкен продовжив обговорення цієї проблеми і запропонував створити обласні з'їзди (комітети) на місцях, де створювалися дослідні установи [116, с. 85-94].

У короткому історичному нарисі Б. К. Єнкена *«Селекція і її значення за кордоном»* йдеться про сучасне становлення наукової і практичної селекції у Західній Європі і Північно-Американських Сполучених Штатах. У ньому вчений виділяє два періоди розвитку сучасної селекції. У першому періоді, який припадає на 1830-1880 рр., з'являється еволюційна теорія Дарвіна та роботи у даному напрямку інших учених. У цей час, за висловом ученого, стрімкого розвитку

набуває селекція, що зосереджена у приватних фірмах (Англія: Сіреф, ле-Куте і Галлет; Франція: Вільморен; Німеччина: відомий господар Лохов). Другим періодом (за Б. К. Єнкеним) слід вважати створення і розвиток селекційних станцій із завданнями практичної селекції (1886 р. – становлення Свальофської станції). Так, «європейська» селекція привертає увагу американських селекціонерів і дуже стрімко починає організовуватися на дослідних станціях у вигляді селекційних відділів і відділів рослинництва. Із вищевказаного виходить, що вчений вважав самотійну, незалежну від селекційних станцій, індивідуальну селекцію менш результативною, ніж колективну, практичну і наукову селекцію на дослідних станціях [219, с. 107-139].

При аналізі доповіді вченого *«До питання про організацію селекції сільськогосподарських рослин в Росії»*, бачимо, що ним порушується проблема розвитку селекції у Російській імперії, яка все ще знаходиться в ембріональному стані. Щоб вирішити цю проблему, Б. К. Єнкен запропонував ввести до програми навчання сільськогосподарських закладів вищої освіти селекцію. Оскільки територія Російської імперії дуже велика і рослинне різноманіття не вивчено, вчений розумів, що рослинні ресурси, які історично та географічно вирощувалися на цій території, через неграмотність населення і брак наукових кадрів не досліджуються належним чином. Тому селекційна робота, за словами професора Б. К. Єнкена, повинна базуватися на вивченні місцевих рослин, за якими стоїть блискуче майбутнє. На жаль, на період заслуховування доповіді Б. К. Єнкена не було чіткого плану з організації селекції в Російській імперії. Вчений згадував у процесі доповіді про проект В. В. Вінера (1908 р.), який обговорювався на нарадах у Катеринославі, Харкові, Петербурзі та ін., але він стосувався тільки організації дослідної справи [130]. Дослідивши цю проблему, Б. К. Єнкен запропонував: 1) селекція повинна мати практичне значення; 2) вирішення основних питань селекції має проходити на нарадах, селекційних з'їздах, при Бюро з прикладної ботаніки; 3) організацію селекційних станцій у великих районах Російської імперії, які б географічно та кліматично відрізнялися одна від одної; 4) створення кафедр і станцій із прикладної ботаніки, що мають бути оснащені земельною ділянкою,

лабораторним інструментом, а також мати достатньо персоналу і коштів, необхідних для наукових та навчальних цілей; 5) у методику роботи селекційної станції повинен бути закладений принцип роботи американських селекційних станцій, а також Свальофської станції з поправкою на кліматичні умови в Російській імперії; 6) у розпорядженні селекційної станції повинна бути мережа насінневих і контрольно-насінневих станцій із метою вивчення сільськогосподарських рослин у зв'язку з історико-культурними умовами району; 7) створення центральної установи, яка б взяла на себе організацію залучення до селекційного процесу закордонних сільськогосподарських рослин; 8) при цій установі створення «довідникового відділення» із селекції рослин, а також наукового видання з прикладної ботаніки і селекції як для російських, так і закордонних учених; 9) негайне створення обласних рад із дослідної справи [117, с. 309-327].

Аналізуючи доповідь Б. К. Єнкена *«До питання про контрольну діяльність селекційних станцій»*, можна зрозуміти, скільки вчений приділяв уваги ролі та значенню діяльності контрольно-насінневих станцій. На жаль, на той час населення не розуміло, для чого потрібні ці установи. Вчений стверджував, що завоювання прихильності у громадян залежить від злагодженої роботи контрольно-насінневих станцій. Їхня діяльність розповсюджувалася на контроль насінневого матеріалу, а саме: 1) справжність і чистоту сорту; 2) засміченість сорту; 3) пристосованість сортів до кліматичних умов району; 4) технічну оцінку продукту. Завдяки цій діяльності населення отримувало: а) можливість боротися із зловживаннями торговців; б) захист від ввезення насіння, ураженого шкідливим сміттям і небезпечними для сільського господарства шкідниками (заразиха); в) гарантований захист населення від уввезення насінневого матеріалу, який не пристосовано для кліматичних умов вирощування; г) допомогу в проведенні технічної оцінки як завезеного, так і місцевого насінневого матеріалу. Щоб контрольно-насінневі станції мали можливість виконувати свою подальшу роботу, Б. К. Єнкен запропонував, розробити чітко сформульовану наукову програму і план робіт, а також оснастити таким: 1) польовою контрольною ділянкою; 2) додатковою хімічною і технічною лабораторіями для масових аналізів зерна і сільськогосподарських

рослин; 3) музеєм для демонстрації колекцій зразків справжніх сортів сільськогосподарських рослин, бур'янів та їхнього насіння; 4) додатковим колекційним розсадником [117, с. 328-331].

10 серпня 1910 р. на засіданні Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості було поставлено питання щодо організації контрольно-насінневої станції в Харківській губернії. Вперше «Проект програми діяльності контрольно-насінневої станції» був винесений на обговорення 29 вересня 1911 р., автором якого став М. С. Барабошкін, завідувач станції. Проект розкривав важливі питання цієї роботи і складався із восьми параграфів: 1) основним принципом роботи станції є захист інтересів сільського господарства в галузі насінництва і хліботоргівлі, а також кваліфікована наукова робота у сфері методології дослідження насіння і насінництва в цілому; 2) задоволення практичних потреб населення повинно виконуватися шляхом дослідження насінневого матеріалу на схожість, чистоту, засміченість, чистосортність; 3) реалізація насіння на ринках має відбуватися у мішках, запломбованих контрольно-насінневою станцією, а також мати від станції сертифікат; 4) станція вивчає свій насінневий матеріал з метою визначення факторів, які впливають на врожайність і якість насіння; 5) вивчення селянських хлібів з метою визначення їхньої придатності для продажу на експорт, споживання, умов посіву, збирання і збереження; 6) поглиблено вивчаючи насінневий матеріал і застосовуючи практичні питання з методології і господарської маніпуляції, станція повинна дослідити збереження, збирання, протруєння, очищення, перевезення та ін.; 7) розповсюдження інформації про роботу станції шляхом видань, лекцій та ін.; 8) видання брошур, плакатів, листівок з продажу насіння, вивчення насіння та ін. [118, арк. 2]. Так, 28 серпня 1910 р. Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості звертається до земської управи за підтримкою діяльності контрольно-насінневої станції, яка досліджувала насінневий матеріал хліботорговців за добровільною угодою, а насіннєве бюро товариства видавало грошову винагороду покупцям насіння, якщо куплене насіння не відповідало гарантіям якості, яке гарантувала контрольно-насіннєва станція. Товариство

наводить деякі факти зловживання торговців насінням, які виставляли на продаж насіннєвий матеріал із 3 %-ю схожістю. Цей неприпустимий злочин було зупинено контрольно-насіннєвою станцією разом із насіннєвим бюро товариства. В даному документі Харківське товариство клопоче за контрольно-насіннєву станцію і вказує на те, що для забезпечення всебічного контролю насіннєвого матеріалу потрібна грошова підтримка станції у розмірі 50 крб на організацію діяльності і виконання поставлених завдань [119, арк. 6, 7]. Товариство також направляло листи сусіднім повітовим земським управам з проханням про грошову допомогу у розмірі 50 крб на розвиток діяльності контрольно- насіннєвої станції [120, арк. 8, 13, 14, 15; 131].

Кожна доповідь Б. К. Єнкена порушувала актуальні питання, так, *«Про заснування товариства селекції сільськогосподарських рослин і насінництва півдня Росії при Харківському товаристві сільського господарства»*, з якої витікає, що Б. К. Єнкен передбачав в організації Південно-Російського товариства селекції і насінництва при Харківському товаристві сільського господарства і сільськогосподарської промисловості подальший розвиток селекції, а з нею створення нових сортів і насіннєвого матеріалу. Південно-Російське товариство селекції і насінництва виступало у ролі відділення, район діяльності якого охоплював Харківську, Полтавську, Катеринославську і сусідні губернії. Діяльність товариства із селекції і рослинництва полягала у розвитку селекції через тісну співпрацю з Харківською селекційною та іншими селекційними станціями району, Харківським та іншими сільськогосподарськими товариствами. Для отримання практичних результатів учений запропонував товариству селекції і насінництва виконувати такі завдання: 1) розмноження насіння; 2) організацію кооперативів і спілок із розмноження і збуту селекційного насіння (мало брати на себе посередницьку функцію зі збуту); 3) створення експертної комісії, а також залучення спеціалістів, інструкторів для оцінки насіннєвих посівів і насіннєвих господарств; 4) організацію власного видавництва з наукової, практичної і суспільної селекції рослин і розміщення у вигляді додатків у газеті «Південно-Російська сільськогосподарська газета» [117, с. 332-338].

На I-му Всеросійському з'їзді діячів селекції сільськогосподарських рослин, насінництва і розповсюдження насіння відбувається репрезентація ученого як одного із перших вітчизняних істориків цього напрямку [56, с. 28].

На з'їзді Б. К. Єнкен знайомиться із М. І. Вавиловим, у них зав'язується переписка [121, с. 243-244].

Силами громадських і земських організацій у Російській імперії було створено близько 50-ти насінневих контрольних станцій. Після з'їзду 13 березня 1914 р. на адресу Харківської обласної сільськогосподарської станції надійшов лист від Харківського товариства з пропозицією про об'єднання робіт Харківської контрольної-насінневої станції з роботами Харківської обласної дослідної станції. Також товариство висловило прохання з приводу виділення трьох десятин землі Харківською дослідною станцією із своєї земельної площі для робіт контрольної-насінневої станції. Далі у листі йдеться про надання двох кімнат під лабораторію, а також невеличке житлове приміщення для спостерігача контрольної-польової ділянки практиканта Д. С. Михайличенка. Практикант із вересня 1913 р. працює на селекційній станції під керівництвом Б. К. Єнкена та інших спеціалістів. Тому Харківське товариство у 1914 р. покладає керівництво роботами на контрольній-польовій ділянці на Б. К. Єнкена [122, арк. 102, 103, 104].

Спільна робота у Харківському товаристві сільського господарства та очолювання О. А. Янатою контрольної-насінневої дослідної станції (1913-1915 рр.) зблизила двох учених. Так, із документів, залучених із ДАХО, за підписом О. А. Янати керівництво роботами на контрольній-насінневій ділянці насінневої станції у 1914 р. покладалося на Б. К. Єнкена [166, арк. 106, 107].

Після буремних подій у 1917 р. доля їх знову звела. За запрошенням О. А. Янати у 1926 р. Б. К. Єнкен обійняв посаду наукового секретаря Наукового Комітету УНКЗ і продовжував роботу в Ботанічній секції СГНКУ.

Завдяки з'їзду багато фахівців змогли відправитися за кордон, щоб ознайомитися із дослідною справою у Західній Європі та Америці.

Слід зазначити, що значну увагу Комітет сільськогосподарського рослинництва приділяв популяризаційній діяльності. Вона була спрямована на організацію

виставок, конкурсів і ярмарків; скликання галузевих нарад і з'їздів; проведення курсів, екскурсій як країною, так і за її межами. Через своїх представників Комітет сільськогосподарського рослинництва брав участь у вітчизняних і закордонних з'їздах, редакційних комісіях, товариствах і спілках.

Зі звіту Харківської селекційної станції, за сприянням Харківського товариства і Департаменту землеробства, виділено кошти на закордонне відрядження у 1911 р. помічника директора станції Б. К. Єнкена до Німеччини, Австрії і Швеції з метою ознайомлення із селекційною справою на західно-європейських станціях і стажування на деяких із них.

19 січня 1911 р. правління Харківського товариства сільського господарства, згідно з доповіддю його голови С. М. Кузнецова, за фінансової підтримки Департаменту землеробства, відряджає Б. К. Єнкена до Німеччини, Австрії, Данії та Швеції для ознайомлення з організацією та методикою роботи їхніх селекційних установ і насінневих господарств, а також із торгівлею насінням. У 1911 р. вчений працює в Інституті бродильних речовин і крохмального виробництва на дослідній станції з переробки хлібів у Берліні, а також на селекційних станціях у Галле (Німеччина) та Свальофі (Швеція). Два семестри навчається на сільськогосподарському відділенні університету в Галле (Німеччина). 18–22 вересня 1911 р. Б. К. Єнкен був єдиним представником від Росії на 4-й Міжнародній генетичній конференції в Парижі (Франція) [123, с. 12-13].

10-15 жовтня 1911 р. дослідник відвідав Берлін і взяв участь у роботі 18-ї щорічної виставки німецьких пивоварних ячменів і хмелю та машин із пивоваріння, організованої Союзом дослідно-навчальних установ із пивоваріння при Інституті бродильних речовин і крохмального виробництва, де проходив стажування. За результатами цього стажування, від імені Харківського товариства сільського господарства у 1912 р. вчений видав 32-сторінкову брошуру-звіт «Листи із-за кордону (нотатки селекціонера)» [124].

Експонати виставки було поділено на три відділи: 1) машинний; 2) пивоварні ячмінь, хміль і пшениця; 3) науковий. Дуже цікавим для ученого став другий відділ виставки, де було представлено 525 зразків, з яких 400 експонатів ячменю, 6 –

озимого ячменю, 33 – пивоварної пшениці і 86 – хмелю [125, с. 11-12]. Б. К. Єнкен зазначив, що ця презентаційна робота дуже потрібна і обов'язкова для аналогічних заходів у Російській імперії. Вчений пропонує на базі спеціальних дослідних установ створювати невеликі фабрики споживних пивних дріжджів (Nährhefe) [56, с. 30-31].

Як наслідок, було прийнято відповідні постанови: «1) визнати обов'язковими субсидії з боку пивоварних заводів і сільських господарів, які продукують пивоварний ячмінь ...», для чого просить Комітет сільськогосподарського рослинництва зробити відповідне звернення; «2) визнати необхідним аналіз ячменів на азот для визначення придатності для пивоваріння, тому звернутися до пивоварних заводчиків із пропозицією не купувати ячмінь без його попереднього аналізу; 3) визнати бажаним надсилання пивоварними заводчиками проб ячменів до селекційного відділу обласної станції; 4) визнати бажаним встановлення живих взаємостосунків між селекційним відділом, пивоварними заводчиками та сільськими господарями, що продукують пивоварний ячмінь; 5) визнати необхідним подальше періодичне скликання нарад з питань пивоварних ячменів ...; 6) порушити клопотання про те, щоб пиво було вилучено з числа міцних напоїв у законопроекті про боротьбу з пияцтвом; 7) визнати бажаним об'єднання пивоварень заводчиків і продуцентів пивоварного ячменю; 8) провести анкетування між пивоварними заводчиками з питань якості використовуваних ними пивоварних ячменів та їх походження; 9) визнати необхідним випробування ячменю, для чого клопотати, щоб дослідний пивоварний завод у Петербурзі був перетворений на дослідну станцію із пивоваріння і був приєднаний до обласної станції відразу після її появи» [33, с. 18-19].

За ініціативи Б. К. Єнкена та сприяння Комітету сільськогосподарського рослинництва, вчений проводить 1 червня 1914 р. першу в Російській імперії нараду з пивоварного ячменю, яку очолив А. Д. Сенчук [32, с. 20]. У нараді взяли участь пивовари, сільські господарі, які на своїх нивах займалися вирощуванням ячменю, спеціалісти селекційного відділу Харківської обласної станції та товариства. Ці заходи проводили встановлювати регулярно для налагодження

живого зв'язку як між фахівцями-дослідниками, так і сільськими господарями. Такі наради були широко розповсюджені у Європі та Америці. Завдяки ним відбувався розвиток галузевого дослідництва, адже як фахівці, так і практики переймали один від одного чимало корисної інформації. Зростала популяризаційна діяльність Харківського товариства сільського господарства і Харківської дослідної станції. На порядку денному першої наради пивоварів серед багатьох було заслухано доповіді Б. К. Єнкена «Пивоварні ячмені в Західній Європі і їх селекція» і «Про роботу селекційного відділу з пивоварними ячменями» [126, с. 20-21].

Друга доповідь носила презентаційний характер, оскільки супроводжувалася демонстрацією колекційного матеріалу, а саме насіння і колосків. Ці експонати були представлені Харківською селекційною станцією, яка у 1908 р. започаткувала перші селекційні роботи з культурою пивоварного ячменю. Селекційна робота проводилася методом індивідуального добору, а іноді шляхом схрещування на основі акліматизованого сорту Ганна Моравська і місцевого з Катеринославської губернії. Б. К. Єнкен у кінці своєї доповіді акцентував увагу на тому, що для потужної селекційної роботи у цьому напрямку потрібен різноманітний асортимент і робота з обміну селекційним матеріалом, добре налагоджена з Бюро з прикладної ботаніки (Всесоюзний інститут рослинництва (ВІР)) та дослідними установами Саратовської, Полтавської губерній і Закаспійської області. Були зроблені такі висновки: 1) виведення пивоварних ячменів у трьох згаданих напрямках цілком можливе, але супроводжується величезними труднощами; 2) місцеві сорти є насамперед найкращим матеріалом для селекції, як найбільш пристосовані до місцевих умов; 3) обов'язковим і надзвичайно корисним є безпосередній обмін між пивоварами, сільськими господарями і селекційним відділом [56, с. 45].

Всього за 1911 р. Харківське товариство сільського господарства провело 111 засідань. Воно переймалося організацією центрального селекційного насінневого господарства. Ось які функції покладалися на насіннєве господарство, що стане важливим підґрунтям для створених селекційних станцій: 1) акліматизувати, розмножити і підтримувати у постійній чистоті закордонні селекційні сорти сільськогосподарських рослин, відомі за своїми господарськими якостями і які

користуються попитом у сільських господарів; 2) розмножувати і підтримувати у постійній чистоті сорти, створені російськими селекційними станціями або окремими особами. Серед таких сортів потребують розмноження сорти, створені вченими-природознавцями Д. Л. Рудзинським, П. П. Корховим, В. В. Колкуновим і В. Н. Каразіним; 3) проводити селекційні роботи з розповсюдженими місцевими непокращеними сортами сільськогосподарських рослин, розподіляючи на основні складові форми; 4) розподіляти насіння на репродукції; 5) вести спостереження за правильністю репродукцій, щоб дати гарантію сільському господарю у чистоті та якості кожного сорту [110, с. XXXV-XXXVIII].

Просвітницька діяльність товариства спрямовувалася на поширення знань через консультації зацікавлених установ і селян, надання наочних посібників із сільського господарства для застосування їх до місцевих умов господарювання. Велике значення мала видавнича діяльність, яка у селянському журналі «Хлібороб» охоплювала весь спектр питань із сільського господарства і розповсюджувала сільськогосподарські знання серед сільського населення. У «Південно-Російській сільськогосподарській газеті» висвітлювалися питання з роботи дослідних полів південної області, а також питання громадської агрономії, сільськогосподарської техніки.

«Торговий сільськогосподарський листок» служив як довідник у галузі збуту й закупівлі сільськогосподарських продуктів. «Агрономічний журнал» досліджував питання сільськогосподарського суспільствознавства [127, арк. 73; 128, арк. 1, 2, 7, 8, 11, 20, 31, 38, 52; 129].

На адресу товариства у 1910-1911 рр. надійшло 64 прохання з приводу видачі почесних нагород учасникам виставок, які влаштовувалися земствами, сільськогосподарськими і спеціальними товариствами. Учасники виставок, що проходили у районі діяльності Харківського товариства, були нагороджені за 1911 р. 98 медалями, 105 дипломами і 196 похвальними грамотами [56, с. 65-74].

На Обласному з'їзді фахівців із селекції та насінництва у Санкт-Петербурзі (20–26 січня 1912 р.) Б. К. Єнкен висунув пропозицію про необхідність складання періодичних і систематичних оглядів новітньої літератури із селекції та насінництва.

Це вперше в країні, за ініціативи вченого, здійснив друкований орган Харківського товариства сільського господарства «Південно-Російська сільськогосподарська газета».

Важливе значення мала участь Б. К. Єнкена у роботі Першого з'їзду з сільськогосподарської дослідної справи Південно-Східної Європейської Росії і Північного Кавказу (24–26 травня 1912 р., Ростов-на-Дону). У підсекції селекції та насінництва головував Б. К. Єнкен, також він узяв участь у роботі секції виноградарства, виноробства, садівництва, городництва й плідівництва та Комісії з дослідної справи.

У другій декаді лютого 1913 р. вчений взяв участь у Нараді з питань сільськогосподарської дослідної справи у Санкт-Петербурзі, де прийнято основоположне рішення про організацію розгалуженої мережі лабораторій із всебічної оцінки якостей зерна, зокрема борошномельних, при дослідних установах. Б. К. Єнкен особисто доклав великих зусиль для створення таких лабораторій в Одесі, Харкові, Маслівці та Києві.

Важливим етапом науково-організаційної діяльності вченого є *закладання основ формування банку генетичних ресурсів рослин*. На цій нараді важливою подією стала його доповідь 11 лютого 1913 р. *«До питання про порайонне обстеження місцевих сортів сільськогосподарських рослин»*. Дослідник запропонував такий план дій щодо обстеження, вивчення і залучення місцевих сортів: визначити ботанічний склад сортів, географічне розповсюдження у зв'язку з природно-історичними умовами, хімічні та фізичні властивості зерна, а також господарське і технічне значення. Докладний план дій із цього питання був реалізований у наступному році на Харківській селекційній станції шляхом проведення експедицій. Р. Е. Регель і Г. К. Мейстер на підтримку Б. К. Єнкена висловили занепокоєння щодо зникнення місцевих сортів, зокрема пивоварного ячменю після голоду 1891- 1892 рр. у Саратовській губернії, а також пшениці «русак». Аргументи прихильників Б. К. Єнкена забезпечили прийняття постанови з трьох пунктів: «1) місцеві сорти сільськогосподарських рослин рівно як і деякі з форм дикої рослинності становлять досить цінний матеріал для селекції, значення

якого на даний час при сучасному стані науки не може бути повною мірою оцінено; 2) у майбутньому набере сили безперечний процес практично повного витіснення місцевих сортів селекційними, як це відбулося у Німеччині, частково у Швеції та Австрії; 3) у зв'язку з такою небезпекою, необхідно негайно потурбуватися про збереження місцевих сортів та насамперед улаштувати при селекційних і дослідних станціях розсадники, де б щороку висівалися і підтримувалися принаймні основні місцеві сорти» [21, с. 165-171]. Так, складалося підґрунтя для створення у майбутньому на базі наступника Харківської селекційної станції – Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН – Національного генбанку рослин України.

На I-му Всеросійському сільськогосподарському з'їзді (1-10 вересня 1913 р., Київ), що відбувся під час Всеросійської сільськогосподарської виставки (29 травня – 1 жовтня 1913 р.), він спочатку був заступником голови, а потім головою секції землеробства, виступив із трьома доповідями з питань теорії та практики селекції рослин. Інформація про заходи з підготовки такого масштабного з'їзду висвітлена у звіті організаційного бюро [8].

Перший Всеросійський сільськогосподарський з'їзд було організовано з ініціативи ради Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Підготовчі роботи з організації з'їзду відкрилися лише 25 січня 1913 р. Нарада відбулася за керівництва голови Київського губерньського земства І. Г. Черниша [9].

1 вересня 1913 р. у Києві після відслуженого молебню, у Софіївському соборі у присутності учасників і гостей головою організаційного комітету зі скликання з'їзду, головою Київського товариства сільського господарства Г. Л. Давидовим урочисто було відкрито перші загальні збори 1-го Всеросійського сільськогосподарського з'їзду. Робота з'їзду була поділена на такі секції: 1) громадська агрономія; 2) економіка й організація сільського господарства та сільськогосподарської промисловості; 3) тваринництво; 4) землеробство; 5) садівництво і городництво; 6) лісова справа [9, с. 3-30].

Перше засідання секції землеробства відбулося 1 вересня 1913 р. за головування Миколи Абрамовича Крюкова – члена ради, головного керуючого

землеустроєм і землеробством. Після ознайомлення учасників з'їзду з порядком відкриття і організації розпорядчої діяльності секцій постало питання про обрання кандидатів до президії секції землеробства [10, с. 18-23]. Засідання запропонувало у кандидати голови секції землеробства С. Ф. Третьякова, якого було обрано одноголосно. Також після відмови А. Н. Мініна до секції обираються одноголосно помічниками головуєчого М. А. Єгоров і С. Л. Франкфурт. Секретарем секції було обрано Д. Л. Кагана.

За даними організаційного бюро, до секції землеробства була зареєстрована 41 доповідь, список яких знаходився у 4-оу бюлетені з'їзду. На пропозицію головуєчого було ухвалено різний час проведення секцій землеробства та громадської агрономії, а друге засідання секції постановили розпочати 2 вересня 1913 р. о 10 год. ранку під головуванням С. Ф. Третьякова. Всього було проведено вісім засідань цієї секції, останнє відбулося 9-го вересня.

На четвертому засіданні секції землеробства, яке відбулося 4 вересня 1913 р. під керівництвом М. А. Єгорова, у порядку денному були доповіді проф. Б. К. Єнкена: *«Значення і методика індивідуального і масового відбору»*, *«Завдання схрещування в російських умовах»*. Але дебати за попередніми доповідями затяглися, і доповіді Б. К. Єнкена було перенесено до порядку денного п'ятого засідання під керівництвом А. А. Севаст'янова на 5 вересня 1913 р.

У доповідях були подані напрями роботи Харківської сільськогосподарської станції з гібридизації польових рослин і поставлені завдання щодо напрямків цих досліджень. Також важливим питанням доповіді є застосування генетичного (до 4-го покоління) аналізу до масового вивчення сортів, особливо місцевих. У дебатах з приводу доповідей Б. К. Єнкена взяли активну участь такі учасники секції: Б. Н. Усовський, С. І. Воробйов, а також М. А. Єгоров, П. І. Міщенко. Після закінчення доповідей члени зборів обирають головою на шосте засідання секції землеробства Ф. Б. Яновчика, а його помічником Б. К. Єнкена (через від'їзд із Києва С. Ф. Третьякова та М. А. Єгорова) [10, с. 18-23].

Доповідь Б. К. Єнкена *«Про нагальну необхідність дослідження сортів сільськогосподарських рослин»* була заслухана на шостому засіданні секції

землеробства, яке відбулося 7-го вересня під головуванням М. К. Малющицького. Із доповіді витікає, що Харківська селекційна стація веде вивчення пшениці Горконкур, по якій В. Я. Юр'єв проводив первинний відбір. При вивченні селекційних, як оригінальних, так і акліматизованих, та місцевих, селянських сортів жита виявилось, що без застосування добрив селянські сорти дають кращий урожай, ніж іноземні селекційні. Для досліджень пшениці було взято сорт Горконкур – червона остиста пшениця з маєтку Карабчєєвка – єдиного маєтку, де зберігається чистота сорту. Тейська пшениця через вилягання не була включена до дослідження. Досліди з житом велися з 1907 р., отримані дані свідчать про перевагу культурних сортів над місцевими. Дана доповідь стала підґрунтям для організації у 1914 р. експедиційного дослідження із збирання зразків різноманіття хлібних злаків Харківської губернії. Доповідь Б. К. Єнкена було схвалено і на прохання головуєчого запропоновано представити її на наступному з'їзді з питань обстеження сортів сільськогосподарських рослин [10, с. 18-23].

Беручи участь у секції землеробства, Б. К. Єнкен піднімає питання *«Про нагальну необхідність дослідження сортів сільськогосподарських рослин»*. Вчений зазначив необхідність планомірного обстеження сільськогосподарських рослин, у чому також повинні бути зацікавлені дослідні установи, міністерство фінансів, міністерство торгівлі та промисловості, земства, кооперативи, інтендантства, борошномельна і хлібопекарська промисловості і сільські господарства. Він запропонував, щоб обстеження сортів сільськогосподарських рослин проводилось за уніфікованими («однородними») програмами, які дозволяють зведення отриманих матеріалів під керівництвом або за участі обласних станцій і дослідних установ. У результаті цієї доповіді було рекомендовано у найближчому майбутньому скликати спеціальний з'їзд або при одному із найближчих всеросійських з'їздів з дослідної справи організувати спеціальну секцію з питань районного обстеження сільськогосподарських рослин. Департамент землеробства мав взяти на себе ініціативу залучення до обстеження сортів сільськогосподарських рослин зацікавлених відомств і забезпечення обстеження коштами [11, с. 30-32; 135]. Дана доповідь вдруге підтвердила необхідність залучення, вивчення і

збереження місцевих сортів та їхніх диких співродичів для включення до селекційного процесу з метою створення нових покращених сортів. Її аналіз дозволяє зрозуміти всю складність ситуації того часу, що не перестасе бути актуальною і по сьогоднішній день. Ця доповідь стала підґрунтям для створення у сучасній Україні Національного генбанку, який взяв на себе обов'язки по збереженню місцевих сортів сільськогосподарських культур і їхніх диких співродичів шляхом організації експедицій.

Одночасно з I-м Всеросійським сільськогосподарським з'їздом проходить Київська Всеросійська виставка. Сформований комітет виставки і з'їзду надав членам з'їзду право безкоштовного відвідування демонстраційних павільйонів сільськогосподарських машин під керівництвом спеціалістів. Завдяки таким привілеям виставку відвідало понад 1,5 тис. селян-екскурсантів [56, с. 39].

Передбачалося дати спеціальний спектакль у міському театрі, організувати огляд пам'яток міста під керівництвом членів археологічного товариства, ряд екскурсій до зразкових господарств з садівництва та лісівництва.

Слід зазначити, що до оргкомітету з'їзду надійшло понад 700 назв тем доповідей, 120 осіб виступило. А найголовніше те, що 1-й Всеросійський сільськогосподарський з'їзд висвітлив багато важливих питань про роль і взаємовідносини уряду, громадських організацій та приватних осіб у справах устрою, господарювання, напрямів діяльності дослідних установ, підтримки сільського господарства, забезпечення кращим селекційним матеріалом, сільськогосподарським обладнанням і машинами, підготовки кадрів. На з'їзді вперше пролунала пропозиція щодо заснування єдиної загальноросійської агрономічної організації, а також висвітлено низку практичних заходів із селекції та насінництва.

Б. К. Єнкен переважно відомий як учений і практик у рослинницькій галузі. Разом із цим, його прізвище також зазначено у списку з 59 членів відділення тваринництва Харківського товариства сільського господарства за 1910-1911 рр. під № 26. Робота відділення спрямовувалася на об'єднання місцевих господарів, які спеціалізувалися на тваринництві з метою розвитку власних племінних заводів, а

також реалізації трьох основних завдань: 1) видавництво другого видання племінної книги великої рогатої худоби «Харьковская племенная книга крупного рогатого скота»; 2) організація контрольного годування худоби у власних господарствах; 3) організація III –ї Обласної виставки племінної рогатої худоби і свиней. Ця виставка проходила з 30 березня по 4 квітня 1911 р. у Харкові на Кінній площі.

Серед 127 наукових праць Б. К. Єнкена, 15 робіт досліджують важливі питання у тваринницькій галузі. У статті «Нова течія в галузі селекції», він пропонує і доводить доцільність широкого розгортання вітчизняних досліджень зі створення адаптивних порід тварин і сортів рослин на основі місцевого генофонду із залученням цінного іноземного матеріалу, але з умовою збереження вітчизняного; наполягає на необхідності створення на державному рівні спеціалізованих зоотехнічних відділів при галузевих установах [130, с. 11-13].

Його наукову думку з вирішення складної ситуації в обох галузях сільського господарства підтримував Федір Ааронович Березов, який на той час був головою Саратовської земської ветеринарії, членом Саратовського товариства санітарних лікарів і Саратовського товариства сільського господарства. У своїй статті «Селекція або метизація» вчений погоджується з думкою Б. К. Єнкена і посилається на Петербурзький з'їзд з масового покращення худоби (1910 р.). Ф. А. Березов вважав, що не метизація покращує породу, а ретельний племінний відбір. З його точки зору, з метизацією зникає витривалість, невимогливість і пристосованість до географічно-кліматичних умов утримування. Він стверджував, що закордонні тварини заносять до Росії туберкульоз, запалення легенів і мають чутливість до ураження ящуром. На його думку, місцеві породи, які теж були створені на основі залучення інших порід, пройшли багатовіковий шлях акліматизації і є найкращим генетичним матеріалом для селекції, так само, як це стосується і рослинних ресурсів [220].

Б. К. Єнкен не розділяв проблеми селекції сільськогосподарських культур і тварин за галузями виробництва, він вважав їх однією складною проблемою, яку потрібно вирішувати. Так, у своїх доповідях *«До питання про організацію селекції сільськогосподарських рослин в Росії»*, *«Про нагальну необхідність дослідження*

сортів сільськогосподарських рослин» учений давав чіткі науково-обґрунтовані пропозиції щодо вирішення цих питань як у рослинницькій, так і тваринницькій галузях.

Починаючи з 1915 р. і до від'їзду до Краснодару у липні 1919 р., до кола наукових інтересів Б. К. Єнкена входять проблеми галузевої кооперації. Для їхнього вирішення він співпрацював у Комітеті з підтримки сільської кооперації, створеному Харківським товариством сільського господарства у 1889 р., головним завданням якого було допомагати кооперативним організаціям у закупівлі необхідних їм товарів, а також збуті виробленої сільськогосподарської продукції. Від імені цього комітету він долучався до кооперативних з'їздів у південних губерніях країни. Так, 8–10 липня 1916 р. вчений взяв участь у 4-х зборах уповноважених Товариства споживчих товариств півдня Росії, рішення якого мали значення для фінансування сільськогосподарської дослідної справи й освіти. У 1918–1919 рр. вчений активно співпрацює з Центральним українським сільськогосподарським кооперативним союзом («Централом»), публікуючись у його виданнях «Хлібороб-Кооператор», «Сільський господар».

Із метою обговорення ситуації у зв'язку з кризою сільського господарства і дослідної справи, Харківська обласна сільськогосподарська дослідна станція 18–19 грудня 1918 р. скликала Обласну нараду з дослідної справи. У доповіді *«До організації дослідної справи»* Б. К. Єнкен вніс пропозицію щодо створення спеціального органу, що мав об'єднати діяльність дослідних установ у регіоні.

На доручення Комітету сільськогосподарського рослинництва та за участі Ново-Олександрійського інституту сільського господарства й лісівництва, агрономічного відділення Харківського університету й Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції, Б. К. Єнкен ініціював створення Курсів з підготовки інструкторів дослідної справи, робота яких мала розпочатись у першій половині 1919 р. Це була перша спроба підготовки фахівців із дослідної справи в Україні. Б. К. Єнкен очолював курси і проводив практичні заняття до моменту свого від'їзду до Краснодару.

Наступним напрямом діяльності вченого є *редакторська та популяризаційна діяльність у фахових сільськогосподарських виданнях (1905-1926 рр.)* яка висвітлювала проблеми і здобутки сільського господарства. Протягом усього часу діяльності у Комітеті сільськогосподарського рослинництва вчений приділяв значну увагу його видавничій складовій. Загальною метою було сприяння поширенню наукових відомостей серед дослідників та населення і прагнення донести до широких мас основні наукові здобутки. Друком виходив обласний журнал з питань сільськогосподарського рослинництва, праці членів товариства, брошури, плакати і постанови.

За ініціативою та безпосередньою участю Б. К. Єнкена Комітет сільськогосподарського рослинництва у 1912 р. започаткував вихід у світ спеціального періодичного видання – журнал «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії». Часопис виходив за кошти Департаменту землеробства. «Південно-Російська сільськогосподарська газета» розмістила на своїх шпальтах повідомлення відомого вченого М. В. Курдюмова під назвою «Який журнал із дослідної справи ми потребуємо?». У статті зазначалося: «Журнал ..., що пропонується до видання, як це впливає із його назви, матиме предметом свого обговорення дослідну справу південної частини Російської імперії ... Деякі сторони дослідної справи існуючою пресою у нас не обговорюються взагалі, і новий ... орган повинен закрити цю прогалину ...» [132, с. 10-12]. У своїй науковій статті О. П. Панченко досліджує роль періодичних видань, які доступно висвітлювали результати агрономічної науки наприкінці XIX – на початку XX ст. і є взірцем для нашого часу, коли у вітчизняному аграрному секторі спостерігається нестача кваліфікованого інформаційного забезпечення з боку української агрономічної науки [133, с. 192-193]. Слід підкреслити, що просвітницька робота таких видань надала потужну підтримку сільськогосподарським товаровиробникам у пошуку кращих сортів «посівного матеріалу», розміщуючи на своїх сторінках оголошення зацікавлених у цьому осіб.

Журнал «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії» став офіційним друкованим органом Комітету сільськогосподарського рослинництва Харківського

товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції, Центральної дослідної станції Харківського губернського земства, районних дослідних станцій губземства та інших дослідницьких установ області. Планувалося, що згодом він набере статусу офіційного часопису Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції. Це цілком відповідало природі та фаховому спрямуванню цього друкованого науково-публіцистичного видання з питань практичного рослинництва та його наукових основ. Б. К. Єнкен протягом півроку був відповідальним секретарем часопису, а також очолив відділ земського місцевого суспільного життя та урядових рішень.

На сторінках журналу обговорювалися питання районування рослинництва та проекти обласних сільськогосподарських дослідних станцій. Рослинництво займало провідну роль і розцінювалося як частина одного цілого, яким є сільське господарство. Як наслідок, проблематика часопису, крім питань селекції і насінництва, охоплювала обробку й удобрення ґрунтів, метеорологію, агрокультурну хімію, ентомологію і фітопатологію, бактеріологію, збут, техніку переробки рослин і насіння тощо. Оскільки журнал відповідав тематиці сільськогосподарського рослинництва, він включав до себе зернові хліба, бобові, кормові рослини, корені і коренеплоди, рослини садівництва і городництва, розробляв питання годівлі тварин. Слід відмітити, що саме Б. К. Єнкен опікувався цими питаннями і взяв на себе роль координатора робочого процесу. Перший та частково другий номер даного журналу було підготовлено до друку завдяки наполегливості і цілеспрямованості Б. К. Єнкена.

Журнал «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії» своєю видавничою діяльністю повинен був сприяти розвитку сільськогосподарського рослинництва взагалі, хоча у першу чергу питання ставилося про розвиток півдня Російської імперії. Журнал мав виконувати керівну роль і бути провідним фаховим виданням з рослинницького напрямку досліджень.

На сторінках журналу висвітлювалися як теоретичні, так і практичні роботи із сільськогосподарського рослинництва у державі. Тематика журналу відображала

не тільки розвиток сільськогосподарської науки у Російській імперії, але і її розвиток за кордоном. У журналі з'являлися передові новини про сучасні розробки закордонних колег. Ці розробки або привертали увагу вітчизняних аграріїв і поступово впроваджувалися у наше сільське господарство, або виходили статті, у яких дані розробки спростовувалися. Журнал мав рубрику, у якій можна було поставити будь-яке запитання з приводу обробки ґрунту, посівного матеріалу, боротьби зі шкідниками та ін. й отримати кваліфіковану відповідь. Це було потужне фахове видання, яке зібрало широку читацьку аудиторію. Його виписували не тільки представники дослідної справи, суспільної агрономії, громадські діячі, селекціонери-практики, але і передові читачі.

Слід перелічити рубрики журналу «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії», їх було 12: 1) Керівні статті; 2) Оригінальні статті науково-публіцистичного і практичного характеру; 3) Огляд російської літератури і реферати окремих праць; 4) Огляд іноземної літератури та реферати окремих праць; 5) Технічні замітки; 6) Хроніка; 7) Кореспонденція; 8) Практичні замітки; 9) Запитання та відповіді; 10) Попит і пропозиції посівного матеріалу; 11) Оголошення; 12) Додатки. За дозволом і підписом головного редактора виходили такі рубрики: 10) Попит і пропозиції посівного матеріалу та 11) Оголошення. Додатки через фахову інформацію із сільськогосподарського рослинництва стали настільки популярними, що читачі називали їх «настільною бібліотекою».

У «Хроніці» висвітлювався огляд діяльності у такій послідовності: 1) урядові рішення; 2) Харківська обласна сільськогосподарська селекційна станція та станції губерньського земства; 3) дослідницькі установи та деякі господарства області; 4) видатні експериментальні організації і господарства Росії та закордону; 5) земства, сільськогосподарські товариства і населення; 6) виставки, курси тощо.

На жаль, практично відсутні достовірні архівні відомості про науково-практичну діяльність Б. К. Єнкена у роки революції 1917–1920 рр. Відомо лише кілька публікацій 1918 р., більшість українською мовою, у часописах «Хлібороб – Кооператор» і «Українська кооперація», журналі «Сільський господар», Південно-Російській сільськогосподарській газеті» [56, с. 55–56].

Отже, Б. К. Єнкен своєю участю у діяльності Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у 1908–1919 рр. зробив суттєвий внесок у розвиток сільського господарства, становлення сільськогосподарської дослідної справи, заклав підґрунтя для організації Національного генбанку рослин, становлення аграрної науки й освіти як в Україні, так і на всьому півдні Російської імперії. З іншого боку, ця діяльність сприяла завершенню формування його наукового світогляду й особистості як видатного вченого, фундатора сільськогосподарської дослідної справи і провідного фахівця у різних галузях аграрного виробництва.

Висновки до розділу 2

1. Характеризуючи етапи життя і творчого шляху вченого, удосконалено періодизацію, що розкриває науково-організаційну, громадську, освітню і дослідницьку роботу Б. К. Єнкена. У перший період відбувається формування наукових уподобань майбутнього вченого, а саме відкриваються здібності до природознавчих дисциплін. Становлення майбутнього ученого проходить у період зростання соціальної та інтелектуальної активності у Російській імперії і під впливом спочатку батьків, а потім видатних учених і громадських діячів, які закладають основи його характеру, загального і наукового світогляду й життєвої позиції. Встановлено, що на формування світогляду Б. К. Єнкена вплинуло навчання і знайомство з вченими Ризького політехнічного інституту (1893-1900 рр.), що відіграло величезну роль у розвитку науково-освітнього світогляду молодого фахівця і його усвідомленні потреб суспільної агрономії.

2. Плідна робота повітовим агрономом (1900-1907 рр.) сприяла впровадженню новітніх заходів з агрономії у Поволжжі і створила підґрунтя для подальшої діяльності в Україні. Проаналізовані напрями діяльності Б. К. Єнкена і його творчий доробок у галузі сільськогосподарської науки початку ХХ ст. засвідчують, що вчений був на передових позиціях розвитку наукової теорії, став винахідником та експериментатором у впровадженні наукових досліджень. Зокрема:

- вперше запровадив новітні заходи з агрономії, це перехід від зернової до травопільної системи землеробства у Петровському, Вольському, Тамбовському, Аткарському повітах, а також по всій Саратовській губернії;
- як учень своїх вчителів, О. Ф. Фортунатова та В. Г. Бажаєва, зробив величезний внесок в організацію і побудову сільськогосподарської дослідної справи, яскравим прикладом чого є участь у створенні Саратовської сільськогосподарської дослідної станції, а також виноградно-виноробного господарства (м. Анапа, Кубанський край, Росія);
- запровадив для місцевого населення консультації з питань вітчизняної агрономії, а саме: застосування сівозмін, системи удобрення, технології вирощування, технічного забезпечення;
- вперше розробив проект з організації елітного насіннєвого розсадника;
- розробив план організації насіннєвої справи на Кубані;
- запропонував проект держконтролю виробництва і торгівлі насіннєвим матеріалом;
- очолив виноградно-виноробне господарство, став автором і рецензентом популярних статей «Південно-Російської сільськогосподарської газети» з плідівництва і виноградарства.

3. Б. К. Єнкен був видатним організатором аграрної науки. Безпосередньою участю у діяльності Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості у 1908–1919 рр. зробив суттєвий внесок у розвиток сільського господарства, становлення сільськогосподарської дослідної справи. Зокрема, є одним із ініціаторів створення спеціального Комітету сільськогосподарського рослинництва. Дослідник проводив відповідні заходи з його розвитку, репрезентації та удосконалення діяльності.

Вчений брав активну участь у з'їздах, присвячених питанням сільського господарства. Методом історико-наукового аналізу вдалося встановити доповіді вченого-аграрія, які на сьогоднішній день є актуальними. Це доповіді про: 1) створення дослідних станцій, полів та окремих галузей; 2) питання практичної та

наукової селекції на станціях; 3) створення мережі насінневих і контрольно-насінневих станцій для вивчення сільськогосподарських рослин; 4) створення спеціальних розсадників дикорослих і місцевих сортів сільськогосподарських рослин при селекційних і дослідних установах; 5) збереження цінних сільськогосподарських рослин у колекціях, у майбутньому – генбанках; 6) підготовку наукових кадрів.

4. Закордонні відрядження розширили кругозір ученого. Знайомство з інноваційними методами у роботі вплинуло на такі риси характеру, як далекоглядність, ґрунтовність у науково-дослідній та організаційній роботі. Участь Б. К. Єнкена у 4-й Міжнародній генетичній конференції, яка відбулася у 1911 р. (м. Париж, Франція), стала підґрунтям для розгортання робіт з генетики та постановки селекційної роботи на наукову генетичну основу.

5. Б. К. Єнкен постає спеціалістом-фахівцем не лише у галузі рослинництва, а й досвідченим практиком у тваринництві. Про це свідчать його роботи, направлені на вивчення проблем і покращення галузі тваринництва, методом залучення у селекцію тваринництва місцевих порід, тобто генофонду.

6. З'ясовано, як індивідуальні здібності молодого вченого, що ґрунтуються на питливому розумі, критичному ставленні до себе, самостійності і послідовності у науковому пошуку, доповнені такими потужними рисами характеру, як ініціативність і наполегливість, відіграли вагомий роль у становленні Б. К. Єнкена як провідного фахівця у багатьох галузях сільськогосподарського виробництва. Результати такої роботи принесли молодому вченому визнання серед наукової еліти Російської імперії.

Б. К. Єнкен спрямував свій невичерпний заряд енергії і багатогранний талантизм на служіння прогресу науки і сільського господарства, зробив на цьому шляху неоцінний внесок.

Таким чином, розкрито формування особистості Б. К. Єнкена як організатора вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, автора науково-популяризаційної літератури та активного громадського діяча.

РОЗДІЛ 3. Б.К. ЄНКЕН ЯК ОРГАНІЗАТОР СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

3.1. Діяльність Б.К. Єнкена на Харківській селекційній станції (1908-1919 рр.)

Харківський період був найбільш значущим у науковій діяльності Б. К. Єнкена. Його доробок у відповідності до сучасної термінології, визначається такими напрямками: селекція, інтродукція та акліматизація, формування колекцій генетичних ресурсів рослин, ботаніко-екологічна характеристика сільськогосподарських рослин, контрольно-насіннева справа, дослідження з фітопатології та ентомології, оцінка якості зерна зернових культур, зокрема борошномельні якості пшениці та пивоварні якості ячменю.

Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості ініціювало створення у липні 1908 р. дослідної станції у Харкові, діяльність якої було спрямовано на покращення вітчизняних сортів рослин, тобто станція стала однією з перших в Європі спеціалізованих селекційних установ. Організатор і перший директор станції професор Петро Васильович Будрін запросив на посаду помічника директора, молодого, але вже відомого агронома Б. К. Єнкена. Обидва зайняли свої посади через обрання на засіданні Правління Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості 15 травня 1908 р. Згодом вони практично одночасно залишили керівництво станцією.

Б. К. Єнкен взяв активну участь у всіх етапах створення станції: виборі ділянки, закладці дослідів, будівництві приміщень [134, 137].

Перші посіви і роботи на станції були проведені у 1909 році, хоча організація станції Харківським товариством сільського господарства була розпочата ще у 1908 році. Станція мала 75 десятин землі, що становило біля 82 гектарів. На цій ділянці станція проводила свої роботи до Жовтневої революції 1917 р. Для розгортання селекційної роботи на Харківській селекційній станції одним з перших завдань було

зібрати вихідний матеріал з озимих і ярих польових культур. На засіданні комітету станції було ухвалено пропозицію Б.К. Єнкена щодо звернення через місцеву «Південно-Російську сільськогосподарську газету» до землевласників і усіх небайдужих громадян з проханням надсилати насіння озимих і ярих культур до Харківської селекційної станції. Це звернення поміщено у №№ 5–6, 26 цієї газети за 1908-1909 рр. [134, с.21; 137, с. 10]. Також вчений надсилав листи до дослідних установ і приватних осіб різних регіонів Росії. У тому ж році насіння, одержане з Полтавського та Омського дослідних полів, а також Шатилівської дослідної станції, висівалося у ботанічному саду при станції. Також насіннєві колекції поповнювалися завдяки виставкам, проведеним Харківським товариством сільського господарства, зокрема насіннєвій – у лютому і сільськогосподарській – восени 1909 р. Так, Б.К. Єнкеним закладалися основи по роботі з мобілізації рослинних ресурсів.

Завдяки зусиллям Б.К. Єнкена і його співробітників, за перші роки роботи Харківської селекційної станції було зібрано понад 10 тис. зразків. Крок за кроком починали створюватися робочі колекції польових культур. До їх складу входили місцеві народні сорти: озимої пшениці (кримки, банатки, гирки, високолитовки, ульки, полтавки, білоколоски, червоноколоски та ін.), а також ярої пшениці, озимого жита, кукурудзи, ячменю, могоару, сорго, проса, інших культур. Було одержано насіння з Туркестанської дослідної станції, Таганрозького дослідного поля, від місцевих землевласників: Пархомівського маєтку П. І. Харитоненка, Грушевського маєтку Великого князя Михайла Миколайовича та ін. [62]. Місцеві сорти ґрунтовно вивчалися, а цінні форми залучалися до селекційного процесу. Формувалися одні з перших в Україні колекції сільськогосподарських культур. На їх основі у 1920-1930 роках науковцями селекційної станції були створені кращі високоврожайні, з цінними якостями сорти польових культур.

Виконуючи обов'язки помічника директора Харківської селекційної станції, Б.К. Єнкен брав активну участь у роботі Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості.

17 грудня 1908 р. на Загальних зборах Харківського товариства сільського господарства прозвучала доповідь губерньського ентомолога І. В. Ємельянова «Про

положення справ у боротьбі зі шкідниками у С. Штатах». Під впливом цієї доповіді Б. К. Єнкен разом із А. М. Рабіновичем стали ініціаторами формування під Харковом ентомологічної станції.

Одразу після відкриття Харківської селекційної станції Б. К. Єнкен приділяв увагу ознайомленню з дослідною роботою на станції студентів Московського сільськогосподарського інституту, що під керівництвом професора О. Г. Дояренка відвідали установу у липні 1909 р. [154, с.12-13].

28 жовтня 1909 р. Б. К. Єнкен від імені Харківської селекційної станції виступив на урочистому засіданні Полтавського товариства сільського господарства з нагоди 25-річчя Полтавського дослідного поля з фундаментальною доповіддю на тему: «Розвиток дослідної справи в Росії та її сучасний стан». Ця доповідь знаменувала появу нової галузі історичної науки – історію сільськогосподарської дослідної справи. Вчений встановив тісні товариські контакти з директором станції С. Ф. Третьяковим.

У 1910 році поруч з Селекційною станцією почала організовуватися Харківським губернським земством Харківська дослідна станція центрального району. З 1 січня 1913 року на базі цих двох станцій була організована Харківська обласна сільськогосподарська дослідна станція з відділами: селекції, агротехніки, тваринництва, організації сільського господарства, сільськогосподарської метеорології, агрохімії, фітопатології, ентомології, садівництва і городництва. Це була одна із перших селекційних установ, яка ставила задачу вивчення і поліпшення місцевих сортів у напрямі пристосування до різних кліматичних умов. У листі до Комітету про організацію Харківської сільськогосподарської дослідної станції П.В. Будрін пише, що важливими задачами селекційного відділу є: 1) обстеження місцевих сортів; 2) випробування нових рослин і їх акліматизація; 3) сортовипробування; 4) головна роль у цьому процесі належить селекційній роботі з покращення сільськогосподарських сортів, методом розкладання форм (популяцій) і гібридизації з можливо точним з'ясуванням результатів того чи іншого. Також П.В. Будрін виділяє наступні функції селекційного відділу: 1) колекціонування матеріалу, що піддається акліматизації; 2) сортовивчення, розкладання форм

(популяцій), гібридизація і взагалі селекція; 3) забезпечення обстеженим матеріалом навчальних і наукових закладів; 4) розповсюдження покращеного матеріалу; 5) виконання популяризаційної роботи з розповсюдження інформації про роботу селекційного відділу, видання звітів, плакатів, виступи з доповідями, лекціями, участь у виставках, конкурсах тощо [138, арк. 13-14]. Станція, завдяки своїй комплексній структурі і маючи різноманітний колекційний матеріал, могла обслуговувати усі галузі сільського господарства і різні його потреби.

У 1911 р. на сесії Харківського губернського земського зібрання була заслухана доповідь губернської земської управи про створення Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції. Планувалося, що станція буде створена на спільні кошти уряду, Харківського губернського земства та інших громадських місцевих організацій. У цій доповіді була проголошена пропозиція про включення Харківської селекційної станції до складу Обласної станції. Від 4 березня 1912 р. завідуючий Харківською дослідною станцією центрального району Б.М. Рожественський, надав офіційного листа-прохання до ради Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості про написання свого проекту та про порядок включення Харківської селекційної станції до складу Харківської обласної дослідної станції . У листі вчений просить призначити час для його доповіді та час для спільного обговорення з представниками Харківського товариства сільського господарства і Комітету селекційної станції, а також представниками уряду і представниками Харківської земської управи. Запропонував обговорення проекту зі створення Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції представити Організаційному Комітету з 15 по 17 листопада 1912 р. [139, арк. 1].

Від 4 жовтня 1912 р. Харківське губернське земське зібрання ухвалило пропозицію щодо необхідності створення у м. Харкові обласної дослідної станції за рахунок Харківського губернського земства та за матеріальної участі інших земств області, і за згодою з боку уряду взяти на себе не менше 75 % від загальної суми як одноразових, так і щорічних витрат на створення станції. Так, згідно закону від 9 червня 1912 р. про деякі заходи щодо устрою і утримання сільськогосподарських

дослідних станцій, Департамент асигнував на утворення Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції у 1913 р. необхідні суми. Тому з 15 по 17 листопада 1912 р. Харківське губернське земське зібрання скликало організаційний комітет з устрою Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції. Губернська управа зобов'язала раду Харківського товариства сільського господарства відрядити в Організаційний Комітет своїх представників. Перше засідання відбулося 15 листопада 1912 р. о 12 годині дня у приміщенні земської управи. До цього листа були подані такі документи: 1) доповідь з пропозицією щодо організації Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції, а також постанова Харківського губернського земського зібрання чергової сесії 1911 р. цієї доповіді; 2) склад Організаційного Комітету Харківської обласної дослідної станції; 3) проект програми занять Організаційного Комітету на засіданнях 15-17 листопада 1912 р. [140, арк. 2, 3, 4, 5, 6, 7].

Займаючись організаційними, селекційними, господарськими справами на Харківській селекційній станції, Б. К. Єнкен брав участь у роботі ґрунтово-ботанічної наради, яка відбулася 5 березня 1912 р. за сприяння Харківського губернського земства. На нараді були заслухані доповіді: 1) А. І. Набоких «План і програма дослідження Харківської губернії у ґрунтовому відношенні»; 2) В. М. Арнольд «Програма ботанічного дослідження Харківської губернії 1912-1915 рр.». У списку учасників ґрунтово-ботанічної наради Б. К. Єнкен значиться, як помічник директора Харківської селекційної станції [161, арк. 140].

25 жовтня 1912 р. рада Харківського товариства сільського господарства направляє на засідання комісії з написання проекту-положення про Харківську обласну дослідну станцію голову товариства С. М. Кузнєцова та члена ради товариства – П. П. Корхова [141, арк. 20, 21, 22].

16 листопада 1912 р. до складу Організаційного комітету Харківської обласної дослідної станції увійшли: завідуючий Бюро товариства – Г. Г. Дібольд, К. Г. Маньковський і товариш головуючого товариства барон Р. Ю. Будберг [142, арк. 23, 24].

Діяльність Б.К. Єнкена на Харківській обласній сільськогосподарській станції проходить у переломні, випробувальні часи. Відбувається становлення нової селекційної справи, яка веде свою роботу за новим курсом. Зміни у суспільстві, у науково-технічному процесі, у природно-кліматичних умовах, активне втручання людини у природу призводить до змін і у сільському господарстві. Ці факти зобов'язують вести селекційну роботу у новому руслі. Відбувається реорганізація станції, створення контрольно-насінневої станції, проводяться з'їзди, на яких обговорюються вагомі на той час питання які на теперішній час не втратили своєї актуальності. У цей період Б.К. Єнкен виконував обов'язки секретаря Харківської обласної сільськогосподарської станції. Разом з П.В. Будріним опікувався у справах з розбудови селекційної станції [143, арк. 25]. Дуже гостро постало питання про необхідність орендування для потреб селекційної станції ділянки міської землі у розмірі 24 десятин. На нараді товариства було призначено двох членів, які вирішували це питання, а саме: член ради – Г. Г. Дібольд та член товариства – В.Я. Юр'єв [144, арк. 44].

За матеріалами, залученими з Державного архіву Харківської області (ДАХО) вдалося встановити, що з січня 1913 р. Б.К. Єнкен виконував обов'язки директора Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції. Вирішував наступні питання: науково-організаційні, фінансові, кадрові. За архівними документами, встановлення системи опалення на станції та її запуск вирішував саме Б.К. Єнкен [145, арк. 33, 35, 38, 46, 47, 52].

17 травня 1913 р. відбулося засідання з приводу укладання угоди між Губернським Земством і Департаментом землеробства, стосовно заснування Обласної дослідної станції, а також обговорювалося на порядку денному питання корегування угоди стосовно прав на станцію Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. У обговоренні цих важливих питань взяли участь співробітники Харківської обласної селекційної станції В.Я. Юр'єв, Б.К. Єнкен, П.П. Корхов, Б.М. Рожественський та ін. [146, арк. 48].

З 17 січня 1913 р., виконуючи обов'язки директора Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції, Б.К. Єнкен опікується долею практиканта

станції – Миколи Миколайовича Кулешова, який закінчив курс сільськогосподарського відділення Київського Політехнічного Інституту. Б.К. Єнкен дає йому ось яку характеристику: «...По мнению станции Кулешов является по своей подготовке наиболее желательным кандидатом, в виду этого станция просит Совет Харьковсого Общества Сельского Хозяйства поддержать его ходатайство перед Департаментом Земледелия». Б.К. Єнкен вів активну переписку з радою Харківського товариства та Департаментом землеробства про призначення М.М. Кулешова практикантом на станції. Згодом, 4 травня 1912 р. за № 29982 Департамент землеробства дав згоду на призначення М.М. Кулешова практикантом на Селекційній станції [147, арк. 30, 31, 49, 51].

Ще в далекому 1913 році Б.К. Єнкен побачив у практиканті станції М. М. Кулешові майбутнього талановитого ученого, одного з основоположників контрольно-насіннєвої справи, фундатора напрямку з мобілізації генетичних ресурсів рослин в Україні, організатора Української дослідної станції ВІРу, яка у подальшому стала важливим етапом у створенні Національного банку генетичних ресурсів рослин України на базі Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН, на той час Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції [135, 148, 149, 150, 151].

Через затримку у приєднанні Селекційної станції до Обласної гостро постало питання на початок січня 1913 р. про фінансування Харківської обласної селекційної станції. Вирішуючи це важливе для станції питання Б. К. Єнкен вів ділову переписку з Харківською губернською земською управою та Харківським товариством сільського господарства. Учений запропонував укласти угоду між цими державними установами. У цей період Б.К. Єнкен презентує себе як досвідченого керівника-господарника, громадського діяча, фінансиста, кадровика, юриста у взаємодії з органами влади [152, арк. 55].

Згідно журналу засідань Харківської селекційної станції, 1 листопада 1913 р. під головуванням Б.К. Єнкена відбулося 2-е засідання Комітету для редагування проекту положення з приводу передачі селекційної станції до обласної. На засіданні були присутні: Н.П. Скрипник, П.П. Корхов, В.Я. Юр'єв, М.М. Вольф, Г.Г. Дібольд,

А.М. Гречко. На обговорення був представлений проект угоди між Харківським товариством сільського господарства і Харківським губернським земством про передачу Харківським товариством сільського господарства селекційної станції до обласної.

«Проект положення про Харківську обласну дослідну станцію» передбачав влаштування і визначення спеціального товариства для організації станції. До товариства входили: Харківське, Воронежське, Курське і Полтавське губернські земства. Згідно угоди, товариство мало назву «Товариство Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції» і повинно було опікуватися, завідувати і керувати станцією. Основним напрямом діяльності було: 1) наукове об'єднання діяльності мережі дослідних установ, які знаходяться у Харківській, Полтавській, Курській і Воронежській губерніях; 2) розробка методів дослідження; 3) систематичне вивчення території вище зазначених губерній у сільськогосподарському та природно-історичному відношенні. Проект включав у себе наступні пункти: 1) склад товариства; 2) правоздатність товариства; 3) склад комітету; 4) функції комітету; 5) посадові особи комітету; 6) зібрання комітету; 6) правління обласної дослідної станції; 7) ревізійна комісія; 8) рада; 9) службовці станції; 10) прибутки і збитки [157, арк. 62, 63, 64, 65].

Згідно архівним матеріалам, напередодні засідання Комітету, тобто 31 жовтня 1913 р. Б. К. Єнкен підготував наступні доповіді. Обговорення цього важливого для станції питання проходило дуже емоційно, бурхливо. Ось які питання ставили члени комітету: 1) П. П. Корхов, підіймав питання стосовно включення у проект пункту про участь представника товариства у правління станції; 2) М.М. Вольф, опікувався наступним, щоб тільки за погодженням з Харківським товариством сільського господарства на станції мають відбуватися зміни у проекті положення; 4) Б.К. Єнкен закликав, щоб Харківське товариство мало рівні права з Харківським губернським земством; 5) Комітет погоджується, що фінансована підтримка буде, як і раніше, йти від Товариства сільського господарства у такому обсязі, як і за часів існування Харківської селекційної станції [153, арк. 69, 70]. На підставі залучених вперше архівних матеріалів на засіданні Б.К. Єнкен зробив дві доповіді: «Про звернення в

Харківську Губернську земську управу» та «Про побажання товариства при передачі селекційної станції в обласну». Аналізуючи доповідь Б.К. Єнкена *«Про побажання товариства при передачі селекційної станції в обласну»* вчений акцентував увагу на тому, що після підписання угоди про передачу селекційної станції до обласної, взаємовідносини і дослідницька діяльність повинні носити незмінний науковий рівень. Б.К. Єнкен дбав про участь плодово-декоративного саду, який було прийнято від товариства Акліматизації з метою вивчення і перевірки найцінніших для даного регіону плодових рослин; контрольно-насінневої станції, які діють на території станції і потребують особливої уваги. Відмічав про просвітницьку роботу станції яка для шкільних потреб надавала матеріал для гербаріїв та колекції хлібів і трав. Б.К. Єнкен говорив, що науково-просвітницьку роботу потрібно підтримувати, а з часом вносити потрібні корективи [155, арк. 71, 72].

Б.К. Єнкен у доповіді «Про звернення в Харківську Губернську земську управу» відмічав, що треба підписати сторонами угоду про передачу і всі питання проекту положення погодити і угоду про передачу станції треба прийняти згідно фінансовим книгам від 1 липня 1913 р. [156, арк. 73].

У 1913 році у м. Петрограді Російської імперії відбулася нарада з сільськогосподарської дослідної справи, на якій Б. К. Єнкен у своїй доповіді відмітив на необхідності створення спеціальних розсадників дикорослих і місцевих сортів сільськогосподарських рослин при селекційних і дослідних установах з метою їх збереження, тим самим заклавши підґрунтя для розвитку сучасних генбанків. Ця нарада проходила 10-17 лютого 1913 року при Головному Управлінні Землеустрою і Землеробства. Перші загальні збори були відкриті 10 лютого 1913 р. Головою Постійної Комісії з сільськогосподарської дослідної справи при Вченому Комітеті Головного Управління Землеустрою і Землеробства – Олександром Олександровичем Шульцем. Програма наради включала роботу групи з загальних питань, питань рільництва, з інших проблем. Для попередньої розробки спеціальних питань під час наради було створено 11 Комісій. Членами наради було заявлено понад 190 доповідей за всіма питаннями програми. У списку запрошених

осіб Б.К. Єнкен зареєстрований як виконуючий обов'язки завідувача Харківської селекційної станції [21].

11 лютого 1913 р. на першому засіданні Комісії з сортознавства була заслухана доповідь ученого *«До питання про порайонне обстеженні місцевих сортів сільськогосподарських рослин»*. Головою комісії було призначено Р.Е. Регеля, склад членів наради налічував 56 осіб. Із доповіді слідує, що вчений стає ініціатором поглибленого обстеження сортів сільськогосподарських рослин по різних районах, які можуть дати матеріал для складання карти розповсюдження даного сорту. Б.К. Єнкен ставить наступні задачі по дослідженню, а саме: 1) визначення ботанічного складу сортів сільськогосподарських рослин; 2) з'ясування географічного розповсюдження, а з ним і зміну ботанічного складу у зв'язку з природно-кліматичними та історико-культурними умовами; 3) визначення хімічних і фізичних властивостей зерна і домішок у ньому, а також господарського і технічного значення в умовах даного регіону вирощування [21, с.155-165].

4 червня 1914 р. обіймаючи посаду голови Комітету сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства, Б. К. Єнкен, подав листа до Губернської земської управи про участь Комітету сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства спільно з селекційним відділом обласної станції, контрольно-насінневою станцією та хімічною лабораторією Харківського товариства сільського господарства у проведенні збору зразків місцевих сортів сільськогосподарських рослин Харківської губернії, з метою вивчення, розповсюдження сортів, їх посівної та ринкової цінності. Б. К. Єнкен у листі запрошував прийняти участь у зборі місцевих сортів Губернську земську управу та посприяти цій роботі фінансово. Загальна сума по дослідженню і збору зразків складала 1200 крб. Б.К. Єнкен звертався з проханням до Губернської земської управи надати цінні вказівки та інструкції, відрядити своїх представників і видати листи-перепустки персоналу який бере участь у зборі цінного матеріалу [158, арк.1, 2].

У 1914 році з цією метою Комітетом рослинництва Харківського товариства сільського господарства, який очолював Б.К. Єнкен проведено обстеження у

регіоні його діяльності. Першу експедицію було проведено у серпні 1914 р. спільно з селекційним відділом Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції та Харківською насінневою контрольною станцією Харківського товариства сільського господарства. Серед інших завдань передбачалось вивчення якості хлібного зерна, що продається на ринку. Це вважалося особливо важливим у зв'язку з передбачуваними змінами торгових угод Росії з іншими державами і облаштуванням мережі елеваторів. В обстеженні взяла участь Губернська Земська управа. Вона звернулася до повітових земських управ та інших установ з проханням надати допомогу у зборі зразків сільськогосподарських рослин; у вирішенні питання в яких районах, селах, у яких господарів треба брати зразки, а також у користуванні поштовою кінною службою. Керівником експедиції був завідувач Харківської насінневої контрольної станції Харківського товариства сільського господарства, видатний український учений – Олександр Алоїзович Яната [135, с. 34-35; 136, арк. 3-8].

Б.К. Єнкен розумів, що без залучення стародавніх, тобто «місцевих» сортів і форм польових культур неможлива селекція. Спадкова основа цінних ознак яку вони несуть є невичерпною скарбницею, яка завжди буде джерелом вихідного матеріалу для створення нових поколінь сортів. Обстеженням було встановлено наявність у селянських господарствах Харківської губернії таких сортів зернових культур: жито озиме – Крестьянское, Петкуское, Шланштедтское, Пробштейское, Гейне, Высоколитовское; пшениця озима – Красная безостая, Красная остистая, Крымка, Даттель, Банатка, Сандомирка, Высоколитовская, Горконкур, Белая безостая; пшениця яра – Белоколосая безостая, Белоколосая остистая, Красноколосая безостая, Красноколосая остистая, Арнаутка; ячмінь – Двурядный Ганна, Двурядный Шевалье, Двурядный Местный, Четырехрядный; овес – Победа, Лигово, Золотой дождь, Беяк, Шатиловский, Гигантский, Шведский, Местный, Ранний [136, арк. 8].

У зв'язку із загостренням хвороби – туберкульозу, Б.К. Єнкен не зміг взяти участь у польових роботах, проте активно вів камеральні опрацювання та аналіз одержаних результатів. Завершенню запланованих досліджень у Харківській і

проведенню аналогічної роботи в інших губерніях завадила Перша світова війна. На доручення Правління Комітету, Б.К. Єнкен склав перший і третій томи «Праць Комітету сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства» за результатами проведеного у 1914 р. обстеження. Другий том редагував О.А. Яната.

Всього було зібрано у Харківській губернії понад 1700 зразків зернових культур, проса, однорічних і багаторічних трав. Лише ячменю зібрано 503 зразки [135, с. 34-35]. У подальшому зібрані зразки, а також сорти, створені на їх основі, увійшли до колекцій Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції та її спадкоємних установ з яких формувався Національний генбанк рослин України.

Зібране різноманіття з однієї сторони відображало сортимент, сформований в умовах даного регіону і пристосований до них, а з другої сторони послужило основою для створення у подальшому нових кращих сортів. Зокрема, добором з сорту озимої пшениці Горконкур, імовірно французького походження, на Харківській селекційній станції було створено сорт Феругінеум 1239, який і досі є еталоном зимостійкості. Індивідуальним добором з сорту Високолитовська створено сорт Еритроспермум 917, з Сандомірки – Юр'ївка. З сорту Банатка на Миронівській дослідній станції отримано сорт Українка, який був широко поширеним тривалий час. Сорт жита озимого Петкуське дав початок сорту Петкуське 950, а в подальшому - Харківське 194. З сорту дворядного ячменю Ганна виведено сорт Нутанс 8/71. Генетичний фонд, зібраний під час експедиції, став основою для створення перших селекційних сортів ярої твердої пшениці - Гордеїформе 802 і Народна; ярої м'якої пшениці Мільтурум 162; озимої м'якої пшениці - Мільтурум 120, Феругінеум 1239, Еритроспермум 917, Альбідум 676; ярого ячменю - Нутанс 8/71, Європеум 353/133, Медікум 105/72 [135, с. 34-35].

Аналізуючи доповідь Б.К. Єнкена «О сохранении местных сортов сельскохозяйственных растений», яка за програмою наради була включена у друге засідання Комісії з сортознавства, яке відбулося 12 лютого 1913 р. Голова комісії – Р.Є. Регель, були присутні 41 член наради. Вчений наводить суттєвий аргумент на

користь збереження місцевих сортів через зникнення в Харківській губернії дуже цінного місцевого сорту пшениці. Думки членів наради з цього питання розділилися. З підтримкою виступив Георгій Карлович Мейстер, завідувач Балашовського дослідного поля. Він повідомив про зникнення у Поволжі пшениці «русак». Також Павло Петрович Корхов, старший спеціаліст з сільськогосподарської справи Департаменту землеробства, відряджений на Харківську селекційну станцію, підтримав Б.К. Єнкена, підтвердивши, що сільськогосподарські станції своєю селекційною роботою у короткий термін повністю витіснять стародавні «місцеві» сорти. Приєднався до цього обговорення також Костянтин Густавович Ренар, помічник завідувача Безенчукської сільськогосподарської дослідної станції. Він також підтвердив, що у Привіслінській губернії відбулося зникнення місцевих сортів вівса через стрімкий розвиток сільськогосподарських кооперативів і сільськогосподарських станцій, що впроваджують селекційні сорти. В обговоренні також взяли участь В.В. Таланов, Д.Л. Рудзинський і Р.Є. Регель. На їх думку, проблеми з цього питання зовсім не існує і доповідь Б.К. Єнкена не своєчасна. Р.Є. Регель заявив, що поки працює Бюро з прикладної ботаніки, такої загрози не існує. Час показав правоту Б.К. Єнкена та його одностайності.

Б.К. Єнкен у цієї доповіді виділяв три важливі причини необхідності збору, вивчення та збереження цінного місцевого рослинного матеріалу: 1) через те, що наука знаходиться у стані розвитку і не має сучасного обладнання для детального аналізу цього матеріалу для селекції; 2) через бурхливий розвиток у Російській імперії дослідної справи відбувається неминуче зникнення місцевих сортів (так були втрачені місцеві сорти в Німеччині, у меншій мірі у Швеції та Австрії); 3) запропонував створити при селекційних і дослідних станціях розсадники зі збереження місцевих сортів [21, с. 170-171].

У період існування Російської імперії, а потім Радянського Союзу, до складу яких частково або повністю входила територія України, тобто з кінця XIX ст. до 90-х років XX ст. діяльність зі збору, вивчення, збереження та впровадження у селекцію рослинних ресурсів координувалась і керувалась спочатку Бюро з

прикладної ботаніки, а потім Всесоюзним інститутом рослинництва (ВІР), що знаходились у Санкт–Петербурзі (Росія) [167, с. 13-14]. У діяльності цих установ активну роль відігравали українські вчені, які зробили ґрунтовний внесок у створення світової колекції культурних рослин ВІРу. Зокрема, упродовж 1925–1936 рр. неподалік від Харкова, у с. Литвинівка Валківського району плідно й успішно працювала Українська дослідна станція ВІРу, організована і керована професором М. М. Кулешовим. Після ліквідації станції під тиском тоталітарного режиму, колекції польових культур прийняла і зберегла Харківська селекційна станція.

Серед українських ВІРовців значне місце посідає Б.К. Єнкен, який останній період свого життя (пішов з життя у 1943 р.), перемагаючи важку хворобу й негаразди 30-х років і гітлерівської окупації, віддав усі сили збереженню однієї з базових дослідних станцій ВІРу – Кубанської (Гулькевичський район Краснодарського краю) і її унікальної колекції генофонду. Справу батька продовжив син – Вадим Борисович Єнкен, відомий генетик рослин, селекціонер зернобобових культур, один з засновників Інституту цитології та генетики Сибірського відділення АН СРСР (м. Новосибірськ, Росія) з якого почалось відродження вітчизняної генетики після лисенківського розгрому [50, с.183-197].

Працюючи на Харківській селекційній, потім дослідній станції як селекціонер, Б.К. Єнкен у період з 1909 по 1919 рр. провів величезну за обсягом роботу з культур жита, ячменю, озимої пшениці, соняшнику, вивчаючи склад місцевих популяцій і селекційну цінність їх компонентів, закономірності прояву й успадкування морфологічних ознак тощо. У 1911 р. на Харківській селекційній станції була заснована Б.К. Єнкеним наукова школа «Селекція соняшнику». Результатом селекційної роботи стало виведення Б.К. Єнкеним перших вітчизняних сортів соняшнику Зеленка (Харківський 76) і Харківський 27-82 (районовані відповідно у 1927 і 1930 рр.). Також учений проводив селекційну роботу з наступними сільськогосподарськими культурами, а саме: разом з О.Ф. Гельмером і А.В. Чернишовим – сорту озимого жита Немишлянське 953 (1923 р.); селекційне покращення сортів жита – Пярнуське, Альпійське, Єлісейське, Заальське та ін., низки селекційних ліній ячменю ярого [62]. Надалі зібрані зразки, а також сорти,

створені на їх основі, увійшли в колекції Харківської селекційної станції і створених на її основі установ.

Поряд із виконанням основних функцій на станції, Б. К. Єнкен активно публікував низку наукових праць. Він підготував серію статей до Народної енциклопедії наукових і прикладних знань – 4 тому «Сільське господарство», другого напівтому «Землеробство», що вийшла друком у 1910–1912 рр. у 14 томах, 21 книзі під загальною редакцією проф. В. Я. Данілевського. Це видання відіграло важливу роль у становленні й консолідації наукових шкіл, що тоді формувалися. На жаль, саме в цей час проявилися перші ознаки серйозної хвороби Б. К. Єнкена, тому посаду помічника директора замість нього зайняв В. Я. Юр'єв.

Після перетворення Харківської селекційної станції у підрозділ Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції, яку очолив Б. М. Рожественський, Б. К. Єнкен виконував обов'язки завідувача селекційного відділу, а з 1914 р. через важку хворобу – туберкульоз, обіймав посаду рядового наукового співробітника – помічника нового очільника відділу В. Я. Юр'єва.

За допомогою неопублікованих архівних матеріалів вдалося висвітлити значні події у житті Б.К. Єнкена, які наклали свій відбиток на подальшу кар'єру ученого. У 1913 р. Б.К. Єнкен знаходиться на службі у Харківському товаристві сільського господарства. З створенням Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції постало питання про призначення його на посаду спеціаліста з сільськогосподарської справи Департаменту землеробства. Департамент землеробства написав листа до канцелярії Харківського губернатора від 28 травня 1913 р. за № 520 «... чи не має на пана Б.К.Єнкена якихось несприятливих відомостей, які б чинили припони до прийняття його на державну службу». Іде активна переписка стосовно особи Б. К. Єнкена від Департаменту землеробства до пана Харківського губернатора [162, арк. 1, 2, 3, 4, 9, 14]. У листі до графа П. М. Ігнат'єва від 16 вересня 1913 р. під грифом «Секретно» автор листа характеризує Харківське товариство сільського господарства як «політично неблагонадійне», як і Б. К. Єнкена, який там працював. Автор пише «...Єнкен не изменил своих политических убеждений. По этим соображениям и принимая во

внимание крайнюю нежелательность, чтобы вновь учреждаемая Харьковская областная сельскохозяйственная опытная станция была захвачена в руки лиц политически неблагонадежных, к чему и направлены все стремления Харьковского сельскохозяйственного общества, я со своей стороны считаю своим долгом высказаться против назначения г. Енкена специалистом по сельскохозяйственной части», автор залишився невідомим [163, арк. 6].

У дисертаційне дослідження було залучено лист-клопотання від «Товарища Главноуправляющего Землеустройством и Земледелием» до канцелярії Харківського губернатора на ім'я М.К. Катеринича від 21 серпня 1913 р. за вхідним № 409, а також лист приватного порядку з м. Полтава також до М.К. Катеринича від 2 червня 1915 р. в яких надані вагомі докази на користь Бориса Карловича Єнкена як провідного агронома, організатора селекційної справи, ученого-селекціонера, господарника і просто порядної людини [164, арк. 5, 7, 8].

За знайденими архівними документами, вчений посідав посаду як помічника директора так і директора Харківської обласної станції. Знайдено лист - відмову Харківського губернатора під грифом «Секретно» від 15 липня 1916 р. до Харківської губернської земської управи про несприятливі у політичному відношенні відомості про Б.К. Єнкена, які не дають можливості зайняти йому посаду спеціаліста сільськогосподарської станції [165, арк. 11].

22 лютого 1917 р. керівництво Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції написало листа до економічного відділу Харківської губернської земської управи щодо поступового скорочення обсягів роботи станції у зв'язку з призовом до лав армії значної кількості її службовців. Станція звернулася до Губернської управи через те, що завідувач селекції ячменю Михайло Дмитрович Скорбач покликаний до армії, то станція висуває клопотанням стосовно Б.К. Єнкена як єдиного спеціаліста який може виконувати цю роботу на посаді помічника завідуючого селекцією ячменю [159, арк. 21, 22, 47]. 12 квітня 1917 р. за № 3571 Департамент землеробства задовольнив клопотання станції про призначення Б.К. Єнкена помічником завідуючого селекцією ячменю [160, арк. 40, 58, 59].

Події революцій 1917 р. і громадянської війни обумовили занепад не лише господарського й адміністративного життя, але й науково-дослідної справи. Харківська обласна сільськогосподарська дослідна станція провела 18-19 грудня 1918 р. Обласну нараду з дослідної справи. У доповіді «До організації дослідної справи» Б.К. Єнкен вносить пропозицію щодо створення особливого органу, який мав би об'єднати діяльність дослідних установ у регіоні. Отже, вченим фактично вперше задекларовано тезу, висунуту ще на Першому селекційному з'їзді (Харків, 1911 р.), що на державницькому рівні необхідно мати в Україні спеціальний координаційний орган функціонування галузевого дослідництва. Це було реалізовано шляхом створення, починаючи від 1921 р., обласних управлінь із сільськогосподарської дослідної справи [62].

На жаль, практично відсутні достовірні архівні відомості про науково-практичну діяльність Б. К. Єнкена у роки революцій 1917–1920 рр. Відомо лише кілька публікацій 1918 р., більшість українською мовою, у часописах «Хлібороб-Кооператор» і «Українська кооперація», журналі «Сільський господар», «Південно-російській сільськогосподарській газеті» [56, с. 55–56]. Завдяки аналізу творчої спадщині з періодичних видань ученого ми можемо зробити висновок, що рецензійно-бібліографічна співпраця відбувалася між Б.К. Єнкеним і часописом «Хлібороб – Кооператор» у 1917 р. [94-103].

3.2. Розвиток наукової спадщини вченого

Науковий доробок Б. К. Єнкена одержав потужний розвиток на Харківській селекційній станції та створених на її базі установах – в Українському НДІ рослинництва, селекції та генетики ім. В. Я. Юр'єва (1956–1992 рр.), в Інституті рослинництва ім. В. Я. Юр'єва (з 1992 р. і понині).

З використанням методів добору та гібридизації, розвиненими Б. К. Єнкеним, селекціонерами станції, а потім інституту на основі і за допомогою сучасних методів

біотехнології створено і зареєстровано у різні часи понад 500 сортів 17 польових культур.

До Державного реєстру сортів рослин придатних до поширення в Україні на 2018 рік занесено 213 сортів і гібридів та 116 батьківських компонентів гібридів польових культур селекції Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН, а 44 з них знаходяться в національних реєстрах інших країн.

Одним з найбільш значущих напрямів у закладці основ якого велику роль відіграв Б. К. Єнкен є створення та ведення Національного банку генетичних ресурсів рослин [248, 250].

Саме Б. К. Єнкен, віддаючи належне мобілізації кращих сортів вітчизняної (на той час обмеженої їх кількості) та зарубіжної селекції як вихідного матеріалу для селекційних програм, одним з перших вказав на небезпеку ерозії генофонду як культурних, так і дикорослих споріднених рослин і на необхідність збереження їх генетичного різноманіття у спеціальних колекціях при селекційних установах [21]. У цьому його погляди збіглись з М.І. Вавиловим, Г.К. Мейстером, К.Г. Ренаром, П.П. Корховим та іншими відомими фахівцями.

Послідовником робіт Б. К. Єнкена у справі збору і зберігання рослинного різноманіття на Харківській селекційній станції був його учень, в минулому практикант М. М. Кулешов. Він очолив створену за активної участі Бориса Карловича Харківську насіннєву станцію. У 1925 р. за ініціативи М.І. Вавилова М. М. Кулешов організував і очолив Українське відділення, пізніше Українську дослідну станцію Всесоюзного інституту прикладної ботаніки та нових культур, пізніше Всесоюзного інституту рослинництва (ВІР), підібравши для цього дуже вдалу ділянку у селі Литвинівка Валківського району Харківської обл. у 40 км на захід від Харкова і у восьми км від райцентру Валки. Тут проводилась цілеспрямована та систематична робота з генетичними ресурсами рослин. Після десяти років плідної роботи, у 1936 р., відділення, яке перед цим перетерпіло ряд реорганізацій, як наслідок сталінських репресій перестало існувати. Але воно виконало свою роль: у селекційних установах були створені і підтримувались колекції культур, по яких велась селекція. Ці колекції поповнювались як на основі

співробітництва з ВІРом, так і іншими шляхами. Вчені України були у числі основних творців, зберігачів та дослідників світової колекції ВІРу. У подальшому це стало підґрунтям для створення Національного банку генетичних ресурсів рослин України [149, 151].

Продовжуючи традиції та використовуючи досвід експедицій, організованих Б.К.Єнкеним і М.І. Вавиловим у 1925, 1927 і 1929 рр. М.М. Кулешов очолив і провів експедиції з вивчення дикої та культурної флори Середньої Азії, у 1926 р. – Азербайджану. Найбільшу увагу експедицій було приділено пшениці – основній культурі, що представляла у цих регіонах величезну різноманітність.

Навіть в умовах терору 1937-1939 рр., що охопив усю країну і науку, робота у напрямках започаткованих М. І. Вавиловим і Б. К. Єнкеним тривала.

За 30 років роботи Харківської селекційної станції було зібрано і вивчено понад 25 тисяч колекційних зразків. Скрутним періодом у діяльності станції були роки Другої світової війни і перші післявоєнні роки, але й у цей час продовжувалася селекційна робота, наукові дослідження, формувались робочі колекції [251, 253].

Організаційні витоки Національного центру генетичних ресурсів рослин України – провідної структури з формування та ведення Національного генбанку рослин сягають періоду створення й функціонування лабораторії рослинних ресурсів створеного у 1956 р. Українського науково–дослідного інституту рослинництва, селекції та генетики АН України (УНДІРСіГ) [252].

Перший варіант проекту «Про організацію Інституту рослинництва Академії Наук УРСР» за підписом директора Інституту генетики і селекції АН УРСР, дійсного члена АН УРСР – В.Я. Юр'єва був поданий до Головного Управління сільськогосподарської науки Міністерства сільського господарства СРСР, 26 березня 1952 року. Останній варіант проекту було відправлено 14 листопада 1953 року за підписом заступника директора Інституту генетики і селекції АН УРСР, дійсного члена АН УРСР – М.М. Кулешова [254].

До першочергових завдань нового інституту була віднесена мобілізація різноманіття (зараз вживається термін «генетичного різноманіття») польових культур як вихідного матеріалу для селекції. У масштабах колишнього СРСР цю

роботу проводив Всесоюзний інститут рослинництва (ВІР), який залучав насіння сортових зразків з усіх країн світу і забезпечував ними селекційні установи усіх республік, включаючи Україну. У світових колекціях ВІР широко представлені як сорти наукової селекції, так і місцеві сорти народної селекції та дикі споріднені види. Світові колекції ВІР, поряд з власним селекційним матеріалом установ, були основним джерелом поповнення розсадників вихідного матеріалу для селекції [255].

У селекційних установах колекційні зразки, отримані з ВІРу, використовувалися для селекції у відповідності до наявного рівня знань і визначених на той момент напрямів роботи, відбиралися такі, що представлялися кращими, а решта – велика частина колекцій знеособлювалась і вибраковувалась. Оскільки основна частина зразків були дублікатами тих, що зберігалися у ВІРі. Неоціненною є заслуга колективу ВІРу, його дослідних станцій і опорних пунктів у збереженні цього генофонду, як у роки Другої світової війни, так і в наступні періоди.

Разом з цим, провідні фахівці України усвідомлювали, що селекції та рослинництву як галузям, що динамічно розвивались, потрібна була постійна база рослинних ресурсів, яка б постійно поповнювалась новими джерелами цінних господарських ознак. Координаційну роботу з освоєння світових рослинних ресурсів в Україні Міністерство сільського господарства УРСР доручило проводити УНДІРСіГ. Для виконання цього завдання у складі інституту у липні 1956 р. було створено лабораторію рослинних ресурсів (а восени 1959 р. – відділ агроєкології та рослинних ресурсів). Було визначено загальну тему: «Агроєкологічна характеристика рослинних ресурсів СРСР і зарубіжних країн з метою виявлення зразків найбільш придатних для виведення нових сортів, що перевищують нині районовані в УРСР сорти за урожайністю та якістю продукції» [256, с.132; 257, с.66-69; 258, с.2-6].

Поданий проект було реалізовано у значно скороченому вигляді, особливо стосовно лабораторії рослинних ресурсів. Тим не менш, лабораторію рослинних ресурсів було створено у складі відділу рослинництва (а не агроєкології, як планувалось) під керівництвом відомого вченого–генетика, доктора біологічних

наук, професора Левка Миколайовича Делоне [259]. Вона не мала статусу профілюючої і провідної як пропонувалось у проекті. Штат лабораторії був невеличкий: завідувач, доктор біологічних наук, професор – Л.Н. Делоне; молодший науковий співробітник – Г.А. Корольська; старший лаборант – С.В. Рабинович; старший технік – А.І. Верещак.

Лабораторія рослинних ресурсів мала проводити наступну роботу:

1. Вивчення біологічних, екологічних та агротехнічних особливостей польових культур;

2. Вивчення світового різноманіття рослинних ресурсів польових і кормових культур в умовах України, за узгодженням з ВІРом, з виділенням з них форм і сортів, які представляють інтерес для безпосереднього введення у культуру і для селекційного вивчення, а також для вивчення культурної флори України;

3. Вивчення нових або маловивчених культур, запозичених із колекцій науково-дослідних установ СРСР і дикої флори СРСР, у цілях встановлення їх придатності до умов України.

Лабораторія рослинних ресурсів поділялася на наступні секції: а) зернових культур; б) кормових культур польового клину; в) луко-пасовищних культур; г) нових культур. Штат цієї лабораторії мав становити 26 чоловік. Це найбільша лабораторія інституту, яка мала вести роботу з виділення цінних форм і сортів, їх випробування і розмноження для передачі цінного матеріалу селекціонерам та дослідним установам УРСР. Ці питання мала вирішувати лабораторія рослинних ресурсів Інституту рослинництва. Увага приділялася збору та вивченню по можливості усіх світових рослинних ресурсів, які є перспективними для України.

Таким чином, планувалось створити «український ВІР», потреба у якому була нагальною, особливо у період післявоєнної відбудови і подальшого розвитку сільськогосподарської галузі в Україні. Як бачимо, завдання лабораторії рослинних ресурсів відповідали тим, що вирішував ВІР, хоча й ставились не так широко.

Згідно протоколу № 4 від 16 серпня 1956 року про засідання Вченої ради УНДІРСіГ на порядку денному було заслухано три питання, серед яких обговорення проблемно-тематичного плану інституту на 1957-1960 рр. Не

випадково першим доповідав завідувач лабораторії рослинних ресурсів – Л.М. Делоне за темою: «Оцінка сортових ресурсів СРСР і зарубіжних країн в цілях виявлення можливостей їх селекційного використання в умовах УРСР». Це обумовлено актуальністю та новизною очолюваного ним напрямку який нарешті, відроджувався після 20-річної перерви з моменту закриття Української дослідної станції ВІРу (1936 р.) [260].

Вже у перший рік роботи – 1957 р. було зроблено істотні кроки до формування генофонду польових культур для вирішення завдань селекції в Україні.

У 1956-1957 рр. лабораторією рослинних ресурсів вирощувався – 71 зразок, а восени 1957 р. висіяно 118 зразків, які представляли районовані та перспективні сорти озимої пшениці СРСР. Цей матеріал представляв великий інтерес для екологічного вивчення, оскільки кожен сорт відображав ті умови, в яких формувалася його спадковість. При посіві в одному пункті, а саме – в умовах Харкова, різниця у прояві селекційно–значущих властивостей проявлялася наочно [261, арк. 6].

У 1957 р. лабораторія рослинних ресурсів виконала заявки різних науково–дослідних установ, навчальних закладів тощо на зразки генофонду зернових культур. Всього за цей рік було розіслано 390 зразків 22-м установам.

Отже, лабораторія рослинних ресурсів УНДІРСіГ фактично виконувала функції українського генбанку зернових культур [256, 262].

У 1958 році масштаб роботи лабораторії значно розширився [261, арк. 60-61]. Робота проводилася у тісній співпраці з відповідними (за культурами) лабораторіями відділу селекції. За результатами вивчення добирались сорти і форми придатні для селекційного використання, їх насіння передавались у селекційні підрозділи; зразки зберігались і розмножувались без довільного селекційного втручання. Щоб не було перевантаження селекційних лабораторій відділу селекції недостатньо опрацьованим вихідним матеріалом, лабораторія рослинних ресурсів вивчала ці зразки у контрольному розсаднику для більш повної оцінки. Тривала передача насіння зразків генофонду іншим селекційним установам на запити. У

першу чергу зразки відправлялись державним обласним сільськогосподарським дослідним станціям УРСР і РРФСР [256, 262, 263,264].

Лабораторія рослинних ресурсів залучала такий матеріал: 1) місцеві сорти із різних регіонів і агрокліматичних зон СРСР; 2) сорти селекції радянських науково-дослідних установ; 3) сорти зарубіжних країн, як місцеві, так і селекційні.

Відповідно до цього, розсадники вихідного матеріалу поповнювалися і розширювалися шляхом залучення насіння із наступних джерел: 1) безпосередньо від інститутів і станцій – оригінаторів нових сортів, що працювали як в УРСР, так і в інших республіках СРСР; 2) від Держкомісії з сортовипробування сільськогосподарських культур; 3) від Всесоюзного інституту рослинництва (ВІР); 4) від Міністерства сільського господарства УРСР; 5) шляхом експедиційного збору вихідного матеріалу. Особливу увагу було приділено збору зразків місцевих сортів польових культур України, які на той час ще можна було знайти у різних осередках [256, 262, 265]. У вивчення було включено наступні культури: 1) озима пшениця; 2) яра пшениця; 3) ячмінь; 4) овес; 5) яра вика. Загальна кількість зразків цих культур налічувала у перший рік роботи лабораторії (1957 р.) – 828, у другий рік (1958 р.) вона зросла до 1228, у подальшому об'єми роботи ще зростали [263, 264].

Висівались розсадники двох типів: 1) зразків світової колекції; 2) сортів радянської селекції. Стандартні ділянки у розсадниках світової колекції озимої та ярої пшениць, ячменю і вівса були 5-рядковими, по 20 рослин у кожному рядку. Загальна площа під розсадниками зернових культур складала у 1958 р. біля 1 га (1110 зразків). По озимій пшениці, крім розсадника світової колекції (у склад якого входили також радянські місцеві і селекційні сорти), висівався також спеціальний розсадник сортів радянської селекції. Загальна площа під цим розсадником складала у 1958 р. – 0,5 га (118 зразків).

Для кожного зразка (сорту) зернових культур проводилися наступні спостереження та обліки:

1) фенологічні спостереження (дата посіву, сходів, колосіння, початку воскової стиглості і повної стиглості);

2) оцінка перезимівлі (для озимої пшениці), осипання, полягання, пошкодження основними для кожної культури грибковими захворюваннями та шкідниками (останні проводилися лабораторіями фітопатології і ентомології інституту). Зокрема, для виділених за комплексом цінних ознак зразків ячменю проведено оцінку стійкості до гельмінтоспоріозу на фоні штучного зараження, а також визначено тривалість стадії яровизації;

3) основні виміри, зважування, підрахунки (висота рослини, маса 1000 зерен, урожай з ділянки). На основі отриманих даних проведено типізацію зразків кожної культури, тобто їх розподілення на групи за кожною групою ознак. Таким чином, закладалось підґрунтя для формування у майбутньому ознакових колекцій. При цьому важливе значення мають еколого-географічні моменти, походження зразків з тих чи інших ґрунтово-кліматичних зон СРСР і закордонних країн. Це дозволило вирішувати питання про придатність того чи іншого зразка для селекційного або прямого використання в умовах зони вирощування.

За перші два роки досліджень виділено зразки озимої пшениці і ячменю, добре пристосовані до умов вирощування; 8 сортів озимої пшениці було використано у 1958 р. лабораторією селекції озимої пшениці для гібридизації [256, 263, 264, 266, 278].

У 1959 р. лабораторія рослинних ресурсів значно розширила вивчення місцевих матеріалів України і особливо західних її областей. Вона випускала каталоги колекційних зразків і розсилала їх селекційним і дослідним установам України [255, 258, 267, 268, 269]. Це здійснювалося у співробітництві з лабораторією агроєкології (керівник – академік АН УРСР М.М. Кулешов), лабораторіями відділів селекції і рільництва на основі глибокого аналізу екологічної пристосованості колекційних зразків, комплексу умов вирощування польових культур.

Проводились збір і вивчення колекцій озимої та ярої пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи та квасолі. Лабораторія виконувала функції координатора робіт з світовими ресурсами рослин в УРСР та щорічно розсилала біля 2000 зразків насіння селекційним, науковим і навчальним установам України та за її межі.

Зокрема, на основі зразків генофонду створено і в означені роки передано на Держсорт випробування сорти пшениці м'якої ярої Колективна, озимої – Харківська 4, жита озимого – Харківське 55 та Харківське 60; підвищено зимостійкість пшениці твердої озимої, створено селекційний матеріал нової перспективної зернової культури – тритикале. Проведено дослідження, які у подальшому послужили основою для організації довгострокового зберігання насіння зразків генофонду.

У подальшому зібрані зразки, а також сорти, створені на їх основі, увійшли до колекцій Харківської селекційної станції, а потім УНДІРСіГ, з яких формувався Національний генбанк рослин України [252].

Набуття Україною незалежності у 1991 р. обумовило необхідність створення власного генбанку рослин, у якому мало бути зосереджено генетичне різноманіття культурних рослин і диких споріднених видів, необхідне для забезпечення подальшого прогресу вітчизняної селекції як однієї з основ продовольчої, економічної та соціальної безпеки держави та добробуту народу.

О.О. Созінов, академік і перший президент Української академії аграрних наук був одним з ініціаторів науково-технічної програми «Генетичні ресурси рослин», спрямованої на створення Національного банку генетичних ресурсів рослин України (генбанку). Серед наукових установ було проведено конкурс «Концепцій генбанку». Переміг проект розроблений колективом учених Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН, в якому було зібрано ідеї і науково-практичний досвід професора Б. К. Єнкена по мобілізації рослинних ресурсів. Очолив державну програму з створення та ведення генбанку – В.К. Рябчун. Наукову і координаційну структуру з формування та ведення Національного генбанку рослин України створювали на чолі з В. К. Рябчуном провідні вчені інституту – С. В. Рабінович, І. А. Гур'єва, Р. Л. Богуславський та інші провідні вчені і селекціонерами інших установ України.

У генбанку зосереджується генетичне різноманіття культурних рослин та диких споріднених видів необхідне для подальшого прогресу вітчизняної селекції, як однієї з основ продовольчої, економічної та соціальної безпеки держави та

добробуту народу. Для виконання цієї програми сформована Система генетичних ресурсів рослин України (ГРРУ), яку на той час складали 35 провідних селекційних та наукових установ. Науково-методичне керівництво та координація здійснюється Національним центром генетичних ресурсів рослин України (НЦГРРУ), що діє у складі Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН [244, 245].

На даний час Національний генбанк має обсяг 148,3 тис. зразків, представлених 440 культурами, 1770 видами і входить до першої двадцятки найбільших генбанків світу.

Для здійснення ефективної, кваліфікованої і цілеспрямованої роботи з таким різноманіттям зразків з урахуванням специфіки їх біології, агротехніки, напрямку використання, у складі Системи ГРРУ виділені три підсистеми: 1) польових культур, у якій науково-методичне керівництво та координацію здійснює НЦГРРУ – Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН; 2) овочевих і баштаних культур – субкоординатор Інститут овочівництва та баштанництва НААН; 3) плодово-ягідних, горіхоплідних та декоративних культур – субкоординатор Інститут помології ім. Л.П.Симиренка НААН, нині – Дослідна станція помології ім. Л.П. Симиренка Інституту садівництва НААН.

Розроблені і реалізуються науково-методичні основи ведення Національного генбанку рослин України у таких напрямках:

- пошук та збагачення генбанку новими цінними зразками генофонду рослин вітчизняного та зарубіжного походження (умовно позначене як інтродукція);
- виділення джерел і донорів господарсько-цінних ознак, зразків-еталонів цих ознак на основі комплексного вивчення генофонду, формування базових, серцевинних, ознакових, генетичних, спеціальних, навчальних та інших колекцій;
- реєстрація колекцій і цінних зразків генофонду;
- ведення та поповнення інформаційного банку даних генетичних ресурсів рослин, включення паспортних баз даних до Європейського міжнародного каталогу з генетичних ресурсів рослин EURISCO;
- науково-методичне забезпечення та ведення Національного сховища насіння зразків генофонду, підтримання у живому стані колекційних садів і плантацій для

збереження життєздатності та генетичної автентичності зразків різноманіття рослин;

- ідентифікація зразків генофонду за морфологічними, фізіологічними, біохімічними ознаками, створення каталогу Національного банку генетичних ресурсів рослин.

З метою оптимізації складу та обсягу Національного генбанку, цілеспрямованого залучення та ефективного збереження цінного генофонду, здійснюється формування та реєстрація колекцій таких типів: базові, серцевинні, ознакові, генетичні, спеціальні, робочі, навчальні, дублетні [270, 271].

У Національному генбанку продовжується справа започаткована Б. К. Єнкеним ще на Харківській селекційній станції – інтродукція зразків генофонду, яка має на меті залучення:

- джерел генів і генних комплексів, що обумовлюють цінні господарські та біологічні ознаки для використання їх у селекційних, наукових, навчальних, екологічних та інших програмах в установах України, включаючи культурні селекційні сорти, селекційні та генетичні лінії, мутанти, амфідиплоїди та дикорослі співродичі культурних рослин;

- генетичного різноманіття культурних форм народної селекції – стародавніх і сучасних як втілення таланту, інтелекту, творчої праці багатьох поколінь людей;

- цінні культурні та дикорослі форми, що знаходяться під загрозою зникнення.

Усі три категорії піддаються всебічному вивченню з метою розкриття потенціалу цінних ознак та зберігаються *ex situ* – у сховищах та живих колекціях. При збереженні сортів і форм рослин (надалі зразків) у генбанках вирішуються дві головні проблеми: 1) довготривале збереження необхідного рівня життєздатності насіння; 2) збереження генетичної цілісності та автентичності зразка [272].

Перш за все інтродукується вітчизняний генофонд рослин, який з одного боку є найбільш адаптованим до умов України, отже найбільш цінним для нашої країни. З другого боку цей генофонд є, як визнано міжнародною спільнотою, дуже цінною складовою світового генофонду рослин за яку Україна несе відповідальність перед своїм народом і усім людством. Разом з цим, активно інтродукується зарубіжний

генофонд, для чого установи Системи генетичних ресурсів рослин України здійснюють співробітництво більш ніж з 60 країнами п'яти континентів. Щорічно інтродукується близько 3 тис. нових зразків генофонду, у тому числі 1,6 тис. вітчизняних, 1,4 тис. з-за кордону.

Продовжуючи започатковану Б. К. Єнкеним із співробітниками експедиційну діяльність, Національний генбанк з початку своєї роботи у 1992 р. і практично щорічно проводить експедиції зі збору зразків генофонду рослин. Як правило, експедиції є комплексними і здійснюються спільно фахівцями установ України з генетичних ресурсів і селекції зернових, зернобобових, круп'яних, овочевих, кормових, технічних, лікарських, плодових культур, а також з вченими з інших країн: Росії, Польщі, Словаччини, Молдови, США, Канади, Республіки Корея. Зважаючи на те, що однією з головних цілей було зосередження у Національному генбанку рослин вітчизняного генофонду, переважна більшість експедицій спрямовувалась на обстеження території різних регіонів України. Разом з цим, використовувались можливості для збору зразків генофонду в інших країнах, головним чином, шляхом участі у спільних міжнародних експедиціях: Росія, Молдова, Словаччина, Польща, Болгарія.

У ході 31 експедиції, у т.ч. 15 міжнародних, зібрано близько 8100 зразків понад 200 видів різних культур, які передано для вивчення та використання у селекції та наукових дослідженнях.

З 148,3 тис. зразків, зосереджених у Національному генбанку рослин України, більша частина, понад 100 тис. розмножується насінням. Довготривале збереження їх здійснюється у Національному сховищі насіння зразків генофонду. Б. К. Єнкен розробив проект насіннєвого зерносховища на рівні кращих європейських стандартів – на замовлення Харківського товариства сільського господарства для місцевої обласної сільськогосподарської селекційної станції [56]. При цьому він вказував на роль низької вологості насіння у забезпеченні більш тривалої його життєздатності. На даний час у сховище насіння закладається після підсушування сухим повітрям, поміщене у герметичні контейнери (в основному запасні пакети з багат шарової фольги), які розміщені у морозильних камерах з температурою –20

°С. Такий режим забезпечує довготривале підтримання життєздатності насіння протягом 100 і більше років. На кінець 2017 р. у сховищі зберігалось насіння 71 тис. зразків 737 видів рослин [274].

Управління генетичним різноманіттям Національного генбанку здійснюється за допомогою комп'ютерної інформаційної системи «Генофонд рослин», формат якої узгоджений з Європейським міжнародним каталогом з генетичних ресурсів рослин EURISCO та іншими міжнародними базами даних. База паспортних даних Інформаційної системи містить інформацію про зібрані зразки, яка за ініціативою Б. К. Єнкена, закладалась ще у щоденники та польові журнали першої експедиції Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1914 р.): місце походження (країна, регіон, населений пункт або орієнтири на місцевості), дані про володільця, ботанічна приналежність, назва, корисні ознаки, способи використання тощо.

Передано для включення у Європейський пошуковий каталог з генетичних ресурсів рослин (EURISCO) паспорти зернових культур 94,0 тис. зразків генофонду. Це забезпечує доступ до інформації про них користувачам України та зарубіжних країн на сайті <http://EURISCO.ecpgr.org>. [273].

Бази даних ІС «Генофонд рослин» використані для формування та моніторингу колекцій Національного генбанку рослин, їх поповнення, забезпечення доступу користувачів до зразків генофонду в Україні і за кордоном.

Зразки Національного генбанку рослин України активно використовуються як вихідний матеріал для селекції нових сортів усіх груп сільськогосподарських культур: зернових, зернобобових, круп'яних, овочевих, картоплі, пряноароматичних, баштанних, кормових, технічних, олійних, лікарських, ефіроолійних, плодових, ягідних, декоративних, лісових. Наприклад, лише за період з 2011–2015 рр. передано на державну реєстрацію 307 сортів, створених за участі співвиконавців програми «Генетичні ресурси рослин». З них включено у Державний реєстр сортів рослин України 141 сорт сільськогосподарських культур [275]. На використанні різноманіття генбанку базується велика кількість фундаментальних і прикладних наукових програм, навчальний процес у закладах різного ступеню та

спрямування. Все це є реалізацією наукового спадку Б. К. Єнкена в одному з головних його напрямів – мобілізації генетичного різноманіття рослин для вирішення проблем людства.

Ще у 1913 р. Б.К. Єнкен на нараді з сільськогосподарської дослідної справи у Санкт-Петербурзі добився прийняття рішення про організацію розгалуженої мережі лабораторій з оцінки борошномельних якостей продукції зернових культур у структурі селекційних і сільськогосподарських дослідних станцій [22]. Він доклав великих зусиль для створення таких лабораторій в Одесі, Харкові, Маслівці та Києві.

У 1910 р. з ініціативи Б. К. Єнкена Харківська селекційна станція розпочала роботи з пивоварним ячменем і досягла значних успіхів, використовуючи як вихідний матеріал видатний сорт Ганна Моравська та Місцевий Катеринославської губернії (нині Дніпропетровської області) [126, 137].

Закладене вченим підґрунтя для розвитку наукового напрямку з оцінки якості зерна одержало подальшого розвитку у Лабораторії технології зерна, заснованій у 1933 р. кандидатом сільськогосподарських наук Миколою Йосиповичем Мельниковим на Харківській селекційній станції. Пропозицію про створення лабораторії було подано В.Я. Юр'євим на конференції, скликаній ВУСГН 17–20 вересня 1931 р. щодо опрацювання та розв'язання питань перебудови селекції та насінництва в Україні [196]. М.Й. Мельников використав досвід, здобутий у млинарно–хлібопекарській лабораторії колишнього Всесоюзного інституту прикладної ботаніки (ВІП); у виробничому хлібопеченні у м. Києві, де він організував ряд заводських лабораторій; у створених і очолюваних ним лабораторіях на одеському хлібозаводі–автоматі (1931 р.) та на Безенчукській державній селекційній станції (1932–1933 рр.). Організована ним у жовтні 1933 р. і очолювана до 1973 р. лабораторія технології Харківської селекційної станції була однією з найпотужніших аналогічних лабораторій в колишньому СРСР. Тут було удосконалено низку методів оцінки хлібопекарських і макаронних властивостей зерна пшениці, розроблено методику оцінки зерна і борошна нової зернової культури – тритикале. Цінними і результативними були мікробродильний метод

оцінки хлібопекарських властивостей малих кількостей зерна селекційного матеріалу пшениці (1937) і створений на його основі прилад “Політестограф”, зерноріз для визначення скловидності пшениці, ячменю, жита; водяний метод оцінки якості подового хліба; мікропрес для виготовлення макаронів.

У післявоєнний час, особливо з кінця 1960-х років, розгорнуті біохімічні дослідження у напрямках вивчення вуглеводно – амілазного і білково – протеазного комплексів, ролі сульфгідрильних і дисульфідних груп у забезпеченні сили борошна, вивчено вплив умов вирощування на якість крохмалю і активність бета – амілазних ферментів. Учениця М. Й. Мельникова кандидат біологічних наук Л. П. Кучумова впровадила метод електрофорезу запасних білків зернівки. Ці та інші методи, розвинені і впроваджені Р. Г. Пархоменко, І.А. Панченком, С.М. Тимчуком, О.Ю. Леоновим, С.Ю. Діденко та їх співробітниками дають можливість проводити оцінку і добір генотипів з підвищеними показниками якості зерна та з іншими господарсько–цінними ознаками на ранніх етапах селекційного процесу і дозволили у скорочені строки створити багато сортів і гібридів зернових, круп’яних, зернобобових культур, соняшнику з високою якістю зерна. [81].

На Загальних зборах Харківського товариства сільського господарства 17 грудня 1908 р з доповіддю «Про положення справ у боротьбі зі шкідниками у С. Штатах» саме Б. К. Єнкен разом з А.М. Рабіновичем ініціює розробку «... мотивованого клопотання до Головного управління землеустрою і землеробства про заснування ентомологічної станції поблизу Харкова» [1]. У 1913 р. на Харківській селекційній станції з ініціативи і підтримки Б. К. Єнкена створено відділи фітопатології та ентомології. Фітопатологічними дослідженнями у різний час керували А. О. Потєбня, Т. Д. Страхов, І. В. Гречка, Г. М. Громико, О. М. Долгова, В. П. Петренкова, І. Ю. Боровська; дослідженнями з ентомології – І. В. Ємельянов, А. Н. Рахманінов, В. Г. Аверін, Є. В. Клоков, О. В. Заговора, Ю. Г. Красиловець та інші. За минулий час в результаті досліджень генетичного різноманіття польових культур виділено велику кількість джерел стійкості до хвороб і шкідників озимої та ярої пшениці, ячменю, зернобобових культур, проса, кукурудзи, соняшника, значна частина яких зареєстрована як цінні зразки генофонду; оцінено селекційний матеріал

цих культур, що забезпечило стійкість створених сортів; визначено донорські властивості виділених джерел стосовно стійкості до хвороб; шляхом гібридизації та доборів створено різноманітний вихідний матеріал для селекції цих культур; розроблено низку методик надійної оцінки стійкості матеріалу та доборів на імунітет; проводиться експертиза насіння та рослинних проб, фітосанітарний моніторинг виробничих посівів польових культур.

Важливим напрямом роботи Б. К. Єнкена на Харківській селекційній, пізніше дослідній станції була розробка методики польового дослідження. Цей напрям був продовжений проф. Б. М. Рожественським, О. Ф. Глянцевим, В. Г. Вольфом, П. П. Літуном та їх співробітниками й послідовниками, забезпечивши Харківській школі фахівців з цієї галузі високу оцінку з точки зору достовірності одержаних результатів і надійності рекомендацій.

Науково–видавнича діяльність Б. К. Єнкена має продовження у виданнях Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН – міжвідомчому тематичному науковому збірнику «Селекція та насінництво», науковому журналі «Генетичні ресурси рослин», науково–виробничих збірниках «Вісник Центру наукового забезпечення АПВ Харківської області» та «Посібник українського хлібороба», а також у численних монографіях, наукових виданнях, брошурах, бюлетенях тощо.

Заданий вченим напрям досліджень з селекції, рослинництва, збору, вивчення та збереження сільськогосподарських рослин, контрольно-насінневої справи, хлібопекарської якості зерна продовжується вченими у роботі всіх підрозділів Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН.

3.3. Життя та наукова діяльність ученого на Кубані (1919-1924 рр.)

Життя та наукову діяльність Б. К. Єнкена на Кубані поділено на два підперіоди. Перший підперіод охоплює 1919-1924 рр., а другий 1930-1943 рр.

У перший період з 1919 по 1924 рр. життя та наукова діяльності Б. К. Єнкена проходить на Кубані. Це період активної діяльності ученого за наступними напрямками: селекція, насінництво, садівництво та виноградарство, збереження

колекцій сільськогосподарських культур, просвітницька, видавнича та бібліографічна діяльність.

На підставі проведених історико-біографічних досліджень цей період заслуговує на увагу як один з важливих. Він охоплює виробничо-практичну і науково-освітню роботу у державних установах і навчальних закладах Краснодарського краю з 19 липня 1919 р. до листопада 1924 р.

Під час роботи Б. К. Єнкена у Харкові у 1919 р. здоров'я його погіршилося і він переїхав до м. Анапи, де лікувався з 19 липня 1919 р. до 17 травня 1920 р. (м. Краснодар, Росія). Після одужання ученого було призначено на посади спеціаліста з виноградарства і садівництва, а потім завідувачем агрономічного відділу Управління радгоспами Анапського району де він працював до 16 серпня 1921 року.

Протягом 1921-1924 рр. Б. К. Єнкен працював у Краснодарському краї на таких посадах: спеціаліст з селекції та секретар Планової комісії Кубано-Чорноморського обласного земельного управління; з 5 травня 1924 р. – завідувач відділу страхування від градобиття Кубчорномордержстраху; до 14 липня 1924 р. – старший інспектор Кубчорномордержстраху; до 20 грудня 1924 р. – лектор основ сільського господарства і завідувач навчально-показових ділянок Кубанського вищого педагогічного університету і до 10 січня 1925 р. – директор педагогічного технікуму.

У Північнокавказькому технікумі за сумісництвом читав курс лекцій із загального землеробства на протязі 1921 р. і до його ліквідації у 1922 р. З 1921 р. по 1924 рр. – член Ученого комітету Ради з обстеження Кубанського краю та секретар його сільськогосподарської секції й голова підсекції селекції і насінництва [56, с. 58].

У 1923-1924 рр. Б. К. Єнкен працював в Кубанському сільськогосподарському технікумі на посаді доцента і викладав селекцію і спеціальне землеробство (хліборобство), а також читав основи сільського господарства. На базі цього навчального закладу було організовано дослідне поле, яким Б. К. Єнкен завідував і проводив демонстраційні досліди з навчальних дисциплін. Також цілий рік працював на Кубанській обласній

сільськогосподарській дослідній станції (нині – Федеральна державна бюджетна наукова установа «Національний центр зерна ім. П. П. Лук'яненка» (ФДБНУ «Національний центр зерна ім. П. П. Лук'яненка», Росія) спеціалістом із селекції у селекційному відділі. Видавав науково-популярні брошури від сільськогосподарської секції редакційної колегії Кубансько-Чорноморського держгоспвидавництва, яку деякий час очолював.

Цей період у житті та науковій діяльності відіграв значну роль. Так, Б. К. Єнкеним було розроблено проект з організації елітного насінневого розсадника у м. Анапі, який був практично реалізований. Учений є фундатором насінневої справи на Кубані з Центральним Держнасіннегоспом і мережею маточних розсадників та сортовипробувальних полів, автором проекту державного контролю виробництва і торгівлі насіннєвим матеріалом. Матеріали своїх робіт він друкував у таких періодичних виданнях: «Червона Зірка», «Сільськогосподарська кооперація», «Пам'ятка тютюнника Кубані», «Червоне знамено», «Радянський станичник», а також виступав з доповідями на спеціалізованих зібраннях. Очолював і готував до друку номери журналів Кубанського відділення Всеросійського агрономічного товариства, але через фінансові труднощі ці номери так і не побачили світ.

Учений займався громадською діяльністю був головою Анапського професійного союзу техніків з сільського господарства, комісії з охорони праці (1920-1921) та її Ревізійної комісії. Очолював посаду заступника голови місцевому Кубано-Чорноморського облземуправління в Краснодарі (1921-1923).

У цей час, захворювання на туберкульоз відібрало двох синів-погодків та дворічну донечку ученого. Щоб якимось змінити обстановку, яка нагадувала про дітей, родина разом з сином Вадимом переїздить до України, спочатку до Одеси, а потім до Харкова.

3.4. Виробничо-практична робота у Сільськогосподарському науковому комітеті України (СГНКУ), Державній хлібній інспекції та у Всеукраїнському товаристві насінництва (ВТН) (1924-1930 рр.)

Досліджуючи життєвий шлях і творчу діяльність Б.К. Єнкена за допомогою історико-біографічного методу, було розглянуто періоди навчання у Ризькому політехнічному інституті (1893–1900 рр.); наукову і практичну діяльність на посадах агронома Петровської земської управи Саратовської губернії (1900–1903 рр.), Тамбовської повітової земської управи (1903–1905 рр.); губернського агронома Саратовського повітового земельного відділу і участь у підготовчій роботі з організації Саратовської сільськогосподарської дослідної станції (1906–1907 рр.); початок роботи у Харківському товаристві сільського господарства, участь в організації Харківської селекційної станції і плідна робота на ній (1908-1919 рр.); виробничо-практичну і науково-освітню роботу на Кубані (1919-1924 рр.). Доцільно приділити увагу виробничо-науковій праці ученого у Одеському морському порту (1924-1925 рр.), а також науково-організаційній роботі у Всеукраїнському товаристві насінництва і Сільськогосподарському науковому комітеті України (СГНКУ) (1925-1926 рр.), який є предтечею створення Української академії аграрних наук [201, 202, 203, 204] та науково-педагогічій роботі у Маслівському сорто-насінневому технікумі ім. К. А. Тимірязєва (1926-1929 рр.).

З 1 грудня 1924 р. до 29 липня 1925 р. Б.К. Єнкен працював у м. Одесі на посаді завідувача головної лабораторії Державної хлібної інспекції Одеського морського порту й району. Очолював лабораторію, на основі проведених раніше досліджень з класифікації хлібів продовжував вивчати і аналізувати роботу Державної хлібної інспекції і за результатами досліджень склав методологічні основи для її кваліфікованої роботи. З серпня 1925 р. до серпня 1926 р. учений повернувся до Харкова, де на запрошення колег з Харківської селекційної станції працював у Всеукраїнському товаристві насінництва (ВТН). Це товариство було створено 23 березня 1922 р. за участі НКЗС УСРР і основною функцією його було проведення

селекційно-насінницької роботи із зерновими, зернобобовими, травами і цукровим буряком. До складу цього товариства входило 26 дослідних установ [205, с. 9]. Окрім дослідних установ, до сітки репродукційних насінневих установ ВТН були включенні також сільськогосподарські школи [171, с. 129].

Маючи великий редакційний досвід у видавничій роботі, Б. К. Єнкен редагував видання ВТН «Атестат», яке мало довідниковий характер. Це видання приділяло увагу таким питанням: 1) зернові; 2) однорічні овочеві (горох, квасоля, салати, томат, гарбуз); 3) дворічні (буряки, морква, капуста, цибуля); 4) «Відомості про господарства, що розмножують посівний матеріал для Всеукраїнського товариства насінництва»; 5) «Бібліографічний покажчик з питань насінневої справи». У приватному листуванні з М. І. Вавиловим вчений презентує науково-видавничу роботу ВТН. Так, у листі – відповіді від 3 грудня 1925 р. М. І. Вавилов просить надіслати програму журналу «Бюлетень». У цій переписці обговорювалося також питання про скликання у м. Ленінград (СРСР) Всесоюзного з'їзду з селекції. [121, с.243-244]. У січні 1926 р. було ухвалено рішення Ради Всесоюзного інституту прикладної ботаніки і нових культур з приводу проведення з'їзду з селекції з 10-16 січня 1929 р.

На базі ВТН та за безпосередньої участі Б.К. Єнкена було організовано музей у якому було зібрано демонстраційний матеріал, а саме: насіння, колосся, качани та ін. Учений очолював науково-дослідний відділ ВТН, який виконував наступні функції: 1) підготовку та розробку шляхів і методів роботи виробничих відділів товариства на основі науково-експериментальних даних і новітніх теоретичних поглядів у галузі садівництва і насінництва; 2) висвітлення діяльності комерційного відділу товариства з урахуванням природно-історичних і статистико-економічних відомостей та оглядів; 3) пропаганду науково-теоретичних завдань і досягнень товариства в галузі насінневої справи [56, с. 60; 38]. Працюючи в цьому відділі, Б. К. Єнкен фахово і професійно висвітлював напрями діяльності Харківської селекційної станції (1908-1919 рр.), а також експедиційні обстеження Харківської губернії на предмет пошуку цінних місцевих сортів. Б. К. Єнкена можна вважати

одним із піонерів розробки нормативних документів щодо апробації сортових посівів і становлення державного контролю за якістю насіння [62, с. 65].

Одночасно з редакторською роботою в «Бюлетні ВТН», Б. К. Єнкен працював у науковому часописі «Земельник» – державному органі Науково-технічних секцій Всеробітземлісу в Україні. Через скорочення штату ВТН вчений за запрошенням О.А. Янати іде працювати до Сільськогосподарського наукового комітету України (СГНКУ) при НКЗС УСРР [206, арк. 3].

За пропозиції В.І. Вернадського і підтримки головного профільного відомства 1 листопада 1918 р. було створено єдиний координаційний орган ведення галузевої науки у вигляді Сільськогосподарського ученого (наукового) комітету України (СГВКУ) під керівництвом В.І. Вернадського. З 29 квітня 1919 р. СГВКУ очолював професор С.Л. Франкфурт. Гостро постало питання про розробку «Статуту». Через чотири дні С. Л. Франкфурт подав на затвердження міністру В. Мещерякову новий «Статут Сільськогосподарського ученого комітету України при Народному комісаріаті земельних справ». Це була зовсім нова організаційна структура, яка, згідно з §22 СГВКУ, поділялася на 11 секцій: 1) загальна (секретаріат із бібліотекою); 2) лісова; 3) дослідної справи; 4) ботанічна; 5) зоологічна; 6) ґрунтово-геологічна; 7) охорони природи; 8) метеорологічна; 9) популяризаційна; 10) економічна; 11) технічна [204, С. 139]. До цього установа складалася з семи відділів. Штат Комітету на 1 червня 1919 р. налічував 75 осіб. До Президії СГВКУ входили: голова С. Л. Франкфурт, його заступник проф. О.А. Яната, вчений секретар О.Г. Алешо та члени – проф. В.Д. Огієвський та О.В. Кривуша [201, с. 8-16].

У 1923 р. статут було доопрацьовано. Пік наукової активності Комітету припадає на 1923 р. У 1924 р. СГНКУ переїздить з Києва до Харкова. За шість років діяльності (1918-1924 рр.) Комітет створив розгалужену систему в якій діяли наступні секції: сільськогосподарської економіки (з підсекціями: землеустрою, сільськогосподарської промисловості, сільськогосподарської кооперації та суспільної агрономії); дослідної сільськогосподарської справи; метеорології; ґрунтознавства; сільськогосподарської ботаніки; боротьби з шкідниками

сільськогосподарських рослин; технічна (з підсекціями: механізації та елетрофікації сільського господарства); зоотехнії та ветеринарії; рільництва та луківництва; садівництва та городництва; лісова; меліорації та водного господарства; освіти та популяризації. Науковий відділ секретаріату складався з: бюро термінологічне; бюро бібліографічно-бібліотечне; бюро сільськогосподарських музеїв та сільськогосподарських виставок [211, с. 69].

Через фінансові труднощі з переїздом, а також через відсутність у Харкові приміщень, у Києві залишилися деякі установи Комітету: Метеорологічна Секція (Укрмет) з усіма своїми допоміжними закладами, Підсекція Боротьби з Шкідниками Лісу, Бюро Рибознавства з Центральною Рибною Станцією, Науковий Відділ Термінологічного Бюро, Центральна Сільськогосподарська Бібліотека, а також спеціалісти з Економічної та Ботанічної Секцій [211, с. 73].

СГНКУ опікувався не лише питаннями координації та управління аграрною наукою. Комітет плідно співпрацював згідно підписаної угоди з Відділом Сільсько-Господарської Освіти Головпрофосвіти, стосовно подальшого переведення і організації науково-дослідчої роботи профшкіл [171, с. 128-129].

9 червня 1924 р. Народний Комісаріат Освіти, Головний Комітет Головпрофосвіти та Відділ Сільсько-Господарської Освіти організували Всеукраїнську Конференцію Сільсько-Господарської Освіти. В інтересах освітньої роботи з іншими установами, які ведуть агрикультурну і освітню роботу, а також для обговорення намічених питань були запрошенні працівники не лише сільськогосподарських шкіл, а також і земельних органів – 12 осіб, сільськогосподарської кооперації - 10, Укрбюро Всеробітземлісу та Науково-Технічної секції – 6, СГНКУ – 5 та інші установи [171, с. 122-124].

31 травня 1925 р. відділом сільськогосподарської освіти організується обстеження ґрунтів земельних ділянок сільськогосподарських вузів України. Керування роботою з обстеження ґрунтів було доручено Секції Ґрунтознавства при СГНКУ в особі проф. Махова. Було розроблено календарний план щодо обстеження земельних ділянок сільськогосподарських шкіл. Робота відбувалася на протязі травня-серпня 1925 р. Профшколи були зобов'язані вести постійний робочий зв'язок

з Секцією Ґрунтознавства СГНКУ НКЗС за допомогою кореспондування, обміну зразками ґрунту та спільної праці щодо обстеження ґрунтів району. Було надано схеми креслень ящиків для ґрунту. Кожна школа повинна була надати моноліти у 10-15 ящиках, 50-текстурних коробок для зразків і зробити три примірники земельного плану всієї площі технікуму [210, с. 39-40]. Ці дослідження увійдуть у 10-томне видання «Матеріали дослідження ґрунтів».

У 1925 р. головний інспектор сільськогосподарської освіти Г. Петришин і голова Ботанічної Секції СГНКУ проф. О. А. Яната звернулися до сільськогосподарських інститутів, технікумів і профшкіл з приводу організаційного обстеження флори кожного району України. До цього звернення надавався план обстеження флори сільськогосподарськими школами, інструкція до плану та додаток у формі звіту [210, с. 40-41].

План обстеження флори сільськогосподарськими школами України у 1925 р. носив не вузько-флористичний, а ботаніко-географічний (геоботанічний) характер. Особливу увагу надавалося практичному значенню рослинних угруповань і окремих рослин, їх типу розвитку та фенологічним спостереженням. Обстежені ділянки і зібраний на них рослинний матеріал треба було наносити на карту чи на план ділянки. План обстеження флори налічував 20 пунктів. Загальне керівництво цього обстеження проводилося Науково-Дослідним Бюро сільськогосподарських шкіл при Головнауці та безпосередньо окремою комісією при Підсекції Флори Ботанічної Секції СГНКУ (за участі представників Сільсько-Господарського Відділу та Методкому Головпрофсвіти). Також паралельно обстеженню флори України продовжувалося обстеження бур'янів за окремим планом і спеціальною інструкцією, розпочате у 1924 р. [210, с. 41-43].

Інструкція до плану обстеження флори сільськогосподарськими школами у 1925 р. була схвалена Комісією у справі обстеження флори сільськогосподарськими школами 8 травня 1925 р. Інструкція складалася з 16 пунктів і у кожному пункті була примітка. Інструкція включала в себе збір наступної інформації: географічне положення, збір зразків, правильне складання паспорту рослини, тобто етикетки [210, с. 48]. Було складено зразок етикетки, який заповнювався наступним чином:

1) наукова латинська назва рослини; 2) місцева її народна назва; 3) географічний пункт, де було зібрано рослину; 4) умови, в яких росла рослина; 5) розповсюдження її на ділянці; 6) яке практичне значення має рослина, тобто лікарська, споживна, кормова, технічна або із бур'янів; 7) календарна дата збирання; 8) прізвище того хто зібрав рослину; 9) висушування та формування гербарної папки (також надавався зразок папки) ; 10) оформлена папка з рослинами і списком до них надавалася у одному примірнику до Ботанічної Секції СГНКУ не пізніше грудня 1925 р. [210, с. 43-47].

Безумовно, діяльність О.А. Янати у Харківському товаристві сільського господарства, робота на контрольно-насіннєвій станції, участь у роботі першої експедиції по дослідженню Харківської губернії, а також знайомство з Б.К. Єнкеним наклали свій відбиток на подальшу науково-дослідну роботу вченого. О.А. Яната у своїй роботі застосував напрямки діяльності і розвинув ідеї Б.К. Єнкена, який одним із першим на з'їздах, нарадах підняв питання з дослідження флори культурних рослин, збору, вивченню та збереженню рослинного генофонду країни. Ця діяльність вже тоді, заклала підґрунтя для організації Національного генбанку України.

Працюючи у Харківському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості і очолюючи Контрольну насіннєву дослідну станцію з 1913 по 1915 рр., О. А. Яната знав Б. К. Єнкена по роботі на Харківській обласній сільськогосподарській станції, як організатора сільськогосподарської дослідної справи, ученого-селекціонера, науковця-дослідника, відповідального секретаря часопису «Сільськогосподарське рослинництво Півдня Росії». Тому без усяких вагань О. А. Яната запросив його на вакантну посаду ученого секретаря СГНКУ. З 12 травня 1926 р. (протокол № 10) Б. К. Єнкен приступив до своїх обов'язків [207, арк. 1]. Згодом, Б. К. Єнкена призначають головою Бюро нових культур та інтродукції. Учений бере активну участь у науковій роботі, яка ведеться по лінії Ботанічної секції СГНКУ, підсекції культурних рослин і Комісії з ботанічного обстеження культурних польових рослин України.

На посаді ученого секретаря Б. К. Єнкен стежить за науковою роботою секцій Комітету, ухвалює попередні висновки і виступає за доповідача у справах, які розглядалися на засіданнях Президії.

За штатним розкладом посада ученого секретаря Комітету передбачала наявність восьми помічників (керівник секретаріату, технічний секретар, бухгалтер, рахівник-діловод 1-го розряду, друкарка-стенографістка, друкарка, кур'єр і служник). Загальна кількість працівників СГНКУ налічувала 57 осіб. Ученому секретареві підпорядковувалася ще й Загальна секція з її двома бібліотеками – в Києві та Харкові, Бібліографічне і Термінологічне бюро, видавнича справа, кореспондентська мережа та зносини з науковими сільськогосподарськими установами Північно-Американських Сполучених Штатів та інших Республік Америки, Англії, Німеччини, Італії (Римський Міжнародний Інститут Агрикультури), Франції, Бельгії, Чехословаччини, Швеції та ін. [56, с. 65; 211, с. 78-79].

Згідно протоколу №1 засідання підкомісії для вироблення перспективного плану науково-дослідних робіт заповідника «Чаплі» ім. Раковського від 12 грудня 1925 р., були присутні: голова підкомісії – проф. О.Соколовський, О. Яната, Б. Єнкен, В. Коварський, секретар підкомісії – Є. Друзенко. На порядок денний винесено три питання. Друге питання стосується роботи фітотехнічної станції заповідника, проведення гідромодульних та меліораційних робіт. Підкомісія ухвалила: для розроблення плану роботи фітотехнічної станції та гідромодульних і меліораційних робіт створити дві комісії. До першої комісії увійшли: голова – Б. Єнкен, А.Кузьменко, П.Тушкан, проф. О. Яната та А. Коварський. Комісії доручили розроблення плану роботи Фітотехнічної Станції [209, арк. 63]. Не дивно, що таку важливу справу було доручено Б. К. Єнкену, який, працюючи на посаді заступника директора, а також виконуючого обов'язки директора Харківської селекційної станції, мав досвід у будівництві, у вирішенні організаційних та кадрових питань.

2 грудня 1926 р. Б. К. Єнкен звільнився з посади ученого секретаря СГНКУ за власним бажанням [212, арк. 15 зв]. Але все ж таки продовжив співпрацювати з Ботанічною секцією.

На засіданні Підсекції Культурних Рослин СГНКУ від 21 квітня 1927 р. за №7/320 ухвалено список рецензентів на проведення рецензійно-бібліографічної роботи галузевих видань за підписом голови – проф. О. Супруненка, спеціаліста – А. Кузьменка і наступних членів: В. Батиренко, Л. Бордаков, проф. С. Воробйов, О. Гельмер, Б. Єнкен, Л. Делоне, проф. В. Колкунов, А. Кузьменко, Б. Лебединський, проф. Б. Паншин, М. Приходько, проф. Як. Савченко, проф. О. Супруненко, проф. А. Сапегін, проф. О. Табенський, В. Юр'єв [208, арк. 65].

Згідно постанови Укрнауки від 13 жовтня 1926 р., Сільськогосподарський науковий комітет України перейменовано на Центральну науково-практичну установу при Народному Комісаріаті земельних справ УСРР. На жаль, ці заходи посприяли ліквідації цієї установи 1 жовтня 1927 р. До червня 1927 р. Б. К. Єнкен працює як спеціаліст підсекції культурних рослин Ботанічної секції СГНКУ, а з 22 червня 1927 р., згідно наказу по НКЗС УСРР № 111/2000 всі секції та комісії СГНКУ було ліквідовано. На базі СГНКУ було створено Науково-консультаційну раду до якої Б. К. Єнкена не було запрошено [56, с. 66].

Фундаментальними розробками СГНКУ за часи діяльності (1918-1927 рр.) є: 1) виготовлення першої синтетичної карти ґрунтів України та вихід друком 10-томного видання «Матеріали дослідження ґрунтів» (керівник проф. Г.Г. Махов); 2) створення української ботанічної класифікації (О.А. Яната); 3) вивчення особливостей посухостійкості рослин і розроблення методів селекції на посухостійкість, та розроблення методів селекції врожайних та цукристих рас цукрового буряку (В.В. Колкунов – директор Інституту Селекції). Інститут селекції утримувався за кошти Цукротресту і входив до Ботанічної секції [211, с. 86]. Саме працюючи в Ботанічній секції СГНКУ, Б. К. Єнкен приймав безпосередню участь у другій та третій розробках.

Робота Б.К. Єнкена у ВТН та СГНКУ передбачала співпрацю з Сільсько-Господарською Освітою. Так, у 1911 р. Б.К. Єнкен на сторінках «Южно-русской

сельскохозяйственной газеты» публікує рецензію на книгу Д. М. Прянишникова «По высшим агрономическим школам Европы, I». Б. К. Єнкен пише, що такі книги потрібні для Росії, бо в них, крім позитивного відгуку на сільськогосподарську освіту в Європі, автор критично оцінює «русские агрономические институты». Б. К. Єнкен висловлює побажання, щоб ця критика та новітня інформація з сільськогосподарської науки стала надбанням широкого кола як освітян, так і науковців у сільськогосподарській справі [56, с. 230-231]. Вчений, маючи гарну освіту, будучи професіоналом у селекційній справі, мав спробувати себе і на педагогічній ниві. Доля визначила йому шлях до Маслівського сорто-насінневого технікуму ім. К.А. Тимірязєва.

3.5. Науково-педагогічна робота у Маслівському сорто-насінневому технікумі ім. К.А. Тимірязєва (1926-1929 рр.)

На підставі проведених історико-біографічних досліджень період викладацької роботи Б.К. Єнкена у Маслівському сорто-насінневому технікумі (нині Маслівський аграрний коледж ім. П.Х. Гаркавого Білоцерківського національного університету) заслуговує на увагу як один з важливих. Він охоплює виробничо-практичну і науково-освітню роботу у навчальному закладі з 13 липня 1926 р. по 1929 р. включно, а також у становленні селекційної роботи з зерновими культурами на Миронівській селекційно-дослідній станції [56, 168].

Історія Маслівського сорто-насінневого технікуму (Маслівський Агротехнікум) бере свій початок восени 1920 року [246]. Він виник за часів Жовтневої революції на місці поміщицького маєтку. На першу половину 20-х рр. ХХ ст. це – потужний навчальний заклад, який веде активну просвітницьку, селекційну, кадрову, громадську діяльність. Відділом сільськогосподарської освіти ГОЛОВПРОФОСВІТИ під головуванням Я. П. Ряппо та головним інспектором сільськогосподарської освіти – Т. Петришиним було складено новий каталог сільськогосподарських шкіл України [169, с. 179]. Цей каталог повинен був сприяти налагодженню співробітництва між навчальними закладами з обміну

насіннєвим матеріалом, зразками, насінням, колекціями, звітною інформацією. За цим каталогом, на 1 січня 1924 р. поштова адреса Маслівського Агротехнікуму була така: «Технікум Насінництва. Село Маслівка, пошта Козін, Шевченківського округу, на Київщині» [169, с. 179-183]. Відділ Сільсько-Господарської Освіти ГОЛОВПРОФОСВІТИ проводив різні заходи зі становлення, пропаганди, реклами агроосвіти. Так, у 1925 р. було проведено конференцію з організації сільськогосподарської освіти, яка припадала на третій семестр навчання. Інформацію стосовно цієї конференції та інших просвітницьких заходів ГОЛОВПРОФОСВІТИ висвітлював у своєму часопису «Вістник Сільсько-Господарської Освіти», редакція якого знаходилася за адресою: «Н.К.О. ГОЛОВПРОФОСВІТА. Харків, вул. Артема, 29.» [170, с. 1].

Цим важливим питанням переймалися ще з кінця XVIII ст. Так, на території Російської імперії з 1844 по 1914 рр. було створено 84 агрономічні школи. Перша сільськогосподарська школа була заснована у 1844 р. і мала назву «Одеська школа садівництва» яку у 1924 р. була перейменовано в Уманський Агротехнікум [170, с.1]. Жовтнева революція внесла свої корективи в цей важливий процес: як для «молодой страны советов», так і для аграрного сектору подальше створення агрошкіл набувало небувалих обертів. УПРОФОСВІТА брала активну участь в організації таких профшкіл. Зокрема, за її участі при Маслівському Агротехнікумі було створено сільськогосподарську профшколу.

На навчальній базі технікуму було створено Маслівську рільничу школу. Маслівський Агротехнікум всебічно допомагав школі і задовольняв практично всі її потреби. У цій школі навчалися учні з прилеглих околиць. Власного господарства школа не мала, а усі виробничі і практичні роботи її учні виконували у виробничому господарстві Маслівського Агротехнікуму. Навчальний план було розроблено за типом рільничих шкіл з поправкою на цукрово-зерновий напрямок господарювання. У 1924 р. відбувся перший випуск спеціалістів. На 1 січня 1924 р. поштова адреса школи: « Сільсько-Господарська Профшкола. Село Маслівка, пошта Козін, Шевченківського округу, на Київщині» [169, с. 179-183].

На конференції з сільськогосподарської освіти на Шевченківщині, яка відбулася 12-15 січня 1924 р. і у якій взяли участь 14 чоловік, а саме: представники Маслівського Агротехнікуму, трьох профшкіл округи, окружні органи влади та сільськогосподарської та кредитової кооперації Всербітземлес, Сільськогосподарський науковий комітет України (СГНКУ). На конференції були підняті важливі питання, а саме них: 1) доповідь директора Маслівського Агротехнікуму – В.І. Іванова з приводу організаційного об'єднання агрошкіл навколо технікумів та інститутів; 2) доповідь представників агрошкіл; 3) фінансові питання з утримання агрошкіл; 4) місце агрошкіл в системі Сільсько-Господарської Освіти; 5) погодження програми агрошкіл Шевченківського району та засоби комплектування їх; 6) контроль над навчально-виробничим процесом; 7) вивчення місцевих сортів сільськогосподарських рослин і роль агрошкіл у цій роботі; 8) матеріальний стан студента та учнів агрошкіл; 9) ведення заходів з агрикультури серед місцевого населення; 10) навчально-показове дослідне поле при кожній агрошколі; 12) розподіл кредитів між агрошколами та приєднання до Маслівського Агротехнікуму Козинської Індустріальної профшколи [171, с. 104-105].

Маслівський Агротехнікум та агропрофшкола створені майже на пустому місці. Завдяки місцевим умовам і сусідству з Центральною Миронівською селекційною станцією ними було обрано напрямок роботи з культурою цукрового буряку. У становленні наукового і виробничого процесу велику допомогу технікуму надала селекційна станція. За 1920-1925 рр. господарство технікуму збільшилося і стало агрокультурним осередком з надання населенню селекційного матеріалу та кваліфікованих консультацій щодо вирощування сільськогосподарських культур. На базі технікуму було відкрито: 1) машино-прокатну станцію; 2) зерноочищення; 3) протравочну; 4) контрольно-насінневу станцію. Ці господарські об'єкти викликали великий інтерес і попит у місцевого населення. Обраний напрямок діяльності з селекції та насінництва дав змогу випускати фахівців селекційно-насінневої та контрольно-насінневої справи.

Восени 1922 р. Маслівський сорто-насінневий технікум імені К. А. Тимірязєва мав 100 десятин польової землі з чотирьохпільною сівозміною. Поряд з зерновими

культурами, у 1922 р. заклад на 17 десятинах землі вів посіви цукрових буряків. Для теоретичного навчання з селекції А. С. Молостов заклав до 1925 р. великий ботанічний та колекційний розсадник і невеличкий радгосп, що діяв на 400 га площі (у 1932 р. його площа становила близько 1 700 га). Академічне забезпечення науково-освітнього процесу забезпечувала Миронівська дослідна станція.

Показники врожайності з десятини землі на 1924 р. складалі: пшениці – 200 пудів, а вівса – 165 пудів. Загальна площа технікуму складала 400 десятин без землі Київського Інституту Народності, яка до кінця 1924 р. повинна була перейти до Маслівського Агротехнікуму. Під господарство було відведено 220 десятин землі. Поля засівалися виключно селекційним насінням, яке технікум вирощував для себе і мав значні його запаси. У 1924 р. технікум пережив складну фінансову ситуацію яка змусила заклад перейти суто на зернову форму господарювання. Проблема виникла через збільшення цін на ринку насіння, але згодом ситуація була урегульована і технікум продовжив свою подальшу роботу.

Маслівський Агротехнікум мав добре обладнані лабораторії і кабінети, працювала своя бібліотека, метеорологічна станція II розряду, на території було закладено ботанічний садок, який потім увійшов до складу Бюро прикладної ботаніки при СГНКУ в якому працював Б.К. Єнкен.

Викладачі технікуму разом із студентами проводили просвітницьку роботу у хатах-читальнях, читали лекції та доповіді, проводили дослідження посівів місцевого населення на предмет пошкодження гессенською та шведською мухами, мишами, проводили заходи з протруєння насіння селян, вели боротьбу з епідеміями худоби та ін. [171, с. 106].

Маслівський сорто-насіннєвий технікум імені К. А. Тимірязєва – це унікальний заклад в галузевому науково-освітньому процесі, що випустив зі своїх стін цілу плеяду видатних учених-селекціонерів. Це був потужний навчальний заклад. На його базі було створено найперший в країні спеціалізований агрокомбінат, до складу якого входив технікум з насінництва при Маслівському інституті селекції та насінництва, радгосп ім. Шевченка, дослідно-селекційне поле та 7 робітфаків. Таке утворення повністю відповідало положенням, затвердженим Постановою ЦКК і НК

РСІ СРСР від 3 серпня 1931 р. У 1925 р. відбувся випуск перших 16 висококваліфікованих спеціалістів – селекціонерів і насіннярів.

В цьому закладі здобували аграрну освіту – Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської та Державної премії СРСР, академік ВАСГНІЛ Ф. Г. Кириченко (1904–1988); Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської та Державних премій, академік ВАСГНІЛ П. Х. Гаркавий (1908–1984); двічі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської та Державних премій СРСР та УРСР, академік АН СРСР і ВАСГНІЛ В. М. Ремесло (1907–1983), академік ВАСГНІЛ М. О. Ольшанський (1908–1988), лауреат Сталінських премій СРСР, а також професори П.К. Шкварніков (1906–2003), С.Я. Краєвий (1906–1984) та ін. [56].

Саме в Маслівському сортівничо-насіннєвому технікуму імені К.А. Тимірязєва довелося працювати Б.К. Єнкену. Усі перелічені вище вчені були слухачами лекцій Б.К. Єнкена, а згодом стали відомими селекціонерами і насіннярами і присвятили цій справі усе своє творче життя.

З 13 липня 1926 р. по 30 вересня 1927 р. Б.К. Єнкен працював за сумісництвом у Маслівському сортівничо-насіннєвому технікуму ім. К.А. Тимірязєва як – професор 1 групи кваліфікації XVII розряду. Викладав агрономію (землезнавство), спеціальну селекцію, загальну селекцію з генетикою й біометрикою, насінництво та зернознавство з борошномельною справою, досвідну (дослідну) справу, вів практичні заняття з цих дисциплін загальною кількістю годин – 750 річних, завідував лабораторіями: з загальної селекції, спеціальної селекції, насінництва, зернознавства та вивчення технічних властивостей зерна, а також завідував дослідним полем і селекційною ділянкою. Зарплатня ученого складала 300 карбованців на місяць [172, арк. 30, 64, 80, 81, 86].

У 1926-1927 рр. викладацька діяльність Б.К. Єнкена розпочалася з курсів лекцій «селекція коренебульбоплодів», «спеціальна селекція», «зернознавство» та дослідна справа [173, арк. 63, 65-66, 73, 74, 75, 76, 82, 83, 84]. Також Б.К. Єнкену доручили викладати предмет «дослідна справа» та, крім того, він здійснював наукове керівництво 10-ма дипломниками [174, арк. 78, 87].

Так, після проходження дипломної практики С.Б. Прозорою на Одеській крайовій сільськогосподарській селекційній станції під науковим керівництвом професора Б.К. Єнкена, 17 лютого 1927 р. було захищено дипломну роботу за темою «Ботанічний склад сортів пшениці, що вивчався в період 1910–1924 рр. на Миронівській селекційній станції». Кваліфікаційна комісія технікуму кваліфікувала С.Б. Прозору як Дипломованого спеціаліста і як претендента на посаду агронома-насінняра [175, арк. 51, 52].

Захист кваліфікаційної роботи стажерів Маслівського сортівничо-насінневого технікуму у 1927 р. відбувався на засіданнях кваліфікаційної комісії у складі: директора технікуму – М. П. Луковського, завідуючого навчальної частини – В. В. Боровського, проф. Б. К. Єнкена, представника від Миронівської Селекстанції – В. П. Муравйова, представника Білоцерківського технікуму проф. А.С. Молостова [176, арк. 53, 54].

7 грудня 1926 р. від імені підсекції культурних рослин Ботанічної секції СГНКУ (Сільськогосподарський науковий комітет України) Б.К. Єнкен створив при технікумі лабораторію з дослідження технічних властивостей сільськогосподарських рослин, продуктів їх переробки і стандартизації, або борошномельно-хлібопекарсько-олійну [177, арк. 80]. У 1928–1929 рр. за сумісництвом, окрім інших обов’язків, завідував лабораторією зернознавства [178, арк. 77].

На той час, Маслівський сорто-насінневий технікум був не тільки навчальним, просвітницьким закладом, але він ще був і популяризаційним центром в Україні, який випускав своє сільськогосподарське видання «Записки Маслівського сортівничо-насінневого технікуму». До третього тому «Записок технікуму» Б. К. Єнкен підготував дві статті: «Сортовий склад місцевих хлібів» та «Про лабораторію хлібопекарських і борошномельних властивостей зерна» [179, арк. 151, 152]. До того ж, Б.К. Єнкен був призначен головою редакційної комісії цього авторитетного для свого часу видання [180, 181, 182, 183, 184, 185, арк. 19]. На жаль, згадані статті ученого так і не вийшли друком.

Маслівський технікум (Інститут селекції і насінництва) імені К.А. Тимірязєва за період свого існування (1921–1937 рр.) здійснив лише 13 випусків студентів (30–40 дипломників щороку), які стали фахівцями високої кваліфікації, у тому числі з борошномельної справи [56, с.81].

На засіданні підсекції культурних рослин Наукового Комітету НКЗС України від 7 липня 1926 р. під головуванням професора О. І. Супруненка, секретаря А. А. Кузьменка, у числі присутніх: проф. О.А. Янати та Б. К. Єнкена, була заслухана доповідь Б. К. Єнкена про організацію олійної лабораторії при борошномельно-хлібопекарській лабораторії. Ця доповідь піднімала важливі і невідкладні питання борошномельних і хлібопекарських досліджень українських пшениць, а також вмісту олії у насінні соняшнику. Також на цьому засіданні обговорювалася доповідь Б. К. Єнкена і заява підсекції і науково-дослідної кафедри про організацію наукової експедиції на Північний Кавказ під керівництвом проф. Б. К. Єнкена [198, арк. 8].

На 1 січня 1927 р. постало важливе питання з обстеження всіх 18-ти млинів, що є в Шевченківській окрузі, щодо виявлення умов роботи з ними. Засідання правління технікуму командувало по борошномельній справі проф. Б.К. Єнкена до м. Харкова, де ученому потрібно було остаточно з'ясувати цю справу в Наркомторзі і в Наркомосвіті. Слід зазначити, що на цьому засіданні обговорювалося також питання «Про організацію наукової експедиції на Північний Кавказ під керівництвом проф. Єнкена» у складі восьми осіб, організовану з метою дослідження культурної флори північного Кавказу [186, арк. 18].

Згідно робочих і навчальних планів викладачів Маслівського сортівничо-насінневого технікуму на 1927-1928 рр., Б. К. Єнкен продовжував викладати «селекцію коренебульбоплодів», «спеціальну селекцію», «зернознавство» [187, арк. 5, 7, 9, 18].

Від 1 вересня 1927 р. Б.К. Єнкен організував й очолив Київську лабораторію з вивчення хлібопекарських і борошномельних властивостей зерна по лінії Сортонасінневого управління Цукротресту (СНУ), створеного наприкінці грудня 1921 року; повноцінну діяльність трест розпочав від 1922 року [197, арк. 5, 6, 7].

Додаткове навантаження по лінії СНУ не дало можливості Б. К. Єнкену належним чином зосередитися на викладацькій роботі. У зв'язку з цим, 7 червня 1928 р. він подав заяву на звільнення, що була задоволена [188, арк. 48]. Проте, незважаючи на перехід на іншу роботу і переїзд до Києва у червні 1928 р., професор продовжив співпрацювати з Маслівським інститутом за сумісництвом – до 1929 р. включно. При цьому доводить до захисту кандидатські (дипломні) роботи з селекції та зернознавства [56, С. 82].

Сорти озимої та ярої пшениці, озимого жита і ячменю, створені Б.К. Єнкеним ще на Харківській селекційній станції (1908-1919 рр.), були на той період і у теперішній час продовжують залишатися об'єктами дослідження студентів і викладачів Маслівського сортівничо-насінневого технікуму і Миронівської дослідної станції (нині Миронівський інститут пшениці ім. В.М. Ремесла НААН). Із протоколів Правління Маслівського сортівничо-насінневого технікуму та Інституту селекції та насінництва ім. Тимірязєва в с. Маслівка (Київщина) від 1-го січня 1927 р. було заслухано питання про затвердження тем кандидатських робіт з селекції та зернознавства. Рішенням правління були схвалені і затверджені такі теми з спеціальної селекції: «...22) Опис цвітіння, запилення та плодоутворення місцевого озимого жита, а також Петкусського жита (лінія селекції Б.К. Єнкена); 24) Теж Пирнаутського (Пярнауського І. С.) жита; 40) Норми варіювання у чистих лініях ячменю 08/71.....селекції проф. Б.К. Єнкена» [189, арк. 39]. Із архівного документу, який носить назву «Труди Енкена Бориса Карловича» детально описана робота у селекційному відділі Харківської обласної станції (1908-1919 рр.), а саме: «Генетичні і методологічні роботи з житом, ячменем та соняшником», де сам автор описує етапи своєї селекційної роботи на Харківській селекційній станції з позначкою для кожної культури «завершено» [200, арк. 4].

Так, згідно архівних документів можна довести, що сорти Харківської селекційної станції використовувалися Б.К. Єнкеним під час роботи у Маслівському технікумі. За № 60 протоколу засідання Правління Харківської Обласної Сільськогосподарської дослідної станції, яке відбулося 5 грудня 1916 р. у приміщенні Харківської губернської земської управи, на обговорення було

винесено доповідь О.Ф. Гельмера про «авторське право селекціонера». Рада Станції прийняла наступне: «...признати право за спеціалістами Селекционного Отдела, уходящими со станции, брать с собой половину всех семенных материалов, как ими собранных, так и выведенных, и копии с цифровых материалов, не вышедших в печать, если к этому не встретится возражение со стороны Отдела. Постановлено: передать доклад О.Ф. Гельмера с мнением Совета на обсуждение и заключение Комитета» [190, арк. 29, 30].

Своєю потужною працею у Маслівському технікумі, Б.К. Єнкен започаткував становлення Миронівської школи селекції зернових культур. Його роботи з становлення дослідної справи, вивчення і збереження місцевих сортів сільськогосподарських культур, експедиції з обстеження регіонів на предмет цінних форм рослин, а потім впровадження цих форм у селекційний процес обумовили потужний прорив у розвиток сільського господарства та аграрної науки. Формувались одні з перших в Україні колекції генетичних ресурсів рослин. На їх основі з 1920-1930 роки співробітниками селекційної станції було створено кращі високоврожайні з цінними якостями сорти польових культур [191, 192, с. 3-10].

У 20-30-ті роки ХХ ст. головним джерелом висококваліфікованих кадрів для Миронівської дослідної станції був Маслівський сорто-насіннєвий технікум імені К. А. Тимірязєва (1921-1937 рр.). Колишні випускники «Маслівки» І.К. Бобир та І.А. Тимченко очолювали у 30-ті роки минулого століття Миронівську дослідну станцію. Маслівський технікум працював у тісному контакті з ВІРом. Зокрема, розсадник світової колекції сільськогосподарських рослин вів відомий вчений Д.К. Ларіонов [168].

Перший період селекційної роботи з озимою пшеницею тісно пов'язан зі збором, вивченням і використанням зразків генофонду на Миронівській дослідній станції Цукротресту було розпочато у 1915 р.; цей період охоплював 1915-1924 рр. Селекцію зернових культур вели В.Є. Жолткевич, Л.І. Ковалевський та І.М. Єремєєв [193, с. 38-40; 194, с. 151-153].

Проводився активний збір і вивчення ботанічного й сортового складу озимих пшениць. За період з 1924 по 1928 рр. під керівництвом Д.В. Літовкіна було

проведено експедицію у 24 райони, де було зібрано понад тисячу зразків озимої пшениці.

При цьому було створено і накопичено багатий колекційний матеріал, який послужив основою для нових етапів селекції, так було створено сорт Українка [247].

Використовуючи добір біотипів озимих форм із висіяних під зиму ярих пшениць, було створено сорт Миронівська 264 (районований з 1960 р.). Вихідні рослини цього сорту було відібрано навесні з пізнього осіннього посіву сорту твердої ярої (*Triticum durum*) пшениці Народна харківської селекції, яку у свою чергу було відібрано з місцевої пшениці Золочівського району Харківської області [168, с.87].

Шедевром Миронівського інституту пшениці ім. В.М Ремесла НААН (МІП) став сорт Миронівська 808, який поєднував високу продуктивність, зимостійкість і якість зерна [195, с. 36-37].

У 1992 році Миронівський інститут було підпорядковано Українській академії аграрних наук та перейменовано на Миронівський інститут пшениці ім. В.М. Ремесла. У цей час у зв'язку з припиненням діяльності Координаційного центру країн-членів Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), який знаходився у Всесоюзному селекційно-генетичному інституті (нині СГІ – Національний центр насіннєзнавства та сортовивчення НААН) дуже гостро постало питання про збереження та ефективне використання різноманітного матеріалу з зернових культур, як власної селекції, так і інтродукованого, який був зосереджений у МІП. Цей генофонд необхідно було зберегти і ефективно використати.

З 1993 р., коли було розпочато виконання програми наукових досліджень «Генетичні ресурси рослин» (нині «Генофонд рослин»), спрямованої на створення генбанку, МІП став одним з провідних виконавців цієї програми. Він активно співпрацює з Національним центром генетичних ресурсів рослин України (НЦГРРУ) Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН, Селекційно-генетичним інститутом – Національним центром насіннєзнавства та сортовивчення НААН (СГІ), Інститутом зрошуваного землеробства НААН, Інститутом землеробства НААН та іншими установами з формування національної колекції зернових культур.

Розпочаті Сорто-насіннєвим управлінням (СНУ) реорганізаційні процеси, пов'язані передусім зі створенням у 1927 р. Українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості змусили Б.К. Єнкена у червні 1928 р. залишити свою посаду. У серпні того ж року він створив лабораторію борошномельного і хлібопекарського випробування зерна у Всеукраїнському торговельному музеї, що був створений у 1926 р. на основі експонатів Київського Контрактового ярмарку. Б.К. Єнкен завідував нею до початку 1930 р. В обов'язки Б.К. Єнкена входило вивчення питань щодо організації товаророзподільного апарату та його раціоналізації, будівництва зразкових кооперативних крамниць тощо. З цією метою крім економічного відділу, експертного підрозділу, бібліотеки у справах торгівлі та крамування, працювала лабораторія з борошномельно-хлібопекарського випробування зерна, яку наприкінці 1928 року очолив Б.К. Єнкен. Учений опікувався постійно діючою колекцією харчових продуктів, що розміщувалася тоді на третьому поверсі будинку № 2-6 (Червона, нині Контрактова площа) у Києві. Діяльність торговельного музею за порівняно короткий період значно розширилася. Як наслідок, наприкінці 1929 р., відповідно до рішення уряду республіки, музей було перетворено на Державний науково-дослідний інститут економіки, техніки й раціоналізації торгівлі. Після нетривалої праці в цій установі, на початку 1930 р. учений повертається на Харківську обласну сільськогосподарську дослідну станцію [56, с.85]. У цьому ж році Б.К. Єнкена обирають завідувачем кафедри селекції і насінництва Кубанського сільськогосподарського інституту (нині – Кубанський державний аграрний університет) і починається наступний етап його діяльності й життя.

У 2014 р. за ініціативою академіка НААН В. А. Вергунова і участю колективу Маслівського аграрного коледжу ім. П.Х. Гаркавого Білоцерківського національного університету на головній будівлі технікуму було встановлено меморіальну дошку присвячену Б. К. Єнкену.

Б. К. Єнкен своєю роботою в Маслівському сортівничо-насіннєвому технікумі імені К. А. Тімірязєва зробив істотний внесок у розвиток сільського господарства, становлення сільськогосподарської дослідної справи, аграрної науки та освіти як в

Україні, так і на всьому півдні колишнього СРСР. У свою чергу ця діяльність сприяла подальшому розвитку його наукового світогляду і особистості, як видатного ученого і педагога, що закладав основи сучасної селекції.

П'ятий період (1930-1943 рр.) охоплює наукову та педагогічну діяльність у Кубанському сільськогосподарському інституті та на Кубанській дослідній станції Всеросійського НДІ рослинництва імені В.І. Вавилова (ВІР). Відбувається активна діяльність вченого за наступними напрямками: селекція, насінництво, просвітницька робота, бібліографічна діяльність та збереження колекцій сільськогосподарських культур.

Цей період розпочався роботою ученого завідувачем кафедри Кубанського сільськогосподарського інституту. Через загострення хвороби, яка дошкуляла ученому на протязі його життя у 1933 р. перейшов на посаду професора [52]. З 1935 р. по 1943 р. очолив наукову бібліотеку Кубанської дослідної станції ВІР (селище Ботаніка, Гулькевичський район, Краснодарський край, Росія) яка була заснована у 1924 р за ініціативою академіка М. І. Вавилова. У своєму листі до Д. М. Бородіна від 5 листопада 1925 р. М. І. Вавилов пише про організацію Північно-Кавказького відділення (нині – Кубанська дослідна станція ВІР), у якому відмічає: «Це буде наша головна розмножувальна станція по польових культурах». Так було закладено підґрунтя для вивчення та збереження світового генофонду. Станція проводила наукову діяльність за наступними напрямками: поповнення робочих колекцій, вивчення та збереження в живому стані генофонду зразків кукурудзи, сорго, зернових, зернобобових, технічних, олійних та баштанних культур. За матеріалами з дослідження генетичних колекцій Кубанської дослідної станції вийшли друком наступні наукові праці всесвітньо відомих учених: М. І. Вавилова «Наукові основи селекції пшениць»; К. А. Фляксбергера «Введення в екологію пшениць»; П. М. Жуковського «Пшениця в СРСР»; О. Я. Трофимовської «Ячмінь»; сина Б. К. Єнкена – В. Б. Єнкена «Соя» та ін.

До початку Великої вітчизняної війни дослідження по пшениці і яменю проводили: О. О. Орлов, С. Г. Сироватський, Є. Ф. Пальмова, О. І. Ніколаєнко; з жита – В. І. Антропов; з олійних – В. Б. Єнкен і Ф. І. Дрейлінг; з кормових трав –

Л. П. Бордаков, О. М. Синська, О. В. Наговіцина; з льону – О. В. Єладі; з кукурудзи – М. І. Хаджинов і І. В. Кожухов; з ріцині – Г. М. Попова та науковець О.І. Купцов; з плодових – П. М. Богушевський; з лісових та декоративних порід – С. С. П'ятницький та О. В. Гурський [233].

Завідуючи бібліотекою, Б. К. Єнкен упорядкував і поповнив бібліотечний фонд. Цією діяльністю вчений зробив значний внесок у науково-селекційну роботу Кубанської дослідної станції.

Велику Вітчизняну війну професор Б. К. Єнкен зустрів на Кубанській дослідній станції. У ході воєнних дій влітку 1942 р. колектив станції було евакуйовано до Красноуфімської дослідної станції (Свердловська обл., Росія). Ми можемо припустити, що через стрімкі наступальні дії німецького командування і просування загарбників на схід і південь Радянського Союзу, колектив станції не встиг зібрати озимі та ярі зернові, технічні, олійні та баштанні культури. Через ці події загинула значна частина селекційного матеріалу як у полі, так і в складських приміщеннях. Майже повністю було знищено вихідний матеріал, ліквідовано агротехнічні досліді.

Через похилий вік (вченому було майже 70 років) і послаблене сухотами здоров'я вчений з дружиною залишився в селищі Ботаніка. Під час гітлерівської окупації станції Б. К. Єнкен, ризикуючи власним життям, звернувся до німецького командування з проханням зберегти від знищення Кубанську дослідну станцію ВІРу (станцію було заміновано). Вчений не міг допустити, щоб одну з базових станцій ВІРу, організовану самим академіком М. І. Вавиловим, та її унікальні світові колекції генофонду рослинних ресурсів (невелика частина дивом збереглася), а також мирне населення було стерто з лиця землі. Тут у нагоді став паспорт, в якому у графі національність було зазначено – німець. Так, національна приналежність Б. К. Єнкена і його громадянська мужність посприяли збереженню Кубанської дослідної станції ВІР. На сьогоднішній день станція щорічно розмножує і вивчає понад 12 тисяч колекційних зразків, в тому числі 570 нових зразків проходять оцінку на карантинному розсаднику.

Мабуть так і повинно було статися, щоб останні роки свого життя учений провів на Кубанській станції ВІР, яка у майбутньому стала потужною установою по утримці світових колекцій генофонду. Усе своє життя Б. К. Єнкен присвятив розробці ефективної на той час методології залучення генетичних ресурсів рослин (на той час «рослинних ресурсів»), забезпечення ними селекційних і наукових установ і використання на основі широкого географічного вивчення. Цю ідею Б. К. Єнкен проніс через все своє життя, висвітлив на з'їздах, нарадах, приклав чималих зусиль з організації цього процесу, налагодив експедиційні дослідження регіонів, чим заклав підґрунтя для створення генбанку на Харківській дослідній станції (нині – Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН), організований ним разом з професором П. І. Будріним у 1908 р.

Незабором, після звільнення станції у 1943 р., вчений пішов із життя. Його було поховано на цвинтарі селища Отрадо-Кубанське, що неподалеку від селища Ботаніка; могила ученого не збереглася [52]. На жаль, архівна інформація стосовно подій цього періоду зовсім відсутня. Але по-сьогоднійшній день мешканці села, які на той час були дітьми, згадують ці трагічні події і передають цю історію своїм нащадкам.

Висновки до розділу 3

1. Б.К. Єнкен відіграв суттєву роль у діяльності Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, був одним із фундаторів Харківської селекційної станції, взявши безпосередню участь у виборі дослідної ділянки, розробленні наукової програми, закладанні стаціонарних дослідів, будівництві.

Вагомим є внесок Б.К. Єнкена у закладання основ вітчизняної селекції. У 1911 р. він був засновником наукової школи з культури соняшнику та ініціатором селекції жита та ячменю на Харківській селекційній станції. Результатом селекційної роботи стало виведення Б.К. Єнкеним перших вітчизняних сортів соняшнику Зеленка (Харківський 76) і Харківський 27-82 (районовані відповідно у 1927 і 1930 рр.); разом з О.Ф. Гельмером і А.В. Чернишовим – сорту озимого жита

Немишлянське 953 (1923 р.), селекційне покращення сортів жита Пярнуське, Альпійське, Єлісейське, Заальське та ін., низки селекційних ліній ячменю – Aestivum MB/72, Aestivum 065/72, Europeum MB/133, Medicum Wernerі 0143/72 та 0149/72, Aestivum 0151/72, 0128/72 та 0169/72.

2. Б. К. Єнкен одним з перших поставив питання про необхідність збору та збереження зразків генетичного різноманіття культурних і диких рослин, у тому числі старомісцевих сортів, і створення колекцій генофонду. Він зробив важливі практичні кроки у цьому напрямі як один з організаторів першої великої експедиції 1914 р., ініціатор збору за перші роки роботи Харківської селекційної станції понад 10 тис. зразків різних польових культур, які ґрунтовно вивчалися, а цінні форми залучалися до селекційного процесу. Цим він закладав підґрунтя для організації у майбутньому лабораторії рослинних ресурсів Харківської селекційної станції, а у подальшому, у 1993 р., створення на базі Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН Національного банку генетичних ресурсів рослин України.

3. Б. К. Єнкен є одним з основоположників системи оцінки якості продукції сільського господарства, зокрема, борошномельних якостей пшениці та пивоварних властивостей зерна ячменю. Працюючи на посаді завідувача головної лабораторії Державної хлібної інспекції Одеського морського порту й району, розробляє методологічні основи роботи Державної хлібної інспекції. Закладене вченим підґрунтя для розвитку наукового напрямку з оцінки якості зерна одержало подальшого розвитку у Лабораторії технології зерна Харківської селекційної станції, нині лабораторія якості зерна Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН, забезпечивши високі якісні характеристики сортів і гібридів польових культур селекції інституту.

4. Важливим напрямом роботи Б. К. Єнкена на Харківській селекційній, пізніше дослідній станції була розробка методики польового дослідження, забезпечивши Харківській школі фахівців з цієї галузі високу оцінку з точки зору достовірності одержаних результатів і надійності рекомендацій.

5. Б. К. Єнкен був одним із засновників фітопатологічних і ентомологічних досліджень на станції. В результаті досліджень генетичного різноманіття польових

культур виділено велику кількість джерел стійкості до хвороб і шкідників; оцінено селекційний матеріал; визначено донорські властивості виділених джерел стійкості; створено різноманітний вихідний матеріал для селекції; розроблено низку методик надійної оцінки стійкості матеріалу та доборів на імунітет; проводиться експертиза насіння та рослинних проб; фітосанітарний моніторинг виробничих посівів польових культур.

6. Плідним періодом у науковій роботі Б. К. Єнкена стала його праця на Кубані, яка охоплювала науково-організаційну, виробничо-практичну, а також науково-викладацьку діяльність у державних установах і навчальних закладах Краснодарського краю. Зокрема, це викладання в Кубанському вищому педагогічному університеті, організація комітету з обстеження рослинного різноманіття Кубанського краю, громадська та популяризаційна діяльність. Важливе значення мала публікація статей вченого у періодичних виданнях: «Червона Зірка», «Сільськогосподарська кооперація», «Пам'ятка тютюнника Кубані», «Червоне знамено», «Радянський станичник».

7. На посаді ученого секретаря СГНКУ і завідувача Ботанічної секції Б. К. Єнкен сприяв вирішенню актуальних питань сільськогосподарської ботаніки, досліджував сільськогосподарські рослини, працював над заходами по боротьбі зі шкідниками та хворобами, проводив дослідження ґрунтів з точки зору їх пристосованості до вирощування сільськогосподарських рослин. Під керівництвом О.А. Янати проводилася робота зі збору і систематизації рослин, розробки і використання української ботанічної термінології.

8. Б.К. Єнкен брав активну участь у розгортанні видавничої діяльності і редагуванні таких періодичних видань: журнали «Хлібороб», «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії», «Агрономічний журнал», «Південно-російська сільськогосподарська газета», «Торговий сільськогосподарський листок»; очолював редакційну комісію авторитетного на той час видання «Записки Маслівського Сорто-насінного технікуму ім. К.А. Тимірязєва. У Всеукраїнському товаристві насінництва редагує видання ВТН – «Атестат», «Відомості про господарства, що розмножують посівний матеріал для

Всеукраїнського товариства насінництва», «Бібліографічний покажчик з питань насіннєвої справи». На базі ВТН брав активну участь в організації музею.

9. Займаючись викладацькою діяльністю у Маслівському сорто-насіннєвому технікумі, Б.К. Єнкен зробив вагомий внесок в організацію науково-освітнього процесу з питань селекції і насінництва в Україні. Участь ученого у виробничо-практичній і науково-освітній роботі у Маслівському сорто-насіннєвому технікумі ім. К.А. Тимірязєва стала підґрунтям у становленні селекції на Миронівській дослідній станції. Працюючи у Маслівському технікумі, він підготував нові потужні кадри, серед яких майбутні визнані вчені-селекціонери – Ф.Г. Кириченко, П.Х. Гаркавий, В.М. Ремесло та ін.

РОЗДІЛ 4. ТВОРЧА СПАДЩИНА Б.К. ЄНКЕНА

2.1 Напрями наукової діяльності вченого

Завданням цього розділу є розкриття Б.К. Єнкена як члена Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, знаного селекціонера, автора статей з агрономії, сільськогосподарської дослідної справи, тваринництва, плідівництва, рослинництва, громадського діяча та ініціатора з вивчення та створення на основі наукової селекції нових сортів для селекційного процесу та насінництва.

Коло наукових інтересів, які визначали діяльність Б.К. Єнкена, було дуже широким. Їх можна згрупувати у такі основні напрями.

Організація і впровадження суспільної агрономії.

Б.К. Єнкен зробив видатний внесок у побудову системи організації та надання агрономічної допомоги населенню у регіонах де він жив і працював, чим закладав передумови сучасного дорадництва. При цьому він спирався на новітні здобутки вітчизняної (сівозміни, системи удобрення, технології, тощо) та на кращі результати іноземної галузевої науки, особливо, стосовно технічного забезпечення. Зокрема, він запровадив у Петровському, Вольському, Тамбовському, Аткарському повітах, а також по всій Саратовській губернії все краще, чим володіла того часу суспільна агрономія (1900–1908 рр.). Цим питанням вчений приділяв увагу у перший (1919–1924 рр.) і другий (1925–1926 рр.) Краснодарський, Харківський (1908 – 1919 рр.) та інші періоди діяльності.

З метою об'єднання зусиль науки і практики, учений активно співпрацював у наукових установах та комітетах Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, ініціював проведення спеціалізованих фахових зібрань, наприклад, такого як Перший з'їзд із пивоварного ячменю.

З цим напрямом пов'язане закладання основ і розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, спрямованої на наукове забезпечення ведення сільського господарства. Б.К. Єнкен був дієвим учасником запровадження

проголошеної у 1908 р. В.В. Вінером спочатку порайонної [213], а від 1912 р. – обласної організації галузевого дослідництва. Із низкою своїх доповідей на загальнодержавному і регіональних рівнях Б.К. Єнкен брав безпосередню участь у відпрацюванні оптимальної структурної моделі обласної організації сільськогосподарської дослідної справи. Результати такого дослідництва сприяли підвищенню продуктивності полів і ферм. Серед структурних піонерських новоутворень, запропонованих Б.К. Єнкеном для потреб обласної організації ведення дослідництва, слід назвати Комітет сільськогосподарського рослинництва, а також Організаційно-посередницьке бюро з виписки обладнання та Випробувальну комісію приборів і машин при цьому бюро. Обидві структурні одиниці стали обов'язковими для всіх існуючих і новостворених обласних сільськогосподарських дослідних станцій.

Учений брав активну участь в організації сільськогосподарських дослідних станцій і полів. Зокрема, у створенні передумов для організації Саратовської сільськогосподарської дослідної станції (1906–1907 рр.). Був одним з організаторів і керівників Харківської селекційної, пізніше – обласної сільськогосподарської дослідної станції (1908–1919 рр.).

На прохання оргкомітету І-го Всеросійського з'їзду діячів селекції сільськогосподарських рослин, насінництва і розповсюдження насіння, що відбувся 10–15 січня 1911 р. у Харкові, Б.К. Єнкен виступив на ньому з серією фундаментальних програмних доповідей, у тому числі: «До питання про організацію селекції сільськогосподарських рослин в Росії» [214, с. 309–327], в якій, відповідно до загальної системи ведення сільськогосподарської дослідної справи в країні, пропонує організаційну побудову селекційної справи; «До питання про контрольну діяльність селекційних станцій» [214, с. 309–327] – із конкретним переліком першочергових завдань для контрольних-насінневих станцій; «Про заснування товариства селекції сільськогосподарських рослин і насінництва Півдня Росії при Харківському товаристві сільського господарства» [215, с. 332–338]; «Необхідність скликання Всеросійських з'їздів з окремих галузей дослідної справи та термінової організації обласних з'їздів (комітетів) на місцях» [216, с. 85–94]. Цими доповідями

він зарекомендував себе методологом організації ведення вітчизняного галузевого дослідництва.

З 15 травня по 1 грудня 1926 Б.К. Єнкен взяв участь в організації і був вченим секретарем Сільськогосподарського наукового комітету України при НКЗ УСРР; членом Ботанічної секції та головою її Бюро нових культур і інтродукції. Взяв активну участь у роботі Комісії з ботанічного обстеження культурних польових рослин України від імені Ботанічної секції, а також Всеукраїнському товаристві насінництва (1922 р.).

У 1921–1924 рр. Б.К. Єнкен – член Ученого комітету Ради з обстеження Кубанського краю (згодом перетворений в окремий науково-дослідний інститут) та секретар його сільськогосподарської секції й голова підсекції селекції і насінництва.

Одним з найбільш значущих здобутків кубанського періоду життя і творчості Б.К. Єнкена стала розробка проекту з організації елітного насінневого розсадника та його часткова реалізація в м. Анапа. Окрім того, спільно з Центральним Держнасіннегоспом і мережею маточних розсадників та сортовипробувальних полів, учений розробив план організації насінневої справи на Кубані, а також проект держконтролю виробництва й торгівлі насіннєвим матеріалом [56, с. 59].

Професор Б.К. Єнкен був одним з організаторів і практичних дослідників у галузі селекції і насінництва сільськогосподарських рослин. Саме, завдяки активній державотворчій діяльності П.В. Будріна та Б.К. Єнкена протягом 1908–1911 рр. стосовно втілення в життя законопроекту «Про насадження сільськогосподарських дослідних установ» прийнятого Держдумою Росії в 1912 р. при всіх обласних галузевих дослідних станціях, стало обов'язковим створення селекційних відділів.

Б.К. Єнкен активно діяв у напрямі постановки селекції на наукову – генетичну основу. Цьому сприяла участь ученого як єдиного представника від Росії на 4-й міжнародній генетичній конференції в Парижі (Франція) 18–22 вересня 1911.

Учений одним із перших запропонував створити спеціальний координаційний орган – з метою узгодження галузевих наукових досліджень у регіоні й визначення селекційних потреб навіть на рівні імперії; вперше на науковій основі обґрунтував створення спеціалізованого товариства селекції сільськогосподарських рослин і

насінництва півдня Росії, що втілювалося в життя в Україні за радянської доби – через організацію в 1922 р. Всеукраїнського товариства насінництва.

Б.К. Єнкен має пряме відношення до становлення й розвитку всесвітньовідомого Харківського наукового центру з селекції сільськогосподарських рослин, який на сьогодні очолює академік В.В. Кириченко. Результатом селекційної роботи Б.К. Єнкена стало виведення перших вітчизняних сортів соняшнику Зеленка (Харківський 76) і Харківський 27-82 (районовані відповідно у 1927 і 1930 рр.); разом з О.Ф. Гельмером і А.В. Чернишовим – сорту озимого жита Немишлянське 953 (1923 р.), селекційне покращення сортів жита: Пяруське, Альпійське, Єлісейське, Заальське та ін., низки селекційних ліній ячменю ярого.

Не менш вагомим є внесок Б.К. Єнкена в організацію в Україні та Росії науково-освітнього процесу з питань селекції і насінництва, а також інших аграрних дисциплін. З метою впровадження новітніх технологій у селекції та насінництві та підготовки кадрів селекціонерів, Б. К. Єнкен запроваджував спеціалізовані курси, за обов'язкової участі в них науковців.

Окремо слід акцентувати увагу що за його активної і безпосередньої участі в 1928 р. відбулося перепрофілювання Маслівського сорто-насіннєвого технікуму в перший у країні Інститут селекції і насінництва. Б.К. Єнкен – професор I групи кваліфікації та XVII розряду Маслівського сорто-насіннєвого технікуму імені К.А. Тимірязєва (нині – Маслівський аграрний коледж ім. П.Х. Гаркавого). Викладав агрономію (землеведення) і спеціальну селекцію (злаки: пшениця, жито, ячмінь, кукурудза, овес, бобові, хміль, конопля та ін.), загальну селекцію з генетикою й біометрикою, насінництво та зернознавство з борошномельною справою і дослідну справу. За сумісництвом викладав курс «селекція коронеклубнеплодів», завідував селекційним розсадником, дослідним полем і лабораторією зернознавства та керував дипломними роботами стажерів. Учений підготував плеяду майбутніх видатних учених-селекціонерів світового рівня, серед яких академіки: Ф.Г. Кириченко (1904–1988), П.Х. Гаркавий (1908–1984) та В.М. Ремесло (1907–1983).

Слід відзначити науково-педагогічну роботу Б. К. Єнкена у навчальних закладах Краснодарського краю. Зокрема, у 1921–1922 рр. читав лекції із загального землеробства у Північнокавказькому сільськогосподарському технікумі, у 1923–1924 рр. – доцент по курсу селекції і спеціального землеробства (хліборобства), основ сільського господарства Кубанського сільськогосподарського технікуму. У 1930–1933 рр. учений був професором, деякий час завідувачем, кафедри селекції та насінництва Кубанського сільськогосподарського інституту (нині – Кубанський державний аграрний університет).

З 18 вересня 1926 р. Б.К. Єнкена було затверджено дійсним членом науково-дослідної кафедри при Харківському сільськогосподарському інституті ім. Х. Раковського НКО УСРР.

Розробка елементів методології мобілізації генетичних ресурсів рослин для селекції та рослинництва.

У теперішній час у зв'язку з бурхливим розвитком агропромислового виробництва, кліматичними змінами, вразливістю рослин хворобами і шкідниками, погодними чинниками, відбувається «ерозія генофонду», тобто звуження видового різноманіття культурних рослин. На полях і плантаціях велике різноманіття сортів заміняється одним або декількома сортами, які на даний час вважаються найбільш урожайними, тобто зростає генетична однорідність посівів і плантацій, вирощуються лише комерційні сорти, що забезпечують найбільший на даний час прибуток. Все це підвищує вразливість посівів і насаджень хворобами та шкідниками, позбавляє користувачів багатьох цінних видів продукції рослинництва, збільшує навантаження на середовище життя людей. Це обумовлює актуальність збору, збереження, всебічного вивчення і ефективного використання генетичного різноманіття рослин, як однієї з основ економічної і соціальної стабільності та сталого розвитку в Україні і у світі в цілому, як у наш час, так і в майбутньому.

На Нараді з сільськогосподарської дослідної справи в Петербурзі (11–12 лютого 1913 р.) учений наводить змістовні аргументи щодо обов'язкової організації при селекційних і дослідних станціях спеціалізованих розсадників

дикорослих і місцевих сортів сільськогосподарських культур. З метою фундаментального вивчення наукових проблем селекції, вчений запровадив обов'язкове експедиційне дослідження культур регіону в агробіологічному відношенні. Б.К. Єнкен взяв активну участь в організації першої експедиції по Харківському та суміжних регіонах, яку було проведено у серпні 1914 р., провів аналіз і обробку зібраного матеріалу, склав перший і третій томи «Праць Комітету сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства» за результатами проведеного у 1914 р. обстеження.

У доповіді на зазначеній нараді Б.К. Єнкен одним з перших підняв питання зникнення стародавніх сортів і форм, обґрунтував і наголосив на необхідності їх збереження у колекціях, тобто одним з перших вказав на проблему генетичної ерозії.

За перші роки роботи Харківської селекційної станції за ініціативи і активної участі Б.К. Єнкена було зібрано понад 10 тис. зразків різних польових культур, які ґрунтовно вивчалися, а цінні форми залучалися до селекційного процесу.

Робота Б.К. Єнкена у 1926 р. як ученого секретаря Сільськогосподарського наукового комітету України при НКЗ УСРР, члена Ботанічної секції та голови її Бюро нових культур та інтродукції, участь у роботі Комісії з ботанічного обстеження культурних польових рослин України сприяло збагаченню генофонду рослин України та його мобілізації для сільського господарства.

У 1927 р. від імені Укрголовнауки вчений очолює експедицію з дослідження культурної флори Північного Кавказу.

Все це знайшло подальший розвиток у працях вітчизняних і зарубіжних вчених і мало наслідком створення мережі банків генетичних ресурсів рослин, у тому числі Національного генбанку рослин України (м. Харків, Україна).

Організація системи оцінки якості сільськогосподарської продукції, перш за все зерна.

Професор В.К. Єнкен відіграв значну роль в усвідомленні широким колом агрономів, виробників, управлінців, дослідників того положення, що формування якості товарних партій зерна починається у процесі створення сортів – селекції і

базується на оцінці селекційного матеріалу. Саме він ініціював від 1913 р. створення при всіх селекційних станціях і селекційних відділах обласних сільськогосподарських дослідних станцій лабораторій з вивчення хлібопекарських і борошномельних властивостей, і взагалі технологічної оцінки селекційного матеріалу. У цьому важливе значення мало його знайомство з постановкою цієї справи у передових країнах Європи під час закордонного відрядження у 1911 р. – Інститут бродильних речовин і крохмального виробництва на Дослідній станції з переробки хлібів у Берліні, селекційні станції у Галле (Німеччина) та Свальофі (Швеція).

1 червня 1914 р. Б.К. Єнкен ініціював і провів першу в Російській імперії нараду з пивоварного ячменю, на якій зробив доповіді «Пивоварні ячмені в Західній Європі і їх селекція» та «Про роботу з пивоварними ячменями». 8–10 липня 1916р. він був учасником 4-го зібрання уповноважених Товариства споживчих товарів півдня Росії (м. Харків). З 1 грудня 1924 р. по 29 липня 1925 р. учений завідував головною лабораторією державної хлібної інспекції Одеського морського порту й району.

7 грудня 1926 р. від імені підсекції культурних рослин Ботанічної секції СГНКУ він створив при Маслівському сортівничо-насіннєвому технікумі ім. К.А. Тимирязева (нині Маслівський аграрний коледж ім. П.Х. Гаркавого) лабораторію з дослідження технічних властивостей сільськогосподарських рослин, продуктів їх переробки і стандартизації, або борошномельно-хлібопекарсько-олійну. У 1928–1929 рр. за сумісництвом, окрім інших обов'язків завідував лабораторією зернознавства. Від 1 вересня 1927 р. Б.К. Єнкен організував й очолював Київську лабораторію з вивчення хлібопекарських і борошномельних властивостей зерна по лінії Сорта-насіннєвого управління Цукротресту (СНУ).

У серпні 1928 року він організував лабораторію борошномельного і хлібопекарського випробування зерна у Всеукраїнському торговельному музеї (з кінця 1929 р. Державний науково-дослідний інститут економіки, техніки й раціоналізації торгівлі) і завідував нею до початку 1930 р. Учений був одним з головних творців постійно діючої колекції харчових продуктів.

Розробки у галузі історії сільськогосподарської науки

Б. К. Єнкен розумів, що для розвитку вітчизняної селекції необхідно було узагальнити досвід діяльності дослідних установ тодішньої Російської імперії. Цю величезну роботу вчений приурочив до 25-річного ювілею Полтавського дослідного поля. На урочистому засіданні, організованому 28 жовтня 1909 р. Полтавським товариством сільського господарства, Б. К. Єнкен від імені Харківської селекційної станції виступив з фундаментальною доповіддю на тему: «Розвиток дослідної справи в Росії та її сучасний стан», що була опублікована [217, с. 25–77; 218]. Ця праця мала основоположне значення як перша вітчизняна класична праця з історії сільськогосподарської дослідної справи.

На I-му Всеросійському з'їзді діячів селекції сільськогосподарських рослин, насінництва і розповсюдження насіння (10–15 січня 1911 р., м. Харків), Б.К. Єнкен виступив з фундаментальною доповіддю «Селекція та її значення за кордоном (короткий історичний нарис і сучасне напрацювання наукової і практичної селекції в Західній Європі і Північно-Американських Сполучених Штатах)» [219, с. 107–139], яка репрезентувала ученого як одного із перших вітчизняних істориків цього напрямку.

Слід також відзначити роботи Б.К. Єнкена у галузі виноградарства та виноробства під час перебування в м. Анапі Краснодарського краю (1919 – 1921); його роботи з агротехніки, впровадження добрив, сільськогосподарської техніки, розвитку тваринництва тощо, які також були актуальними і належать до творчої спадщини ученого.

Ураховуючи викладене, Б.К. Єнкен посідає чинне місце серед видатних послідовників становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації і, головне, – складової культури нації й природознавства – професорів Д.І. Менделєєва, В.В. Докучаєва, І.О. Стебута, П.А. Костичева, А.Є. Зайкевича та інших, а також академіка В.І. Вернадського. Вагомішим є внесок Б.К. Єнкена, нарівні з такими професорами як О.Ф. Баталін, П.В. Будрін, Р.Є. Регель, Д.Л. Рудзинський, А.П. Семполовський та академіком

М.І. Вавиловим, у становлення й розвиток у країні таких наукових напрямів як селекція та насінництво.

4.2. Автор науково-популяризаційної літератури, редактор і бібліограф

Творчий доробок Б.К. Єнкена складається з 127 наукових і науково-популярних праць, брошур і рецензій. Більшість з них мали не лише суто наукове спрямування, але мали також на меті популяризацію досягнень науки і передвго досвіду у різних галузях аграрного виробництва.

Вчений розглядав популяризацію наукових знань серед широких верств сільських господарів як шлях до реалізації кінцевої мети сільськогосподарської науки – підвищення продуктивності і рівня розвитку галузі і в кінцевому рахунку добробуту народу і економіки країни. Усі науково-популярні статті Б. К. Єнкена порушують важливі питання сільського господарства які і до тепер не перестають бути актуальними у час науково-технічного прогресу та глобального потепління клімату.

У період роботи на посадах повітового агронома, агронома-організатора і суспільного агронома у Саратовській губернії у 1903–1906 рр. талановитий фахівець розгонував активну діяльність із пропаганди й поширення новітніх галузевих знань у системі загальних підходів, притаманних «суспільній агрономії». Він пропагував перехід від виключно зернової до травопільної системи землеробства. На цьому особливо наголошувалося в доповіді Тамбовської повітової земської управи № 97 від 6 жовтня 1904 р. Зокрема, зазначалося, що «... агроном Єнкен за останній, хоча і нетривалий час своєї служби в Земстві, проявив велику наполегливість та за власної ініціативи проводив цього року сівбу рядовими сівалками і демонстрував роботу жниварки Мак-Корміка в декількох місцях у господарів і селян, чим приніс, безперечно, багато користі». Гласний М.І. Сатін на засіданні Тамбовського повітового земства 1 жовтня 1905 р. так відгукується про фахівця: «... агроном Єнкен – людина повною мірою заслужена, яким всі дорожили» [56]. Протягом 1904–1905 рр. Б.К. Єнкен спрямував у Тамбовське повітове земство та його

Сільськогосподарську комісію низку доповідей і записок щодо поліпшення організації агрономічної допомоги [221, с. 275–310; 222, с. 311–346; 223, с. 407–409; 224, с. 401–406; 225, с. 44–49]. Ще низку його статей друкувала газета «Тамбовський голод», одним із трьох редакторів і засновників якої він був у 1904 році.

У період роботи на Харківській селекційній станції поряд з виконанням основних функцій помічника директора, Б.К. Єнкен підготував серію статей до четвертого тому видання «Сільське господарство», другого напівтому «Землеробство» з вступним словом і редакцією професора П.В. Будріна [226], а також до «Народної енциклопедії наукових і прикладних знань», що вийшла друком протягом 1910–1912 рр. у 14-ти томах і 21-й книзі, під загальною редакцією професора В.Я. Данилевського. Підготовкою видання до 40-річного ювілею діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869–1909 рр.) за аналогом французької енциклопедії, займалися понад 100 вчених. Ця унікальна праця відіграла видатну роль у консолідації інститутських науково-технічних шкіл, що активно тоді формувалися [227].

Під час роботи на Харківській дослідній станції Б.К. Єнкен розробив проект і підготував до друку перший номер нового наукового журналу, що кваліфіковано розглядав проблеми селекції та насінництва «Сільськогосподарське рослинництво півдня Росії», розробив його структуру (рубрикацію). Вона включала 12 рубрик. [111, с. 453]. Планувалося, що журнал стане в нагоді для фахівців галузевої дослідної справи, суспільної агрономії, земських діячів, селекціонерів-практиків, а також сільських господарів, які цікавляться питаннями сільськогосподарського рослинництва. Концепція першого такого типу видання отримала одностайну схвальну оцінку при обговоренні на Першому з'їзді з сільськогосподарської дослідної справи Південного Сходу і Північного Кавказу, що відбувся 24–26 травня 1912 р. в Ростові-на-Дону.

Б.К. Єнкен є піонером вітчизняної сільськогосподарської наукової бібліографії з питань селекції та насінництва, які вперше в Російській імперії започаткував у друкованому органі Харківського товариства сільського господарства – «Південно-

Російська сільськогосподарська газета» (заснована в 1896 р.). У № 15–16 за 1908 р., Б.К. Єнкен завідував відділом земського місцевого суспільного життя і урядових рішень, до того ж, протягом півроку був відповідальним секретарем газети. Лише за 1908 р. на сторінках цього щотижневика побачила світ 21-а його публікація та дві рецензії на нові наукові видання. Не менший обсяг напрацювань ученого надходив й наступного року, зокрема, 20 публікацій, з яких 15 статей і 5 рецензій.

Перебуваючи у відрядженні в Європі, Б.К. Єнкен надсилав матеріали для публікації в «Південно-Російській сільськогосподарській газеті». Зокрема, він надіслав для опублікування в № 37–49 за 1911 р. та № 2–6 за 1912 р. серію своїх праць у вигляді «Листів із-за кордону» (замітки селекціонера)). Усього протягом 1908–1918 рр. у цьому часописі було опубліковано 57 різноманітних статей. Окрім того, за період 1908–1909 рр. Б.К. Єнкен надрукував 8 подібних авторських публікацій у журналі «Хлібороб». За свідченням контент-аналізу, значна їхня частина – для двотижневика «Сільськогосподарський вісник Південного Сходу», що побачила світ під криптонімами *Б. К.*, *Б. Е.*, *Е. Б.*, *Б. Кр-ч*, а також *Е.* та *Б.*, висвітлювала процес організації дослідництва та впровадження кращих здобутків у виробництво, інша – стосувалася доведення до відома зацікавлених інформації щодо новітнього з іноземного досвіду – шляхом перекладу (вчений вільно володів німецькою та французькою мовами і розумів англійську).

Протягом півроку, Б.К. Єнкен поєднував обов'язки редактора «Південно-Російської сільськогосподарської газети» та журналу «Хлібороб», що також від 1907 р. видавало Харківське товариство сільського господарства на кошти губернського земства. Нарешті, від 1913 р. вчений увійшов до складу редакції і дописувачів заснованого цим товариством щомісячного науково-суспільного видання «Агрономічний журнал».

Починаючи з 1915 р. і до від'їзду у липні 1919 р. до Краснодару, до кола наукових інтересів Б.К. Єнкена почали входити проблеми галузевої кооперації. Зрозуміло, що Б.К. Єнкена, передусім, цікавила вдала реалізація виробленого насіннєвого матеріалу на Харківській дослідній станції. З цією метою він надрукував серію проблемних статей у періодичних виданнях Харківського

товариства сільського господарства: «Південно-Російська сільськогосподарська газета», «Хлібороб», «Довідковий листок по хлібній торгівлі».

Практично відсутні достовірні архівні відомості про науково-практичну діяльність Б.К. Єнкена в роки національних революцій (1917–1920). Завдяки аналізу тогочасних періодичних видань доведено його додаткову рецензійно-бібліографічну співпрацю із часописом «Хлібороб-Кооператор», тобто, ще з одним виданням Харківського товариства сільського господарства та Харківського Союзбанку. До № 3–4 цього часопису за 1918 р. учений підготував українською мовою рецензію на публікацію Л. Броніна «До питання про сільськогосподарську кооперацію», що згодом надрукував у № 1 «Сільський господар» – двотижневик сільськогосподарської кооперації та практики сільського господарства, який побачив світ у липні 1918 року [229, с. 23-24]. Це видання стало головним друкованим органом Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу, що в національній історії відоме як «Централ», заснованого 22 жовтня 1915 р. в Києві під назвою «Київське центральне сільськогосподарське товариство».

Ще одну публікацію Бориса Карловича українською мовою передрукувало з «Південно-Російської сільськогосподарської газети» видання «Сільський господар» й опублікувало у своєму № 7 за 1918 рік [230, с. 39].

Дві праці ученого українською мовою виявлено у попередньому № 3–4 «Сільського господаря» за 1918 р., а саме: статті «Про с.-г. кооперацію» – у часописі «Хлібороб-Кооператор» (с. 32–35) та «Полтавська агрономічна нарада з с.-г. кооперації» (с. 46–48); стаття, що стосується сільськогосподарської кооперації – в № 5–6 часопису «Українська кооперація» (с. 40–42) [56, с. 56]. Остання робота Б.К. Єнкена українською мовою, датована лютим 1926 р., виходить друком у № 3–4 часопису «Агроном» – друкованому органі Київської філії Сільськогосподарського наукового комітету України, Київського окрземуправління та агрономічної секції окрвдділу профспілки «Робітземлісу» [231, с. 119–120]. Є певні підстави припускати наявність також інших публікацій ученого державною мовою.

У 1920–1924 рр. Б.К. Єнкен друкував науково-популярні статті на сторінках періодичних видань Краснодарського краю: «Червона зірка», «Сільськогосподарська кооперація», «Пам'ятка тютюнника Кубані», «Червоний прапор», «Радянський станичник». За завданням Кубанського відділення Всеросійського агрономічного товариства, Б.К. Єнкен очолював редакційний відділ і готував кілька номерів його журналу, що, на жаль, не вийшли друком через брак коштів.

З 1925 р. учений був членом редколегії та дописувачем громадсько-професійного та наукового часопису «Земельник» – друкованого органу науково-технічних секцій Всеробітземлісу в Україні.

У 1927–1928 рр. Б.К. Єнкен був редактором «Записок Маслівського сортівничо-насінного технікуму ім. К.А. Тімірязєва».

Досліджуючи біографію Б.К. Єнкена, ми усвідомили, що вчений віддавав себе на сто відсотків справі за яку брався. До всього вчений підходив професійно: чи то організація дослідної справи, становлення та проведення селекційного процесу, вирішення виробничих питань, викладацька робота, редакційна діяльність. Ми намагалися висвітлити усі шляхи діяльності ученого, але поза увагою залишилася його вагома роль як популяризатора науки, яка сприяла обміну цінною науковою інформацією між науковцями та фахівцями і аграріями-виробничниками та впровадженню її у процес сільськогосподарського виробництва. Цей обмін відбувався завдяки діяльності сільськогосподарських товариств, які організовували конференції, виставки, ярмарки, відкривали музеї.

Хочеться відмітити, що період діяльності Б.К. Єнкена з 1908р. по 1919 р. був найбільш плідним. У 1908 р. Б.К. Єнкен став членом Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, обіймав посаду помічника директора Харківської селекційної станції. У виданні «Южно-русская сельскохозяйственная газета» учений висвітлював участь в Асєївській, Берлінській пивоварних виставках, 1-ому Всеросійському сільськогосподарському з'їзді, на якому проходила Всеросійська виставка. Такі вкрай потрібні заходи, які несли

доброби науки у виробництво та у широкі кола населення, було здійснено завдяки діяльності Харківського товариства і за безпосередньої участі Б. К. Єнкена.

У серпні 1908 р. у селі Асеевка Зміїського повіту пройшла виставка, на якій були широко представлені селянські експонати. У виставці активно діяли відділи тваринництва, рільництва, городніх і баштанних культур, насінневого господарства Л. Д. Лесевіцкого; з кустарних господарств було представлено: колекцію сільськогосподарських інструментів, меблі земського ремісничого училища та колекцію вишиванок, надану селянами Зміїського повіту.

На цій виставці «Северное сельскохозяйственное общество» (м. Санкт-Петербург, Російська імперія) провело читання лекцій з демонстраціями стосовно рільництва, скотарства, молочного господарства та кооперації. Але необізнаність місцевих сільськогосподарських товариств про приїзд «Северного общества» на виставку зі своєю пересувною аудиторією не дала змогу посприяти і погодити дії останньої з місцевими умовами та попитом.

Б. К. Єнен вніс пропозицію щодо узгодження надалі популяризаційної діяльності як «Северного общества» з Харківським товариством сільського господарства, так і з боку інших товариств, які у майбутньому планували влаштовувати виставки. Широка обізнаність дасть змогу залучити у цей процес інші сільськогосподарські товариства для обміну та впровадження цінних наукових ідей [232, с. 11].

У жовтні 1911 р. Б. К. Єнкен взяв участь у Берлінській пивоварній виставці. За результатами цього стажування, від імені Харківського товариства сільського господарства, у 1912 р. учений видав 32-сторінкову брошуру-звіт «Листи із-за кордону (нотатки селекціонера)» [124]. Також в «Південно-Російській сільськогосподарській газеті» учений висвітлював роботу 18-ої виставки, яка відбулася з 10 по 15 жовтня 1911 р. і на якій було представлено три відділи: 1) машини; 2) німецькі пивоварні ячмені, хміль, пшениці та 3) науковий відділ. Учений мав великий досвід у організації, роботі та проведенні виставок. У своїй статті він описував заходи по організації та переваги німецької виставки. Яка не тільки демонструвала новинки виробництва, а носила суто науковий та діловий характер. Інформація стосовно проходження виставки і організаційних заходів, які відбувалися у

дні її проходження, висвітлювалася в каталозі. Виставки завжди проходили на постійному місці (що є зручно для відвідувачів), куди стікався люд, який бажав чомусь новому навчитися, познайомитися з останніми успіхами і розробками; також на них підписувалися ділові угоди. Під час виставки можна було прослухати лекції, цікаві доповіді у галузі пивоваріння, а також наукові доповіді з біології взагалі та біології дріжджів, а також на цій виставці діяла експертна комісія, яка у своєму складі мала висококваліфікованих науковців та виробничників. Склад цієї комісії із року в рік не змінювався. За результатами візуальної оцінки, а також лабораторного дослідження, комісія виносила рішення до яких прислуховувалася уся країна [125, с. 11-12].

У 1913 р. Б. К. Єнкен взяв участь у I-му Всеросійському сільськогосподарському з'їзді, питання про проведення якого постало з ініціативи ради Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. З 13 серпня 1912 р. велася активна переписка Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості з Комітетом Всеросійської виставки про участь у виставці 1913 р. у м. Києві. Харківським товариством було надано у двох примірниках заява про участь у Фабрично-Заводській, Торгово-Промисловій, Сільсько-Господарській і Науково-Художній Виставці 1913 року у м. Києві [234, арк. 11]. До заяви надавалися «Правила Выставки в 1913 года в Киеве» [235, арк. 12].

У листі від 23 жовтня 1912 р. Комітет запропонував товариству земельну площу розміром 3 x 3 кв. аршини за ціною 2 крб. за кв. аршини [236, арк. 5]. Також до листа було додано «План Выставки в 1913 года в Киеве», у якому місце для Харківського товариства було помічено червоним кольором. План включав у себе споруди і павільйони Комітету та приватні павільйони [237, арк. 6].

Харківське товариство було розміщено у секторі рільництва і представляло музей наочних посібників з «кабінетом агронома». Харківське товариство звернулося з проханням до Комітету Київської виставки надати площу розміром 8-10 кв. сажнів під експонати виставки, а також у зв'язку з фінансовими труднощами надати павільйон на пільгових умовах або безплатно [238, арк. 22,

25, 27].

Листом від 2 серпня 1913 р. за № 7691 Комітетом Всеросійської виставки було надано Харківському товариству пільгу у розмірі 50% через особливий інтерес до заявлених експонатів [239, арк. 30].

Для збору експонатів для музею та «кабінету агронома» був відправлений лист за № 67491 завідувачому Відділом позашкільної освіти – А.С. Айзенбергу [240, арк. 23,24].

Підготовчі роботи з організації з'їзду відкрилися лише 25 січня 1913 року. Б.К. Єнкен взяв активну участь в організації та роботі з'їзду. Він виступив з доповідями: 1) «Значення і методика індивідуального і масового відбору»; 2) «Завдання схрещування в російських умовах»; 3) «Про нагальну необхідність дослідження сортів сільськогосподарських рослин». Програму виставки було поділено на три групи: 1) всеросійська; 2) з торгівлі та промисловості; 3) сільськогосподарська.

Сільськогосподарська група розпочиналася з номеру 19 – рільництво; 20 – садівництва, квітникарства та городництва; 21 – виноградарства і виноробства; 22 – дрібних домашніх тварин і птиці; 23 – скотарства; 24 – молочного господарства; 25 – рибальства й полювання; 26 – бджільництва і шовківництва; 27 – удобрювальних речовин і хімічних продуктів; 28 – меліорації.

Цей період висвітлює внесок Бориса Карловича Єнкена в організацію і побудову сільськогосподарських досліджень, розробку їх напрямів і методів для подальшого розвитку аграрної науки, формування сучасних теоретико-методологічних засад у суспільній агрономії, селекції та насінництві. Відображено науковий доробок Б.К. Єнкена під час його роботи на Харківській селекційній станції та його участь у I-му Всеросійському сільськогосподарському з'їзді.

Через реорганізацію Сорто-насінневого управління (СНУ) у 1928 р. Б. К. Єнкен залишив свою посаду у Київській лабораторії з вивчення хлібопекарських і борошномельних властивостей зерна. У серпні того ж року він організував лабораторію борошномельного і хлібопекарського випробування зерна у

Всеукраїнському торговельному музеї, що був створений у 1926 р. на основі експонатів Київського Контрактового ярмарку.

До цього часу контрактний ярмарок діяв у м. Львові. Ярмарок збирав багато заможного люду, а саме польських шляхтичів, які приїздили з метою отримання кредиту під заставу власного майна, здачі в оренду землі, погашення заборгованостей, складання фінансових угод з приводу купівлі-продажу зерна, хліба та іншої продукції сільського господарства. Укладання угод сприяло подальшому становленню контрактного ярмарку. Після історичних розподілів Польщі, які відбувалися тричі, контрактні ярмарки було переведено до м. Дубно (нині Рівненська область), а у 1797 р. – до центру економічного й культурного життя у м. Київ. Перший ярмарок було проведено на велике свято християн Водохрещення, після цієї події він посів назву – Водохрещенський, а з середини ХІХ ст. назву було змінено на Стрітенський. За сферою діяльності Київський контрактний ярмарок був регулятором ціни на хліб, бо переважно торгівля була пов'язана з хлібом. Цією ціною керувалися на інших ярмарках, які проходили на території Російської імперії. На ярмарок приїздили торгові люди звідусиль: з Пінська, Брест-Литовська, Шклова (нині Республіка Білорусь); Проскурова (нині м. Хмельницький, Україна), Старокостянтинова, Кременчука та ін. На цей період припадає розвиток залізничного транспорту і суднобудування, яке призвело до економічного та культурного зростання м. Одеси, де активно розгорнули сферу діяльності біржі та контрактні ярмарки. Розквіт м. Одеси привів до занепаду Київського контрактного ярмарку. Згодом Київський контрактний ярмарок взяв на себе функції з продажу цукру. Події Жовтневої революції 1917 р. наклали свій відбиток на діяльність ярмарок. У 1923 р. була спроба відновити роботу Київського контрактного ярмарку, у ньому взяли участь близько 428 учасників, з яких лише 70 учасників від іноземних фірм [45, с. 281-283; 47].

Б. К. Єнкен завідував лабораторію борошномельного і хлібопекарського випробування зерна у Всеукраїнському торговельному музеї до початку 1930 р. В його обов'язки входило вивчення питань щодо організації товаророзподільного апарату та його раціоналізації, будівництва зразкових кооперативних крамниць

тощо. З цією метою, крім економічного відділу, експертного підрозділу, бібліотеки у справах торгівлі та крамування, працювала лабораторія з борошномельно-хлібопекарського випробування зерна, яку наприкінці 1928 року очолив Б.К. Єнкен. Учений опікувався постійно діючою колекцією харчових продуктів, що розміщувалася тоді на третьому поверсі будинку № 2-6 (Червона, нині Контрактова площа) у Києві. Діяльність торговельного музею за порівняно короткий період значно розширилася. Як наслідок, наприкінці 1929 р., відповідно до рішення уряду республіки музей було перетворено на Державний науково-дослідний інститут економіки, техніки й раціоналізації торгівлі. Після нетривалої праці в цій установі на початку 1930 р. вчений повернувся на Харківську обласну сільськогосподарську дослідну станцію [56, с.85].

Діяльність ярмарку було припинено у 1930 р. Лише з набуттям Україною незалежності у 1994 р. Київський контрактний ярмарок розпочав свою діяльність як «Київський міжнародний контрактний ярмарок». Зараз він виконує функцію демонстраційного і виставкового центру.

Висновки до розділу 4

1. Наукова діяльність Б. К. Єнкена була різнобічна і охоплювала багато напрямів сільського господарства. Як основні напрями творчих пошуків ученого визначено: рослинництво, селекцію та насінництво, вчення про генетичні ресурси рослин, комплекс дисциплін з якості сільськогосподарської продукції, зокрема хлібопекарські якості пшениці та пивоварні властивості ячменю, організацію сільськогосподарської дослідної справи, суспільну агрономію, сільськогосподарську кооперацію, історію аграрної науки і виробництва, сільськогосподарську бібліографію. Додатковими напрямками наукових інтересів і діяльності вченого є технічне забезпечення аграрного виробництва, плідівництво, виноградарство та виноробство, овочівництво, тваринництво, маркетинг.

2. Важливе значення у науково-організаційній, науково-виробничій, науково-педагогічній діяльності вченого мала участь у з'їздах, нарадах, зібраннях. Його

доповіді і виступи мали програмний характер і завдали потужного впливу на розвиток сільськогосподарської науки і практики, впровадження інновацій у сільськогосподарську дослідну справу, селекцію та насінництво.

3. Серед 127 друкованих наукових праць Б.К. Єнкена значна частина присвячена популяризації наукових знань у середовищі аграріїв–виробничників, що істотно впливало на підвищення рівня ведення усіх галузей сільського господарства.

4. У популяризаційній діяльності Б.К. Єнкена значну роль відіграла участь в організації та проведенні виставок, ярмарок, конференцій. Важливим результатом зусиль вченого було відтворення роботи Київського контрактного ярмарку, який на сьогоднішній день виконує функцію демонстраційного і виставкового центру.

ВИСНОВКИ

У результаті проведення комплексного дослідження та систематизування матеріалу щодо особистості та наукового пошуку Б. К. Єнкена зроблено наступні висновки:

1. Борис Карлович Єнкен посідає значне місце серед видатних діячів сільськогосподарської науки першої половини ХХ ст. Проведений історіографічний аналіз свідчить про пробіли у біографічних відомостях про Б. К. Єнкена в історичній науковій літературі. Сукупність залучених у дослідження і систематизованих історико-документальних джерел є достатньою для всебічного освітлення наукової проблеми. Завдяки їх комплексному використанню розкрито значення наукової та педагогічної діяльності Б. К. Єнкена.

У процесі вивчення наукового доробку вченого сформовано джерельну базу, до якої увійшла значна кількість архівних матеріалів. За темою дисертаційного дослідження було опрацьовано документи із 9 фондів, 21 справи чотирьох архівних установ, особливу цінність склали архівні документи, які було залучено у процес дослідження вперше. Основу джерельної бази склали наукові праці самого вченого. За допомогою джерельної бази вдалося розкрити основні напрямки і результати науково-освітньої діяльності Б. К. Єнкена і розподілити їх у хронологічній послідовності.

2. З'ясовано, що постать Б. К. Єнкена як людини і фахівця має багато складових, які були сформовані з дитинства та розвинуті згодом постійною роботою над собою. Аналіз джерельної бази дав змогу визначити чинники, які вплинули на формування світогляду Б. К. Єнкена як науковця: виховання за кращими морально-етичними традиціями в юнацькі роки, хист до природничих наук; навчання у Тамбовському реальному училищі та у Ризькому політехнічному інституті; робота на посаді повітового агронома у Саратовській губернії; наукова та організаційна діяльність у Харківському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, на Харківській селекційній станції. З'ясовано, що насамперед його індивідуальні здібності, критичне мислення, самостійність та послідовність пошуку, ініціативність та наполегливість, чітка

громадянська позиція заклали підґрунтя у становленні Б. К. Єнкена як вченого широкого профілю.

У ході дисертаційного дослідження розроблено п'ятиетапну періодизацію творчого шляху Б. К. Єнкена за напрямками навчального та наукового поступу, що дало змогу хронологічно відслідкувати та розкрити найважливіші події у житті та творчій спадщині вченого з 1873 по 1943 рр.:

- перший період (1873-1900) – виховання за високими морально-етичними принципами в сім'ї, навчання у Тамбовському реальному училищі та Ризькій Політехніці;

- другий період (1900-1908) – перший етап агрономічної діяльності, який проходив у Саратовській губернії. Вчений був одним із «піонерів» у період розгортання суспільної агрономії та сільськогосподарської дослідної справи в країні. Найважливішими напрямками наукової діяльності стає робота з питань суспільної агрономії, насінництва, плідівництва та сільськогосподарської дослідної справи;

- третій період (1908-1919) – робота у Харківському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, організація Харківської селекційної станції і робота на ній. Вчений вирішує проблемні питання за наступними напрямками: сільськогосподарська дослідна справа, рослинництво, селекція, насінництво та активно займається публікацією тематичних праць. У цей період відбувається закладання теоретичних основ зі збору, вивчення та збереження рослинних ресурсів і створення на Харківській станції підґрунтя для організації Національного генбанку рослин;

- четвертий період (1919-1930) охоплює виробничо-практичну і науково-освітню роботу вченого у державних установах і навчальних закладах Краснодарського краю, Державній хлібній інспекції в Одеському морському порту, Сільськогосподарському науковому комітеті України (СГНКУ), та у Всеукраїнському товаристві насінництва (ВТН), Маслівському сорто-насінневному технікумі імені К. А.Тимірязєва та Київській лабораторії Сорто-насінневого управління Цукротресту. У цей період було закладено напрям з оцінки якості зерна і створення за цим напрямом науково-дослідних лабораторій; продовжено роботу за

напрямами – рослинні ресурси, інтродукція, сільськогосподарська ботаніка, селекція; проводиться науково-викладацька робота у Маслівському сорто-насіннєвому технікумі імені К.А. Тимірязєва;

- п'ятий період (1930-1943) пов'язаний з науково-педагогічною діяльністю у Кубанському сільськогосподарському інституті та бібліотечною справою на Кубанській дослідній станції Всеросійського НДІ рослинництва імені М.І. Вавилова (ВІР). Це період активної діяльності ученого за наступними напрямами: селекція, насінництво, просвітницька робота, бібліографічна діяльність та збереження колекцій сільськогосподарських культур.

4. На основі аналізу джерельної бази визначено основні напрями творчих пошуків Б. К. Єнкена: рослинництво, селекцію та насінництво, вчення про генетичні ресурси рослин, комплекс дисциплін з якості сільськогосподарської продукції, зокрема хлібопекарські якості пшениці та пивоварні властивості ячменю, організацію сільськогосподарської дослідної справи, суспільну агрономію, сільськогосподарську кооперацію, історію аграрної науки і виробництва, сільськогосподарську бібліографію. Як додаткові напрями наукових інтересів і діяльності вченого визначено технічне забезпечення аграрного виробництва, плідівництво, виноградарство та виноробство, овочівництво, тваринництво, маркетинг.

5. Шляхом аналізу наукових праць Б. К. Єнкена та історіографічних джерел розкрито його вагомий внесок у становлення суспільної агрономії та сільськогосподарської дослідної справи на всіх етапах його творчої і громадської діяльності. Працюючи повітовим агроном у Саратовській губернії (1900-1908), він надавав агрономічну допомогу населенню, брав активну участь у ґрунтово-кліматичних дослідженнях даного регіону з метою створення Саратовської сільськогосподарської дослідної станції. На свої кошти заклав виноградно-виноробне господарство біля м. Анапа на Кубані (1900 р.), на якому вів дослідження.

Працюючи у Харківському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості вчений брав участь в організації Харківської

селекційної, а потім дослідної станції; був ініціатором широкого залучення місцевого та інорайонного насінневого матеріалу і на його основі відбулося розгортання селекційної роботи з метою забезпечення агровиробників кращими сортами. Б. К. Єнкен був ініціатором і одним з організаторів у 1914 р. експедиції по Харківській губернії зі збору зразків різноманіття культурних і диких рослин, у тому числі старомісцевих сортів і створення колекцій генофонду. Він відіграв вагомую роль в організації Комітету сільськогосподарського рослинництва (1914 р.), Всеукраїнського товариства насінництва (1922 р.) і Всеукраїнського торговельного музею при ньому.

Вчений ініціював створення на селекційних станціях і селекційних відділах обласних сільськогосподарських дослідних станцій лабораторій з вивчення хлібопекарських і борошномельних властивостей селекційного матеріалу. Працюючи на посаді завідувача головної лабораторії Державної хлібної інспекції Одеського морського порту й району, Б.К. Єнкен розробив методологічні основи роботи Державної хлібної інспекції. Він розробив план організації насінневої справи на Кубані, організував і вів активну роботу у Київській лабораторії з вивчення хлібопекарських і борошномельних властивостей зерна по лінії Сорто-насінневого управління Цукротресту (СНУ).

Вів результативну науково-організаційну роботу у Сільськогосподарському науковому комітеті України (1924-1926 рр.), завідував Ботанічною секцією, сприяв вирішенню актуальних питань сільськогосподарської ботаніки. Досліджував сільськогосподарські рослини, працював над заходами по боротьбі зі шкідниками та хворобами, проводив дослідження ґрунтів з точки зору їх пристосованості до вирощування сільськогосподарських рослин. Розробив проект з організації елітного насінневого розсадника; проект держконтролю виробництва й торгівлі насіннєвим матеріалом.

6. Доведено значущість наукових праць Б. К. Єнкена для закладання основ вітчизняної селекції. Вона визначається розробкою теоретичних основ селекції рослин; залученням і впровадженням іноземних наукових і практичних розробок з цього напрямку; створенням української наукової школи селекції соняшнику,

виведенням перших вітчизняних сортів цієї культури Зеленка (Харківський 76) і Харківський 27-82, створенням сорту жита озимого – Немишлянське 953 та низки ліній ячменю. Обґрунтовано видатну роль вченого як одного з перших, хто вказав на небезпеку звуження генетичного різноманіття рослин і ініціював роботу зі збору, вивчення, збереження та ефективного використання генетичних ресурсів рослин.

7. Залучені джерела дали змогу з'ясувати внесок Б.К. Єнкена у підготовку наукових кадрів з рослинництва, селекції та насінництва, оцінки якості зерна, дослідної справи. Зокрема, розкрито важливі для вітчизняної аграрної науки і освіти результати роботи Б. К. Єнкена у Маслівському сорто-насіннєвому технікумі імені К.А.Тимірязєва, на Курсах з підготовки інструкторів із дослідної справи (м. Харків), у Кубанському сільськогосподарському технікумі (м. Краснодар).

8. Досліджено, обґрунтовано і охарактеризовано розвиток закладених вченим наукових напрямів на Харківській селекційній станції та у спадкоємних установах – (нині Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН) та в інших наукових закладах України та країнах колишнього СРСР. Одним з найбільш значущих результатів доробку Б. К. Єнкена є створення Національного банку генетичних ресурсів рослин України; його роботи у цьому напрямі були також першими кроками у всесвітньому руху із збереження біорізноманіття, який втілюється у створення мережі банків генетичних ресурсів рослин у країнах світу, прийнятті Конвенції з біологічного різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992) та інших важливих міжнародних документів.

Проведене дослідження з залученням репрезентативної джерельної бази дає підстави стверджувати, що Б. К. Єнкен був видатною постаттю у вітчизняній аграрній науці, зробивши вагомий внесок у становлення і розвиток рослинництва, селекції, сільськогосподарської дослідної справи, суспільної агрономії у першій половині XX століття. Його діяльність охоплювала різні напрями сільськогосподарської науки і виробництва, і результати дотепер не перестають бути актуальними. Теоретичні та практичні праці посприяли розвитку окремих напрямів агрономії, селекції та насінництва, технології зерна, а також тваринництва. Науковий доробок Б. К. Єнкена широко використовується у

природничих, соціальних і педагогічних науках і визначає перспективу розвитку сільськогосподарської науки в Україні і є загальносвітовим надбанням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.   Общее собрание Харьковского Общества сельского хозяйства. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1909. № 3/4. С. 13.
2.   К закладке главного здания Харьковской селекционной станции. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1909. № 25/26 (31 июля). С. 10-12.
3.   Празднование 25-ти летия. *Хуторянин*. 1909. № 41. С. 1393.
4.   Из деятельности Харьковского общества сельского хозяйства. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1911. № 6. С. 17.
5.   Из деятельности Харьковского общества сельского хозяйства. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1911. № 10. С. 16.
6.   Album Academicum des Polytechnikum zu Riga (1862-1912). *Polytechnische Schule zu Riga*. Riga : Verlag Jonch & Poliewsky, 1912. S. 320.
7.   Album Academicum des Polytechnikum zu Riga (1862-1912). *Polytechnische Schule zu Riga*. Riga : Verlag Jonch & Poliewsky, 1912. S. 413.
8.   Журналы заседаний секции лесного дела и доклады секции, отчет Бюро по созыву съезда. *Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве (1-10 сентября 1913 г.)* / под ред. И.Г. Черныш, И.А. Прилежаева. Киев : Тип. А.М. Пономарева, 1914. Вып. VII. 143 с.
9.   Журналы общих собраний съезда, заседаний секции общественной агрономии и доклады секции. *Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве (1-10 сентября 1913 г.)* / под ред. И.Г. Черныш, И.А. Прилежаева. Киев : Тип. С.Г. Слюсаревского, 1914. Вып. II. С. 3-30.
10.   Журналы заседаний секции земледелия и доклады секции, отчет Бюро по созыву съезда. *Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве (1-10 сентября 1913 г.)* / под ред. И.Г. Черныш, И.А. Прилежаева. Киев : Тип. А.М. Пономарева, 1914. Вып. V. С. 18-23.
11.   Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1-10 сентября 1913 г. Вып. I: Постановления съезда ; под ред. И.Г. Черныш, И.А. Прилежаева. Киев : Тип. Т-ва «Печатня С.П. Яковлева», 1913. С. 30-32.

12. Будрин П.В. Основные черты организации Харьковской селекционной станции. *Труды областного съезда по селекции и семеноводству*. Санкт-Петербург, 1912. Вып. 2. С. 193-202.
13. Областной съезд по селекции и семеноводству. *Известия Главного управления землеустройства и земледелия*. 1912. № 7 (12 февраля). С. 157-159.
14. Областной съезд по селекции и семеноводству в Петербурге. *Известия Главного управления землеустройства и земледелия*. 1912. № 5 (29 января). С. 115-116.
15. Пангало К.И. Впечатления от областного съезда по селекции и семеноводству. *Вестник сельского хозяйства*. 1912. № 7 (12 февр.). С. 10-12.
16. Съезд по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа в Ростове на Дону. *Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока*. 1912. № 12 (15 июня). С. 11-12.
17. Журнал 2-го заседания комиссии 1-го Съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа (24-26 мая 1912 г.). *Труды 1-го Съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа*. Ростов-на-Дону, 1913. С. 77-78.
18. Журнал 2-го заседания комиссии 1-го Съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа (24-26 мая 1912 г.). *Труды 1-го Съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа*. Ростов-на-Дону, 1913. С. 77-79.
19. Третье заседание соединительной секции виноградарства, виноделия, садоводства, огородничества и плодоводства. *Труды 1-го Съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока России и Северного Кавказа* (24-26 мая 1912 г.). Ростов-на-Дону, 1913. С. 55-60.
20. Фабрикант А. Краткий обзор деятельности съезда по опытному делу Юго-Востока России и Северного Кавказа. *Труды 1-го Съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа* (24-26 мая 1912 г.). Ростов-на-Дону, 1913. С. 14-17.

21. Комиссия по сортоведению. Второе заседание 12-го февраля. *Труды совещания по сельскохозяйственному опытному делу* (10-17 февраля 1913 г.) / Главное управление землеустройства и земледелия. Петроград: Тип. Ред. период. изд. Мин-ва финансов, 1914. Вып. II. С.155-171.
22. Комиссия по сортоведению. Первое заседание 11-го февраля. *Труды совещания по сельскохозяйственному опытному делу* (10-17 февраля 1913 г.) / Главное управление землеустройства и земледелия. Петроград: Тип. Ред. период. изд. Мин-ва финансов, 1914. Вып. II. С.157-161.
23. Отчет комитета сельскохозяйственного растениеводства за 1913 год. *Труды Харьковского общества сельского хозяйства*. 1913, вып. IX Деятельность общества за 1913 г. Харьков : Тип.-литогр. М. Сергеева и К. Гальченка, 1914. С. 128-132.
24. Деятельность общества за 1911-1912 гг. Отчет Харьковского общества сельского хозяйства с 1-го октября 1911 г. по 1-е января 1913 г. *Труды Харьковского общества сельского хозяйства*. Харьков : Тип.-литогр. М. Сергеева и К. Гальченка, 1913. Вып. VII. 96 с.
25. Вергунов В.А. Діяльність професора Б.К. Єнкена (1873-1943) в контексті становлення й розвитку селекційної та дослідної справи на Харківщині. *Історія науки*. URL: <http://selektsia-nasinnitstvo.com.ua/assets/files/106/27.pdf> (дата звернення 23.02.2018 р.).
26. Комиссия по сортоведению. Второе заседание 12 февраля. *Труды совещания по сельскохозяйственному опытному делу* (10-17 февраля 1913 г.) / Главное управление землеустройства и земледелия. Петроград: Тип. Ред. период. изд. Мин-ва финансов, 1914. Вып. II. С. 165-171.
27. Труды совещания по сельскохозяйственному опытному делу (10-17 февраля 1913 г.) / Г.У.З. и З., Департамент земледелия. Петроград: Тип. литогр. М.П. Фроловой, 1914. Вып. I. 282 с.
28. Журналы заседаний секции земледелия и доклады секции. *Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве* (1-10 сентября 1913 г.): / под ред. И.Г. Черныша, И.А. Прилежаева. Киев : Тип. А.М. Пономарева, 1914. Вып. V. 229 с.

29. Деятельность общества за 1913 г. *Труды Харьковского общества сельского хозяйства*. Харьков : Тип.-литогр. М. Сергеева и К. Гальченко, 1914. Вып. IX.– X. 171 с.
30. Бор. Карл. Енкен. *Местный агрономический персонал состоящий на правительственной и общественной службе 1 января 1914 г.* : справочник / сост. Н. А. Александровский, М. М. Гаухов. Н. Р. Щербаков / под общ. ред. В. Н. Штейна / ГУЗиЗ, Департамент земледелия. Петроград : Тип. В. Ф. Киришбаума, 1914. 576 с.
31. Из деятельности Харьковского общества сельского хозяйства. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1914. № 20. С. 21.
32. Из деятельности Харьковского Общества Сельского Хозяйства. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1914. № 24. С. 20.
33. Б. Е. В Комитете сельскохозяйственного растениеводства Харьковского общества сельского хозяйства. *Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока*. 1914. № 14 (15 июля). С. 18–19.
34. Отчет о деятельности Комитета растениеводства за 1915 г. Деятельность общества за 1915 г. *Труды Харьковского общества сельского хозяйства 1915 г.* Вып. XIII. – X. Харьков : Тип. И. М. Аничкина, 1917. С. 60–65.
35. Б. Е. Областное совещания по опытному делу 18 и 19 декабря в Харькове / Б. Е. [Б. К. Енкен]. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1918. № 2. С. 11.
36. Курсы для подготовки инструкторов по семенному делу. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1918. № 46. С. 30–31.
37. Отчет о деятельности Всеукраинского общества семеноводства с 1 апреля по 31 декабря 1922 г. Харьков, 1923. С. 9.
38. План деятельности Научно-исследовательского отдела. *Отчет о деятельности Всеукраинского общества семеноводства (с 1 апреля по 31 декабря 1922 г.)*. Харьков, 1923. С. 53.
39. Юрьев В. Я. Евтушенко М.В., Гельмер О. Ф. Краткие итоги работы отдела селекции 1910–1923 гг. / Харьковская областная сельскохозяйственная опытная станция. Москва : Новая деревня, 1925. Вып. 30. С. 12, 15–16.

40. Юрьев В. Я. Нормы высева разных сортов и абсолютный вес / Харьк. обл. с.-х. оп. Станция. Харьков, 1925. 25 с.
41. Юр'єв В. Я. Сортонасіння ячменю за 1910–1928 рр. / Харк. крайова с.-г. досл. Станція. Харків, 1928. 101 с.
42. Юр'єв В. Я. Важливі завдання працівників сільськогосподарської науки: впровадження у виробництво досягнень радянської науки. *Соціалістична Харківщина*. 1963. 4 жовтня.
43. Кузьменко А. Ботанічне дослідження культурних польових рослин України. *Труди сільськогосподарської ботаніки* / Ботанічна секція СГНКУ. 1926. Т. 1. Вип. 1. С. 15-16.
44. Енкен Б[орис] Карл [ович]. *Наука и научные работники СССР*. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда / АН СССР. Ленинград, 1928. Ч.6. 810 с.
45. Шутько В.В. Науково-організаційна діяльність Б.К. Енкена у Всеукраїнському торговельному музеї Київського контрактного ярмарку. / *Історія освіти, науки і техніки в Україні*. Матеріали Міжнародної XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, 18 травня 2016 р. Київ, 2016. С. 281-283.
46. Список участников Всесоюзного съезда по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству 10–16 января 1929 г. *Труды Всесоюзного съезда по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству в Ленинграде* (10–16 января 1929 г.). Ленинград : Изд-во редакц. коллегии съезда, 1929. Т. 1. С. 149.
47. Київ. Провідник / за ред. Ф. Ернста; НКО, УСРР, ВУАН. К., 1930. URL: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/ernst/ernst_kyiv_167.html. (дата звернення: 22.02.2018).
48. Елагин И. Н. Выдающийся ученый-селекционер. К 100-летию со дня рождения академика В.С. Пустовойта. *Вестник АН СССР*. 1986. № 5. С. 134-141.
49. Щелко Л. Г. Вадим Борисович Енкен. *Соратники Николая Ивановича Вавилова. Исследователи генофонда растений*. Санкт-Петербург, 1994. 607 с.
50. Гончаров Н. П. Вадим Борисович Енкен : к 110-летию со дня рождения. *Вавиловский журнал генетики и селекции*. 2011. Т. 15. № 1. С. 183-197.
51. Захаров И. К., Чекурнов В. М., Древич В. Ф. Вадим Борисович Енкен (к 100-летию со дня рождения). *Информ. вестник ВОГИС*. 2006. Т. 10. № 2. С. 404.

52. Зеленський Г.Л. «Стоящие у истока». Из истории кафедры генетики, селекции и семеноводства Кубанского ГАУ. *Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета* (Научный журнал КубГАУ) [Электронный ресурс]. Краснодар: КубГАУ, 2011. № 67(03). Ч. 2:URL: <http://ej.kubagro.ru/2011/03/pdf/12.pdf>. (дата звернення: 07.03.2018).
53. Гончаров Н. П., Гончаров Л. П. Методологические основы селекции растений / отв. ред. В. К. Шумный / Рос. акад. наук, СПб. отд-ние, Ин-т цитологии и генетики; Рос. акад. с.-х. наук, СПб. отд-ние СПб. НИИ растениеводства и селекции; Томский гос. ун-т, Биол. ин-т. Изд. 2-е перераб. и доп. Новосибирск : Академическое изд-во «Гео», 2009. С. 43.
54. Прянишников А.И. Сто лет в научном поиске. *Аграрный вестник Юго-Востока*. Саратов. 2010. № 2 (5). С. 42.
55. Вергунов В. А. Професор Єнкен Борис Карлович (1873-1943) – учений-селекціонер, педагог, організатор суспільної агрономії та вітчизняної дослідної справи: наук. доп. / НААН, ННСГБ. Київ: ФОП Корзун Д.Ю., 2014. 28 с.
56. Вергунов В. А. Професор Єнкен Борис Карлович (1873-1943): нарис життя та творчої діяльності / ННСГБ, НААН. Київ : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 432 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 74).
57. Вергунов В. А. Професор Єнкен Борис Карлович (1873-1943) – учений-селекціонер, педагог, організатор суспільної агрономії та вітчизняної дослідної справи [Електронний ресурс]. *Історія науки і біографістика*. 2014. № 2.URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-2/5.pdf>. Заголовок з екрану.
58. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / ННСГБ НААН. Київ : Аграрна наука, 2012. 416 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 68).
59. Вергунов В. А. В. В. Докучаєв і становлення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації (до 130-річчя виходу книги «Російський чорнозем») : наук. доп. / НААН, ННСГБ. Київ: ФОП Д.Ю. Корзун, 2013. 36 с.

60. Вергунов В. А. Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля) : наук. доп. / НААН, ДНСГБ. Київ: ФОП Корзун Д.Ю., 2014. 28 с.
61. Вергунов В.А., Петренкова В.П., Ожерельєва В.М. Харківський науковий центр з селекції сільськогосподарських культур: історія і сьогодення / УААН, ДНСГБ, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН ; наук. ред. В. В. Кириченко. Харків : Магда «LTD», 2007. 157 с. : портр. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 17).
62. Вергунов В.А., Глоба О.Ф. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX століття) : монографія. До 100-річчя Ін-ту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН / УААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов, В. П. Петренкова. Харків, 2004. 175 с. : портр. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 6).
63. Вергунов В. А., Петренкова В. П., Гребенюк І. В. Академік Рожественський Борис Миколайович (1874–1943) : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1901–1958 роки / НААН, ДНСГБ, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва ; уклад. В. А. Вергунов, ; наук. ред. В. А. Вергунов. Харків, 2012. 180 с. ; портр. – (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України» ; кн. 48).
64. Вергунов В. А., Коваленко С. Д. Петр Васильевич Будрин – ученый-аграрий (1857–1939) / отв. ред. А. А. Созинов. Москва : Наука, 2004. С. 52–127.
65. Вергунов В.А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927 рр.). До 110-річчя створення Укр. держ. насіннєвої інспекції та 145-річчя від дня народж. її фундатора П. Р. Сльозкіна./ УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннєва інспекція. Київ : Аграр. наука, 2007. 129 с. : портр. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 19).
66. Вергунов В. А., Самородов В. М., Опара Н. М. Апостол раціонального рільництва С.Ф. Третьяков / Полтавська держ. аграр. акад., ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. Полтава, 2011. С. 67-178.

67. Пухальский А. В. Масловский институт селекции и семеноводства – колыбель выдающихся ученых и организаторов сельскохозяйственного производства. Москва: Агроконсалт, 2001. С. 21–22.
68. Коломієць В. М. , Бережна Т. І. , Пахович Н. М. Щоб пам'ять у серцях жила... / за ред. Т. І. Бережної. Миронівка, 2013. С. 12.
69. Коломієць В. М. , Бережна Т. І. , Пахович Н. М. Щоб пам'ять у серцях жила... / за ред. Т. І. Бережної. Миронівка, 2013. С. 108.
70. Почтар Н. Меморіальна дошка на честь вченого. *Миронівський край*. 2014. 11 жовт. С.3.
71. Калайджан А. А. [и др.] Кубанский подсолнечник, подаренный миру/ Рос. акад. с.-х. наук, Куб. нар. акад. Краснодар : Совет. Кубань, 2007. 332 с.
72. Селекція і насінництво сільськогосподарських рослин / М. Я. Молоцький, С. П. Васильківський, В. І. Князюк, В. А. Власенко. Київ : Вища освіта, 2006. С. 19.
73. Дидусь В. И. Результаты работы отдела селекции и задачи в текущей семилетке. *Вопросы растениеводства* / Труды Украинского научно-исследовательского института растениеводства, селекции и генетики им. В.Я. Юрьева. Харьков, 1962. Т. 7. С. 18- 33.
74. Генетика і селекція в Україні на межі тисячоліть: У 4 т. / Редкол.: В.В. Моргун (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Логос. 2001. Т. 2. С. 319-322.
75. Третий департамент сената / *РГИА*, у м. Санкт-Петербург (Росія). Ф. 1343. Оп. 39,40, 41, 47.
76. Автобіографія Б.К. Єнкена в якій він описує умови життя в родині *ЦДАВО України* . Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1395. Арк. 9.
77. Таланова М. Рижский политехникум: наш славный предшественник. *Химик*. 2012. № 18-19 (25 октября). С. 2.
78. Рижский Политехнический Институтъ. *Программы Сельско-Хозяйственного Отделения*. Рига. Типография Мюллера (Гердерова площадь №1). 1903. С. 3-45.
79. Ризький політехнічний інститут [Електронний ресурс]. URL: <https://www.rtu.lv/lv/universitate/vesture>. (дата звернення: 22.02.2018).

80. Проф. Г.Г. Томс (некролог). *Известия Министерства земледелия и государственных имуществ*. 1902. № 46 (воскресенье, 17-го ноября). С. 953-954.
81. Сергеева І.Л. Б.К. Єнкен і становлення досліджень з оцінки якості зерна сільськогосподарських культур. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матер. XXIII Всеукраїнської конференції молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів присвячена 100-річчю Національної академії наук України: Мат. конф., 20 квітня, 2018 р. м. Київ. С. 164-167.
82. Енкен Б.К. Развитие опытного дела в России и его современное положение. Полтава: Электр. Тип.-литогр. И.Л. Фришберга им. Котляревского. 1912. С.3.
83. Очерки по истории агрономии / А.Л. Иванов, Н.С. Немцов, И.Ф. Каргин , С.Н. Немцов / РАСХН. Москва, 2008. С. 231.
84. Циркуляри попечителя Киевского учебного округа. *Архів Вінницькое реальное училище. ДАВО*, у м. Вінниця. Ф. Д-15, арк. 2.
85. Документ про закінчення повного курсу навчання у Ризькому політехнічному інституті Б. К. Єнкена за номерами диплому та похвального атестату. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 2416. Арк. 7.
86. Гончаров Н.П., Гончаров П.Л. Методологические основы селекции растений / Рос. акад. наук, Спб. отд-ние, Ин-т цитологии и генетики; Рос. акад. наук, Спб. отд-ние СПб. НИИ растениеводства и селекции; Томский гос. ун-т, Биол. Ин-т. Изд. 2-е перераб. и доп. Новосибирск: Академическое изд-во «Гео», 2009. С. 418.
87. Материалы агрономического совещания при Саратовской губернской управе, 27 июля 1902 г. Саратов: Тип. Т-ва Г.Х. Шельгорка и Ко, 1902.
88. Лист про подання на посаду повітового агронома у Петровській земській управі. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 2416. Арк. 8.
89. О недопущении Бориса Карловича Єнкена на службу в земство как политически неблагонадежного. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 4372. Арк. 14.
90. Шутько В.В. Б.К. Єнкен – повітовий агроном з Саратовської губернії (1900-1908). *Професор С.Л. Франкфурт (1866-1954) – видатний вчений-агробіолог, один із дієвих організаторів академічної науки в Україні (до 150-річчя від дня*

народження) : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (18.11.2016 р.). Київ, 2016. Ч. 2. С. 281-283.

91. Енкен Б.К. [Рецензія] / [Б.К. Енкен]. *Южно-русская с.-х. газета*. 1908. № 41-42. С. 20-21. Рец. на кн.: Дебу К. Основы ягодного и плодового виноделия. Спб. [Б.м.и: Изд.Сойкина, б.г.].

92. Енкен Б.К. [Рецензія] / [Б.К. Енкен]. *Южно-русская с.-х. газета*. 1908. № 47-48. С. 16-17. Рец. на кн. : Ф. Вальта Минеральное удобрение подь плодовые деревья. Изд. Агрон. Бюро по распр. раціон. искусств.удобр. в Россіи. 1908.

93. Енкен Б.К. Осыпаніе плодовъ. *Южно-русская с.-х. газета*. 1908. № 5-6. С. 17.

94. [Рецензія] / Б. К. [Б. К. Єнкен]. Рец. на ст. : Кооператор [Терниченко А. Г.] О сільсько-хозяйственной кооперации. *Хлібороб-кооператор*. 1917. № 1/2.

95. [Рецензія] / Б. К. [Б. К. Єнкен]. Рец. на ст. : Пруссаковъ М. При какихъ условіяхъ можно организовать молочное товарищество. *Хлібороб-кооператор*. 1917. № 3/4.

96. [Рецензія] / Б. К. [Б. К. Єнкен]. Рец. на ст. : Евдокимовъ А. Необходимость новаго курса. *Хлібороб-кооператор*. 1917. № 3/4.

97. [Рецензія] / Б. К. [Б. К. Єнкен]. Рец. на ст. : Бронинъ Л. Къ вопросу о сельско-хозяйствен. Кооперации. *Хлібороб-кооператор*. 1917. № 3/4.

98. [Рецензія] / Б. К. [Б. К. Єнкен]. Рец. на ст. : Первовъ А. Новые задачи уездныхъ с.-х. обществъ. *Хлібороб-кооператор*. 1917. № 3/4.

99. [Рецензія] / Б. К. [Б. К. Єнкен]. Рец. на ст. : Граціановъ П. Кредитна кооперация и агрономическая помощь населенію. *Хлібороб-кооператор*. 1917. № 5/6.

100. [Рецензія] / Б. К. [Б. К. Єнкен]. Рец. на ст. : Брунсть В. Кооперация и агрономы. *Хлібороб-кооператор*. 1917. № 7/8.

101. [Рецензія] / Б. К. [Б. К. Єнкен]. Рец. на ст. : Евдокимовъ А. Земледельческіе кружки. *Хлібороб-кооператор*. 1917. № 11/12.

102. [Рецензія] / Б. К. [Б. К. Єнкен]. Рец. на ст. : [А. Н] Кооперация на севере. *Хлібороб-кооператор*. 1917. № 11/12.

103. [Рецензія] / Б. К. [Б. К. Єнкен]. Рец. на ст. : Львовъ А. С. Формы машинной кооперации. *Хлібороб-кооператор*. 1917. № 13/14.

104. Білоцерківська А. С. Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1880-1919): основні віхи історії. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали 11-ї Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів (16 травня 2016 р.). Вінниця, 2016. С. 35–37.
105. Головка А. Сельскохозяйственные общества Харьковской губернии. Харьков: Изд-во Харьковской земской управы, 1910. 136 с.
106. Грищенко Т. Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у житті та творчій діяльності М. М. Вольфа у 1915-1919 рр. *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес*: тези доп. міжнар. наук.-теорет. конф. студ. і аспірантів (4-5 квітня 2012 р.) / Нац. тех. ун-т «Харк. політехн. ін.-т». Харків, 2012. Ч. 3. С. 83–85.
107. Забаринский П. Обзор деятельности опытных полей Харьковского Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Харьков: Тип. И. М. Варшавчика, 1903. 263 с.
108. Устав Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Харьков, 1879. 15 с.
109. Лист відповідь щодо вступу у товариство. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 11-57.
110. Труды Харьковского общества сельского хозяйства. Деятельность общества за 1910-1911 гг. Харьков: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1912. Вып. V. С. 1-74.
111. Енкен Б.К. О комитете сельскохозяйственного растениеводства Харьковского общества сельского хозяйства. *Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа* (24-26 мая 1912 г.). Ростов-на-дону. 1913. С. 453-457.
112. Програма засідання комітету. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 18-30.
113. Шульга В.П. У витоків створення організаційно-посередницького бюро та випробувальної комісії при ньому (до 135-річчя Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира*

Гнатюка / за ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч.3. С. 61-64. (Серія: «Історія»).

114. Труды первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала (Харьков, 10-15 января 1911 г.) Доклады / под ред. П. В. Будрина, А. А. Потебни, Б. Н. Рожественского и Л. С. Сокальского. Харьков: Типо-Литография М. Х. Сергеева и К. М. Гальченка, 1911. Вып. II. С. 107-139.

115. Заяви поданні до розпорядчого комітету про зарахування у члени 1-го з'їзду діячів з селекції с.г. рослин, насінництва та поширення насінневого матеріалу. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 91-206.

116. Труды первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала (Харьков, 10-15 января 1911 г.). Доклады / под ред. П. В. Будрина, А. А. Потебни, Б. Н. Рожественского и Л. С. Сокальского. Харьков, 1911. Вып. IV. С. 85–94.

117. Труды первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала (Харьков, 10-15 января 1911 г.) Доклады / под ред. П. В. Будрина, А. А. Потебни, Б. Н. Рожественского и Л. С. Сокальского. Харьков: Типо-Литография М. Х. Сергеева и К. М. Гальченка, 1911. Вып. II. С. 309–338.

118. Проект програми діяльності контрольно-насінневої станції. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.

119. Лист про надання грошової допомоги контрольно-насінній станції. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 6-7.

120. Лист про відмову з клопотання на розвиток контрольно-насінневої станції Харківського товариства станції. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8-15.

121. Б.К. Енкену. 3 декабря 1925 г. *Научное наследство*. Николай Иванович Вавилов (из эпистолярного наследия 1911- 1928 гг.). Москва : Наука, 1980. Т.5. С. 243-244.

122. Призначення Б.К. Єнкена керівником з роботи на контрольно- насінній ділянці насінневої станції у 1914 р. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 4. Арк.

102-104.

123. Енкен Б.К. Четвертая генетическая конференция в Париже. *С.-х. вестн. Юго-Востока*. 1911. № 20. С. 12–13.
124. Енкен Б.К.. Письма из заграницы (Заметки селекционера). Харьков: Харьк. О–во сел. хоз–ва, 1912. 32 с.
125. Енкен Б. Письма из-за границы (Заметки селекционера).XVIII Берлинская очередная пивоваренная выставка. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1911. № 44 (22 ноября). С. 11-12.
126. Енкен Б.К. Пивоваренные ячмени в Западной Европе и их селекция. Из деятельности Харьковского Общества Сельского Хозяйства. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1914. № 24. С. 20-21.
127. Лист відповідь щодо пересилки видання для члена товариства. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 73.
128. Письма относительно рассылки журнала «Хлибороб», «Южно-Русская сельскохозяйственная газета». *ДАХО* у м. Харків. Ф.304. Оп. 1. Спр. 2024. Арк. 1-52.
129. Об'яви про організацію виставки, покупку посівного матеріалу. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1901. №2 (25 февраля). С.1.
130. Енкен Б. К. Новое течение в области селекции. *Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока*. 1911. № 22. С. 11–13.
131. Б.Е. [Б. К. Єнкен] Совет Харьковского Общества Сельского Хозяйства. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1908. № 30. С. 9-10.
132. Курдюмов Н.В. В каком журнале по опытному делу мы нуждаемся? *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1913. № 43. С. 10-12.
133. Панченко О.П. Кооперативні періодичні видання як засіб інформаційного забезпечення розвитку прогресивної агрономії на території Лівобережної України (кінець ХІХ – на початку ХХ ст.). *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. 2011. Т. 2. Вип. 2. С. 189-198. (Серія: «Економічні науки»).

134. Енкен Б. К. Из деятельности Харьковского общества сельского хозяйства. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1909. № 5/6. С. 21.
135. Сергеева І.Л. Перша експедиція по Харківському регіону зі збору зразків різноманіття хлібних злаків. *Професор С.Л. Франкфурт (1866-1954) –видатний вчений-агробіолог, один із дієвих організаторів академічної науки в Україні (до 150-річчя від дня народження)* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (18.11.2016 р.). Київ, 2016. Ч. 2. С. 34-35.
136. Переписка об участии Харьковского земства в работе Харьковского комитета растениеводства по сбору образцов сортов сельскохозяйственных растений Харьковской губернии. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 304. Оп.1. Спр. 2766. Арк. 1-11.
137. Б.Е. [Б. К. Єнкен] Из деятельности Харьковского общества сельского хозяйства. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1908. № 26. С. 10.
138. Лист у Комітет по організації Харківської сільськогосподарської дослідної станції. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 13-14.
139. Лист-прохання до Ради Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості про написання проекту та про порядок включення Харківської селекційної станції до складу Харківської обласної дослідної станції. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1.
140. Лист про скликання організаційного комітету по устрою Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 2-7.
141. Участь у засіданні комісії по написанню проекту-положення про Харківську обласну дослідну станцію. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 20-22.
142. Склад Організаційного комітету Харківської обласної дослідної станції. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 23-24.
143. Б. К. Єнкен виконує обов'язки секретаря Харківської обласної сільськогосподарської станції. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 25.
144. Документ про необхідність орендування для потреб селекційної станції ділянки міської землі. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 44.

145. Б. К. Єнкен виконує обов'язки директора Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 33-52.
146. Участь Б. К. Єнкена в укладанні угоди між Губернським Земством та Департаментом землеробства по заснуванню Обласної дослідної станції. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 48.
147. Переписка Б. К. Єнкена з Радою Харківського товариства та Департаментом землеробства про призначення М.М. Кулешова практикантом на станції. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 30- 51.
148. Сергєєва І.Л. 25 років Національному генбанку рослин України. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : мат. XI Всеукраїнської конференції молодих вчених та спеціалістів (16.05.2016 р.). Київ, 2016. С. 233-235.
149. Сергєєва І.Л. М.М. Кулешов і передумови створення Національного банку генетичних ресурсів рослин України. *Історія науки і біографістика* : електрон. наук. фахове вид. 2016. № 3. URL: <http://.inb.dnsgb.ua/2016-3/index.html>.
150. Сергєєва І.Л. 25 років Національному генбанку рослин України. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих вчених та спеціалістів (16.05.2016 р.). Київ, 2016. Ч. 2. С. 83–88.
151. Рябчун В.К., Сергєєва І. Л. До 125-річчя академіка М.М. Кулешова. *Генетичні ресурси рослин*: науковий збірник. Харків, 2016. №17. С.103-104.
152. Б.К. Єнкен веде ділову переписку з Харківською Губернською Земською Управою та Харківським товариством сільського господарства про укладання угоди по переводу Селекційної станції в Обласну. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 55.
153. Журнал 2-го засідання Комітету через угоду про передачу селекційної станції до обласної. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 69-70.
154. Б.Е. [Б.К. Енкен]. Екскурсія студентів Московського сільськогосподарського Інститута на Селекционную станцию. *Южно-Русская с.-х. газета*. 1909. № 24. С. 12-13.

155. Енкен Б.К. О пожеланиях общества при передачи селекционной станции в областную. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 71-72.
156. Енкен Б.К. Об обращении в Харьковскую Губернскую Земскую Управу. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 73.
157. Проект положення про обласну Харківську дослідну станцію. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 62-65.
158. Лист про проведення Комітетом сільськогосподарського рослинництва збору зразків місцевих сортів. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2766. Арк. 1.
159. Лист-клопотання станції на заміщення посади завідувача селекцією ячменя Б.К. Єнкеним у Харківську губернську земську управу. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2766. Арк. 21-47.
160. Лист про затвердження Б.К. Єнкена на посаді помічника завідуючого селекцією ячменю. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2766. Арк. 40-59.
161. Участь Б.К. Єнкена у ґрунтово-ботанічній нараді. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2766. Арк. 140.
162. Лист Департамента землеробства у канцелярію Харківського губернатора стосовно Б.К. Єнкена. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 4372. Арк. 1-14.
163. Лист до графа П.М. Ігнат'єва про не призначення Б.К. Єнкена на посаду спеціаліста з сільськогосподарської справи. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 4372. Арк. 6.
164. Листи-клопотання про Б.К. Єнкена до канцелярії Харківського губернатора на ім'я М.К. Катеринича. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 4372. Арк. 5-8.
165. Лист-відмова Харківського губернатора про не призначення Б.К. Єнкена на посаду спеціаліста з сільськогосподарської справи. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 4372. Арк. 11.
166. Документи за підписом О.А. Янати про роботи на контрольно-насі́нне́вій ділянці насінневої станції у 1914 р. під керівництвом Б.К. Єнкеним. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 106-107.
167. От Бюро по прикладной ботанике. *Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока*. 1912. № 13. С. 13-14.

168. Миронівський інститут пшениці імені В.М. Ремесла Національної академії аграрних наук України (1912-2012) / За ред. кандидата с.-г. наук В.С. Кочмарського. Миронівка, 2012. 816 с.
169. Офіційна частина : Часопис сільсько-господарських шкільних і позашкільних закладів України. Видання журналу «Шлях освіти» (1 червня 1924 р.). *Вістник Сільсько-Господарської Освіти*. Харків, 1924. Ч. 3. С. 179-183.
170. Від редакції // Вістник Сільсько-Господарської Освіти. Ч. 1. 1 квітня 1924 р. /Часопис сільсько-господарських шкільних і позашкільних закладів. Додаток до журналу «Шлях освіти», України. Харків, 1924. С. 1.
171. Конференція сільсько-господарської освіти на Шевченковщині : Часопис сільсько-господарських шкільних і позашкільних закладів України. Видання журналу «Шлях освіти» (1 травня 1924 р.). *Вістник Сільсько-Господарської Освіти*. Харків, 1924. Ч. 2. С. 104-105.
172. Документи про призначення на посаду-викладача, робочі плани викладачів та відомості. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4489. Арк. 30-86.
173. Робочі плани й проекти штатів педперсоналу Маслівського сортівничо-насінневого технікуму на 1927-28 рр. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4489. Арк. 63-84.
174. Відомість Маслівського сортівничо-насінневого технікуму про витрати по керуванню дипломним проектуванням і літньою практикою студентів у 1927-28 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4489. Арк. 78-87.
175. Протоколи засідань Кваліфікаційної комісії Маслівського сільськогосподарського технікуму. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4485. Арк. 51-52.
176. Протоколи засідань Кваліфікаційної комісії Маслівського сільськогосподарського технікуму. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4485. Арк. 53-54.
177. Об организации при мукомольно хлебопекарной-маслиничной лаборатории Масловского селекционного техникума. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4491. Арк. 80.

178. Відомість про число навчально-допоміжних установ і предметових комісій та про оплату педперсоналу, що має проводитися в 1927-28 рр. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4489. Арк. 77.
179. Про видання 3-го тому «Записок Технікуму» 1927-28 рр. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4489. Арк. 151-152.
180. Записки Маслівського сільськогосподарського інституту ім. К.А. Тимірязєва. Харків: Укрголовліт, 1926. Вип. I. 203 с.
181. Записки Маслівського Сортівничо-насінного технікуму ім. К.А. Тимірязєва. Черкаси, 1927. Т. II. 200 с.
182. Записки Маслівського Сортівничо-насінного технікуму ім. К.А. Тимірязєва. Маслівка, 1928. Т. III. 80 с.
183. Записки Маслівського інституту селекції. Маслівка, 1931. 238 с.
184. Записки Маслівського сільськогосподарського інституту. Київ -Полтава, 1937. 104 с.
185. Прохання до пр. Єнкена взяти на себе головування в редакційній комісії і бути представником від навчально-досвідного гуртка. *ЦДАВО України*. Київ. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4490. Арк. 19.
186. Протоколи засідань Правління Маслівського сортівничо-насінневого технікуму і Інституту селекції та насінництва ім. Тимірязєва: 1) Правління технікуму командирує по борошномельній справі проф. Б.К. Єнкена до м. Харкова; 2) «Про организацию научной экспедиции на Северный Кавказ под руководством проф. Енкена». *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4490. Арк. 18.
187. Робочі навчальні плани та списки викладачів Маслівського сортівничо-насінневого технікуму і Інституту селекції та насінництва ім. К. А. Тимірязєва. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4486. Арк. 5-18.
188. Про переведення перевірки знань студентів III-го курсу з спеціальної селекції в зв'язку з залишенням посади проф. Єнкеним Б.К. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4490. Арк. 48.

189. Протоколи засідань Правління Маслівського сортівничо-насінневого технікуму і Інституту селекції та насінництва ім. Тимірязєва. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4490. Арк. 39.
190. Обговорення доповіді О.Ф. Гельмера і передача його до Ради на обговорення і заключення Комітетом. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2766. Арк. 29-30.
191. Рабинович С.В. Современные сорта пшеницы и их родословные. Киев :Урожай, 1972. 328 с.
192. Гур'єв Б.П. Наукова школа академіка В.Я. Юр'єва, її ідеї та практичні результати. *Селекція та насінництво*. Київ: Урожай. 1992. Вип. 72. С. 3-10.
193. Близнюк Б.В. Історичні етапи розвитку селекції пшениці озимої в Миронівському інституті пшениці імені В.М. Ремесла. *Мат. XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів*. Київ, 2016. С. 38-40.
194. Демидов О.А. Миронівський інститут пшениці імені В.М. Ремесла НААН – історичні етапи становлення, сьогодення та перспективи розвитку. *Мат. міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, 2016. Ч. 2. С. 151-153.
195. Шевченко В.Ф. До питання про наступність традицій С.Л. Франкфурта в насіннєвій справі. *Мат. Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, 2016. Ч. 2. С. 36-37.
196. Ожерельєва В. М. Микола Йосипович Мельников (1900–1973) – організатор і перший керівник лабораторії якості зерна Харківської селекційної станції. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2015. Вип. 96. С. 74–78.
197. Лист Маслівського сортівничо-насінневого технікуму до УПРОФОСВІТИ Н.К.О. про надання відомостей та копії трудового списку тов. Єнкена Б.К. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4491. Арк. 5-7.
198. Засідання підсекції культурних рослин Наукового Комітету про створення при борошномельно-хлібопекарської лабораторії олійної лабораторії та по організації експедиції до Північного Кавказу проф. Б.К. Єнкеним. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 2416. Арк. 8.

199. Документ про роботу у селекційному відділі Харківської обласної станції (1908-1919 рр.). Труды Енкена Бориса Карловича. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 2416. Арк. 4.
200. Лист на засідання президії Білоцерківської округи про організацію сільськогосподарської профшколи при Маслівському Агротехнікумі. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4495. Арк. 4.
201. Вергунов В.А. Передумови появи, становлення та діяльність Національної академії аграрних наук України (до 85-річчя заснування). *Матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів* (16 травня 2016 р.). Київ, 2016. С. 8-16.
202. Вергунов В.А. Професор С.Л. Франкфурт (1866-1954) – учений-агробіолог, державний і громадський діяч та дипломат у добу українських революцій: повернення із забуття (до 150-річчя від дня народження) : наук. доп. / НААН, ННСГБ. Вінниця: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2016. 56 с.
203. Вергунов В.А. Науково-організаційні засади функціонування Національної академії аграрних наук України: передумови появи, головні здобутки та інноваційні перспективи (до 85-річчя НААН): наук. доп. / НААН, ННСГБ. Вінниця: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2016. 36 с.
204. Грищенко Т.Р. Внесок професора С.Л. Франкфурта (1866-1954) у становлення Сільськогосподарського вченого комітету України – предтечі Національної академії аграрних наук України. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (18.11.2016 р.)*. Професор С.Л. Франкфурт (1866-1954) – видатний вчений-агробіолог, один із дієвих організаторів академічної науки в Україні (до 150-річчя від дня народження). Київ, 2016. Ч. 2. С. 138-141.
205. Отчет о деятельности Всеукраинского общества семеноводства с 1 апреля по 31 декабря 1922 г. Харьков, 1923. С.9.
206. Єнкен Б.К. (1927-1928 рр.). Документ щодо скорочення штатів ВТН. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. Спр. 2416. Арк. 3.

207. Протокол № 10 про призначення Б.К. Єнкена на посаду вченого секретаря СГНКУ. «Єнкен Б.К.» (15 травня 1926- 1 грудня 1926 рр.). *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 17 л. Спр. 1395 Арк. 1.
208. Список рецензентів Підсекції Культурних Рослин СГНКУ. *ЦДАВО України*. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 6 (1924 р.). Арк. 65.
209. Створення комісії щодо роботи фітотехнічної станції при заповіднику «Чаплі» ім. Раковського. *ЦДАВО України*. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 3(1925 р.). Арк. 63.
210. До с.-г. шкільних закладів України : Часопис сільсько-господарських шкільних і позашкільних закладів України (15 травня 1925 р.). *Вісник Сільсько-Господарської Освіти*. Харків: Держвидав, 1925. Ч. 2 (5). С. 39-51.
211. Основне положення про С.-Г. Науковий Комітет України. *Вісник сільсько-господарської науки*. Харків-Київ, 1924. Т. 3. Вип. 7/9. С. 67-86.
212. Єнкен Б.К. Лист про задоволення прохання Б.К. Єнкена щодо звільнення з СГНКУ (15 травня 1926 – 1 грудня 1926 рр.). *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 17 л. Спр. 1395. Арк. 15.
213. Б. Е., В.В. Винер «Проект организации порайонного изучения сельского хозяйства...». Составили по поручению Департ. Земл. Старшим спец. по сел.-хоз.опыт. делу, с прил. схем, карт физико-географических регионов России. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1909. № 1/2 (25 января). С. 16.
214. Енкен Б. К. К вопросу об организации селекции сельскохозяйственных растений в России. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1909. № 1/2 (25 января). С 309–327.
215. Енкен Б. К. Об учреждении Общества селекции сельскохозяйственных растений и семеноводства Юга России при Харьковском Обществе Сельского Хозяйства. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1909. № 1/2 (25 января). С. 332–338.
216. Енкен Б. Необходимость созыва всероссийских съездов по отдельным отраслям опытного дела и немедленной организации областных съездов (комитетов) на местах. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*. 1909. № 1/2 (25 января). С. 85–94.

217. Енкен Б. К. Развитие опытного дела в России и его современное положение. *Двадцатипятилетие Полтавской опытной станции (1884–1909 г.). Историческое обозрение*. Полтава : Электр. тип. И. А. Фришберга, 1916. Вып. 2. С. 25–77.
218. Енкен Б. К. Развитие опытного дела в России и его современное положение. Полтава: Электр. тип.-лит. И. Л. Фришберга, 1909. 52 с.
219. Енкен Б. К. Селекция и ее значение за границей (краткий исторический очерк и современное положения научной и практической селекции в Западной Европе и Северо-Американских Соединенных Штатах. *Труды первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала (10–15 января 1911 г. в г. Харьков) : доклады / под ред. Комитета в сост. П. В. Будрина, А. А. Потебни, Б. Н. Рожественского, Л. П. Сокальского*. Харьков : Тип.-лит. М. Х. Сергеева и К. М. Гальченка, 1911. Вып. II. С. 107–139.
220. Березов Ф.А. Новое течение в области селекции. Селекция или метизация (по поводу статьи Б.К. Енкена. *Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока*. 1911. № 22. С. 11–13.
221. Енкен Б. К. Об агрономической организации. *Журналы Тамбовского уездного земского собрания очередной сессии 1904 г. с приложением*. Тамбовъ, 1905. С. 275–310.
222. Енкен Б. К. Об агрономическихъ мероприятияхъ. *Журналы Тамбовского уездного земского собрания очередной сессии 1904 г. с приложением*. Тамбовъ, 1905. С. 311–346.
223. Енкен Б. К. Травосеяния, посев кормовой свеклы и некоторые мероприятия их распространения в текущем году. *Журналы Тамбовского уездного земского собрания очередной сессии 1904 г. с приложением*. Тамбовъ, 1905. С. 407–409.
224. Енкен Б. К. Обследование сельскохозяйственного промысла уезда в целях составления плана содействия уездного земства экономическому благосостоянию населению. *Журналы Тамбовского уездного земского собрания очередной сессии 1904 г. с приложением*. Тамбовъ, 1905. С. 401–406.

225. Енкен Б. К. О материалах по мелкому кредиту. *Журнал чрезвычайного Тамбовского уездного земского собрания 17 мая 1905 г. с приложением*. Тамбовъ, 1905. С. 44–49.
226. Общее собрание общества. *Труды Харьковского общества сельского хозяйства. 1910. Деятельность общества за 1909–1910 гг.* Харьков : Тип. Б. Бенгис, 1911. Вып. III. С. XXIII.
227. Сопко Р. О. Освітній потенціал «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний» (1910–1912 pp.). *Переяславская рада : ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации*. С. 87–90. URL : <http://vestnik.kpi.kharkov.ua>.
228. «Енкен Б.К.» (15 травня 1926 – 1 грудня 1926 pp.). *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 17 л. Спр. 1395. Арк. 12.
229. Б. К. / Б. К. [Б. К. Енкен]. [Рецензія]. Бронин Л. К вопросу о сельскохозяйственной кооперации (передрук з часопису «Хлібороб-Кооператор»). *Сільський господар*. 1918. № 1/2 (1–15 липня). С. 23–24.
230. Б. К/ Б. К. [Б. К. Енкен] . [Рецензія] Пруссаков М. Молочная кооперация в Харьковской губернии (передрук з часопису «Южно-Русская сельскохозяйственная газета»). *Сільський господар*. 1918. № 7 (1 жовтня). С. 39.
231. Б.[Б.К. Енкен] Борьба з шкідниками і «Цукротрест». *Агроном*. 1926. № 3/4 (лютий). С. 119–120.
232. Б. Е. [Б. К. Енкен] Съ Асеевской выставки. *Южно-русская сельскохозяйственная газета*. 1908. № 31–32. С. 11.
233. Кубанская станция ВИР. URL: <http://www.vir.nw.ru/test/vir.nw/index.php> (дата звернення: 06.10.2018).
234. Заява Харківського товариства про участь у Всеросійській виставці. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 11.
235. «Правила Выставки в 1913 года в Киеве». *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 12.
236. Лист Комітету виставки про надання для експонатів Харківського товариства земельної площі. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 5.

237. План виставки з відведеним місцем для Харківського товариства. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 6.
238. Лист прохання Харківського товариства до Комітету виставки про надання пільги для участі. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 22-27.
239. Лист про надання Комітетом Всеросійської виставки пільги Харківському товаристві. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 30.
240. Звернення до завідуючого Відділом позашкільної освіти про надання експонатів для виставки. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 23-24.
241. Rigasches Polytechnisches Institut. Studien-Pläne für das Studienjahr 1900/1901. Riga, 1900.
242. Теоретичні дослідження та практичні досягнення Інституту рослинництва імені В.Я. Юр'єва НААН: історія та сьогодення (1908-2018 рр.) / В.В. Кириченко, В.П. Петренкова, Л.Н. Кобизєва, В.К. Рябчун; за редакцією доктора с.-г. наук, професора, академіка НААН В.В. Кириченка / НААН, Інститут рослинництва імені В.Я. Юр'єва. Харків : ФОП Бровін О.В., 2018. 576 с.
243. Сергєєва І.Л. Становлення та діяльність Національної академії аграрних наук України (до 110-річчя заснування). *Генетичні ресурси рослин* : науковий журнал / НААН, Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва. Харків, 2018. Вип. 22. С. 91-97.
244. Рябчун В.К. Національний банк генетичних ресурсів рослин України. *Посібник українського хлібороба* : науково-практичний щорічник. Київ, 2015. № 1. С. 18-19.
245. Система генетичних ресурсів рослин України / В.К. Рябчун, Н.В. Кузьмишина, Р.Л. Богуславський, О.А. Задорожна, В.А. Музафарова, І.Л. Сергєєва, В.М. Бондаренко, М.Ф. Кучер. *Посібник українського хлібороба* : науково-практичний щорічник. Київ, 2015. № 1. С. 19-25.
246. Історія БНАУ – Маслівський аграрний технікум ім. П.Х. Гаркавого: славне минуле – гідне майбутнє. URL: <http://www.matbnau.in.ua/museum/history.pdf>. (дата звернення: 15.05.2018).

247. Селекція, насінництво та сортознавство пшениці / Шелепов В. В., Гаврилук М. М., Чебаков М. П., Гончар О.М., Вергунов В.А. Миронівка: Мирон. друк., 2007. 405 с.
248. Рябчун В.К., Богуславський Р.Л. Генетичні ресурси рослин та їх роль у селекції. *Теоретичні основи селекції польових культур*: збірник наукових праць / УААН, ІР ім. В.Я. Юр'єва. Харків, 2007. С. 363-398.
249. Кириченко В.В. Віковий поступ Інституту рослинництва ім.. В.Я. Юр'єва УААН: історія та сьогодення. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали четвертої конференції молодих учених та спеціалістів (29 січня 2008 р.) / УААН. ДНСГБ, Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва. Київ- Харків, 2008. С.4-9.
250. Сергєєва І.Л. Історичний аспект створення Національного генбанку рослин України. *Шляхи відродження науки України* : матер. двадцять другої всеукр. конф. молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів (14 квітня 2017 р.). Київ, 2017. С. 160-163.
251. Сергєєва І. Л. Залучення й використання колекцій генофонду зернових культур на Харківській селекційній станції у період Другої світової війни та перші післявоєнні роки. *Переяславський літопис*: зб. наук. статей / ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) [та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 11. С. 142-154.
252. Сергєєва І.Л. Банк генетичних ресурсів зернових колосових культур України: історичні витоки та передумови створення. *Вісник аграрної історії* : науковий журнал. Київ, 2017. Вип. 19-20. С. 252-265.
253. Отчеты об исследовательской работе лабораторий станций за 1941-1943 годы / Харківська державна селекційна станція головного сортового управління Міністерства землеробства СРСР м. Харків. *ДАХО* у м. Харків. Ф. р-6069. Оп. 1. Спр. № 39. 95 с.
254. Канцелярія. Переписка об реорганизации станции в институт растениеводства селекции и генетики 26 марта 1952 – 24 февраля 1956 / Харківська державна селекційна станція головного сортового управління Міністерства землеробства СРСР м. Харків. *ДАХО* у м. Харків. Ф. р-6069. Оп. 1. Спр. № 168. 26 арк.

255. Рабинович С.В., Корольская Г.А. Каталог семян яровой пшеницы, ячменя и овса, предлагаемых для рассылки селекционно-опытным учреждениям УССР / Укр. НИИРСиГ им. В.Я. Юрьева. Харьков, 1967. 115 с.
256. Делоне Л. М. Мировые растительные ресурсы и их использование в селекции. *Селекция и семеноводство* : межвед. темат. научн. сб. Киев : Урожай, 1965. Вып. 3. С. 131-136.
257. Рабинович С.В., Делоне Л.Н. Мировая коллекция как исходный материал для селекции озимой пшеницы. *Растениеводство* : тр. Укр. НИИРСиГ им. В.Я. Юрьева. Киев : Урожай, 1968. Вып. 8. С. 66-69.
258. Делоне Л.Н., Корольская Г.А., Рабинович С.В. Каталог семян яровой пшеницы, ячменя и овса, предлагаемых для рассылки селекционно-опытным учреждениям УССР / МСХ УССР, УАСХ, Укр. НИИРСиГ. Харьков, 1961. 87 с.
259. Лев Миколайович Делоне / Рябчун В.К., Гур'єва І.А., Богуславський Р.Л., Кузьмишина Н.В.; за редакцією В.В. Кириченка / НААН, ІР ім. В. Я. Юр'єва. Харків, 2016. 98 с.
260. Протоколы заседаний Ученого совета Украинского НИИ растениеводства, селекции и генетики по обсуждению тематического плана на 1957-1960 гг. *ДАХО у м. Харків*. Ф. р-6069. Оп. 1. Спр. № 146. 94 арк.
261. Растениеводство. Генетика. Физиология : отчет о выполнении тематического плана Украинского научно- исследовательского Института растениеводства, селекции и генетики за 1957 год. – Ч. 2. «». Х., 1957. – 454 с.
262. Рабинович С. В. Возможности селекционного использования в условиях УССР образцов мировой озимой пшеницы. *Труды Украинского н.-и. института растениеводства, селекции и генетики им. В. Я. Юрьева*. Харьков, 1964. Т. VIII. С. 5–9.
263. Тематический план Украинского научно-исследовательского института растениеводства, селекции и генетики на 1957-1960 г.г. *ДАХО у м. Харків*. Ф. р-6069. Оп. 1. Спр. № 224. 340 арк.
264. Проблемно-тематический план Украинского научно-исследовательского института растениеводства, селекции и генетики на 1959 год. *ДАХО у м. Харків*. Ф.

р-6069. Оп. 1. Спр. № 243. 303 арк.

265. Рабинович С. В. Світові ресурси озимої пшениці та їх використання для створення нових сортів. *Вісник сільськогосподарської науки*. 1965. № 4. С. 38–44.
266. Делоне Л.Н., Рабинович С.В. Краткие итоги работы с мировыми ресурсами озимой и яровой пшеницы. *Тезисы докладов республиканской научно-методической конференции по вопросам растениеводства, селекции и генетики, посвященной 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции*. Харьков, 1967. С. 32-35.
267. Каталог семян яровой пшеницы, ячменя и овса, предлагаемых для рассылки селекционно-опытным учреждениям УССР / Укр. НИИРСиГ. Харьков, 1960. 31 с.
268. Корольская Г.А., Рабинович С.В. Каталог семян озимой пшеницы, предлагаемых для рассылки селекционно-опытным учреждениям УССР / Укр. НИИРСиГ им. В.Я. Юрьева. Харьков, 1966. 2–е изд. 60 с.
269. Новодранов И. П. Каталог семян кукурузы, предлагаемых для рассылки селекционно-опытным учреждениям УССР / Укр. НИИРСиГ им. В.Я. Юрьева. Харьков, 1968. 71 с.
270. Положення про Національний центр генетичних ресурсів рослин України / УААН, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва. Харків, 1994. 34 с.
271. Шляхи збагачення Національного генбанку рослин України / Рябчун В. К. [та ін.]. *Генетичні ресурси рослин*. Харків, 2014. № 14. С. 5 – 21.
272. Лихачев Б. С., Мусорина Л. И. Использование экстремальных условий хранения семян в моделировании процессов их старения. *Бюллетень ВИР*. Ленинград, 1978. Вып. 77. С. 57-62.
273. Сергеева И.Л. Прошлое и настоящее Банка генетических ресурсов растений Украины. *Молодой ученый* : междунар. науч. журнал. Казань, 2017. № 50 (ч. IV). С. 341-344.
274. Формування генетичного різноманіття Національного банку генетичних ресурсів рослин України» (Генетичні ресурси рослин) : звіт про науково-дослідну роботу по завданню 09 / НААН, Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва. Харків, 2017. 280 с.
275. Формування генетичного різноманіття Національного банку генетичних

ресурсів рослин України» (Генетичні ресурси рослин) : звіт про науково-дослідну роботу по завданню 09 / НААН, Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва. Харків, 2015. 278 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Сергєєва І.Л. Б.К. Єнкен (1873-1943): формування особистості та наукового світогляду. *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання. 2018. Вип. 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-1/16.pdf>.
2. Ірина Сергєєва. Б.К. Єнкен як предтеча Національного генбанку рослин України. *Часопис української історії*. Київ, 2018. Вип. 38. С. 123-130.
3. Сергєєва І. Б.К. Єнкен і Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1908-1919 рр.). *Переяславський літопис*: зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 13. С.194-204.
4. Сергєєва І.Л. 1-й Всеросійський сільськогосподарський з'їзд у діяльності та творчій спадщині Б.К. Єнкена. *Історія науки і техніки*. Київ, 2018. Том 8. Вип. 1 (12). С. 228-232.
5. Сергеева И.Л. Професор Б.К. Енкен как селекционер зерновых культур. *Молодой ученый* : междунар. науч. журнал. Казань, 2018. № 20 (206). С. 360-363.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

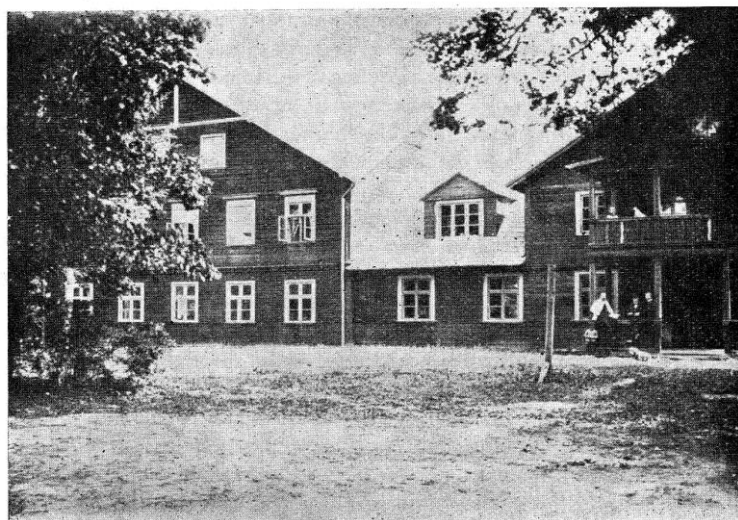
6. Сергєєва І.Л. Краснодарський період (1919-1924) у житті та науковій діяльності Б.К. Єнкена. Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848 - 1898): 14 жовтня 2013 р., м. Київ. Київ, 2013. С.97-99
7. Сергєєва І.Л. Б.К. Єнкен і становлення досліджень з оцінки якості зерна сільськогосподарських культур. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матер. XXIII Всеукраїнської конференції молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів присвячена 100-річчю Національної академії наук України: Мат. конф., 20 квітня, 2018 р. м. Київ. С. 164-167.
8. Сергєєва І.Л. Внесок Б.К. Єнкена у науковий здобуток Харківської селекційної станції та подальший розвиток його спадку. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матер. XIII всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених і спеціалістів (18 травня, 2018 р.). Київ, 2018. С.158-162.

Додаток Б

Фото 1. Ризький Політехнічний Інститут

Додаток В

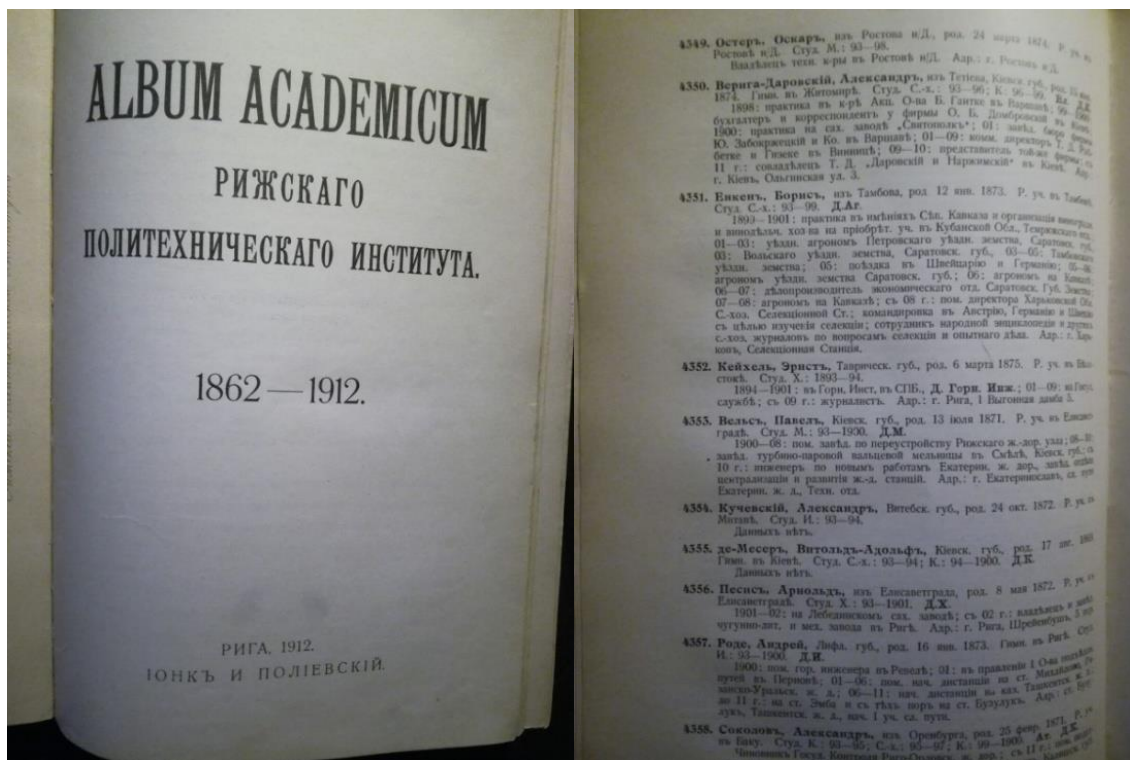

PETERHOF

STUDENTENHEIM

Фото 2. Будівля сільськогосподарської дослідної станції і ферми для студентів Сільськогосподарського відділення (м. Петергоф, близько 20-25 км від м. Риги, Латвія)

Додаток Д

Академічний альбом Ризького політехнічного інституту 1862-1912 pp.

За № 4351 зазначена інформація щодо Б.К. Єнкена.

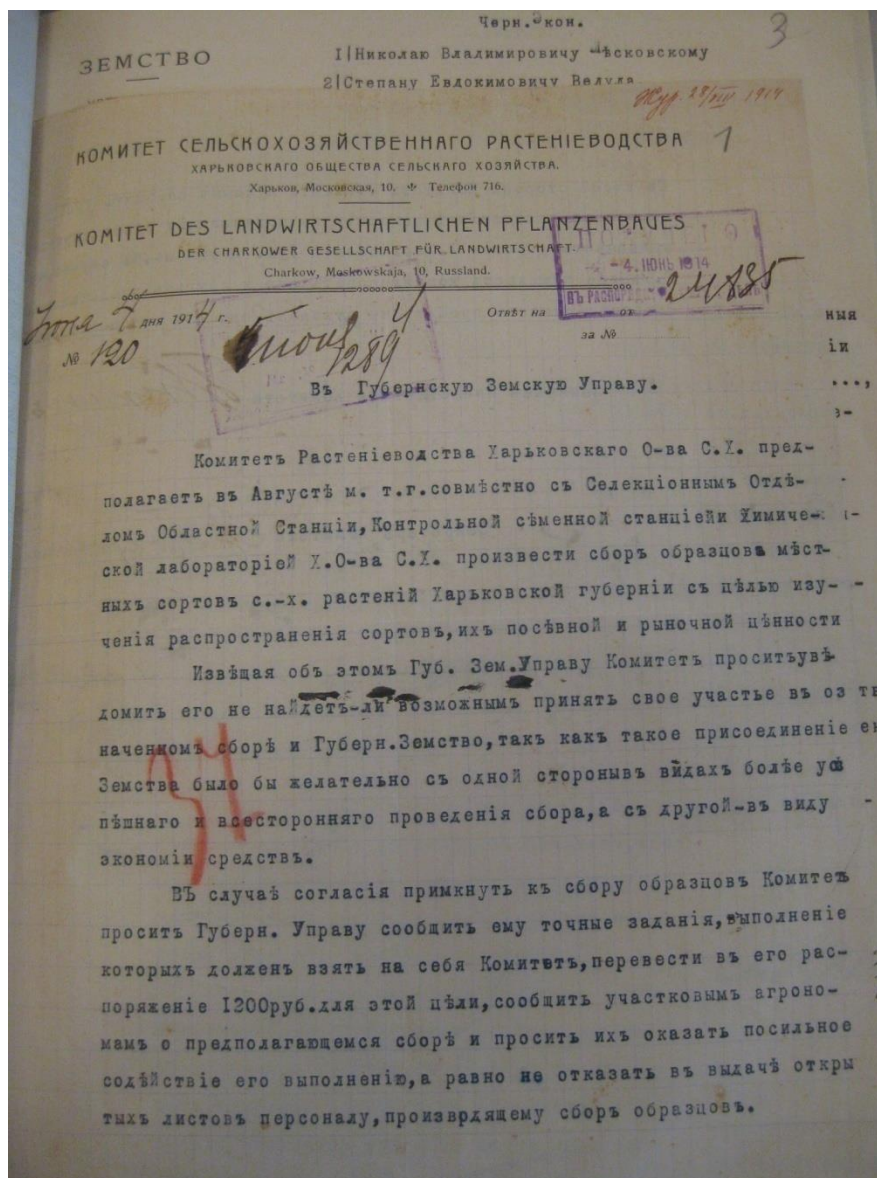
Додаток Е

Харківська селекційна станція, 1908 р.

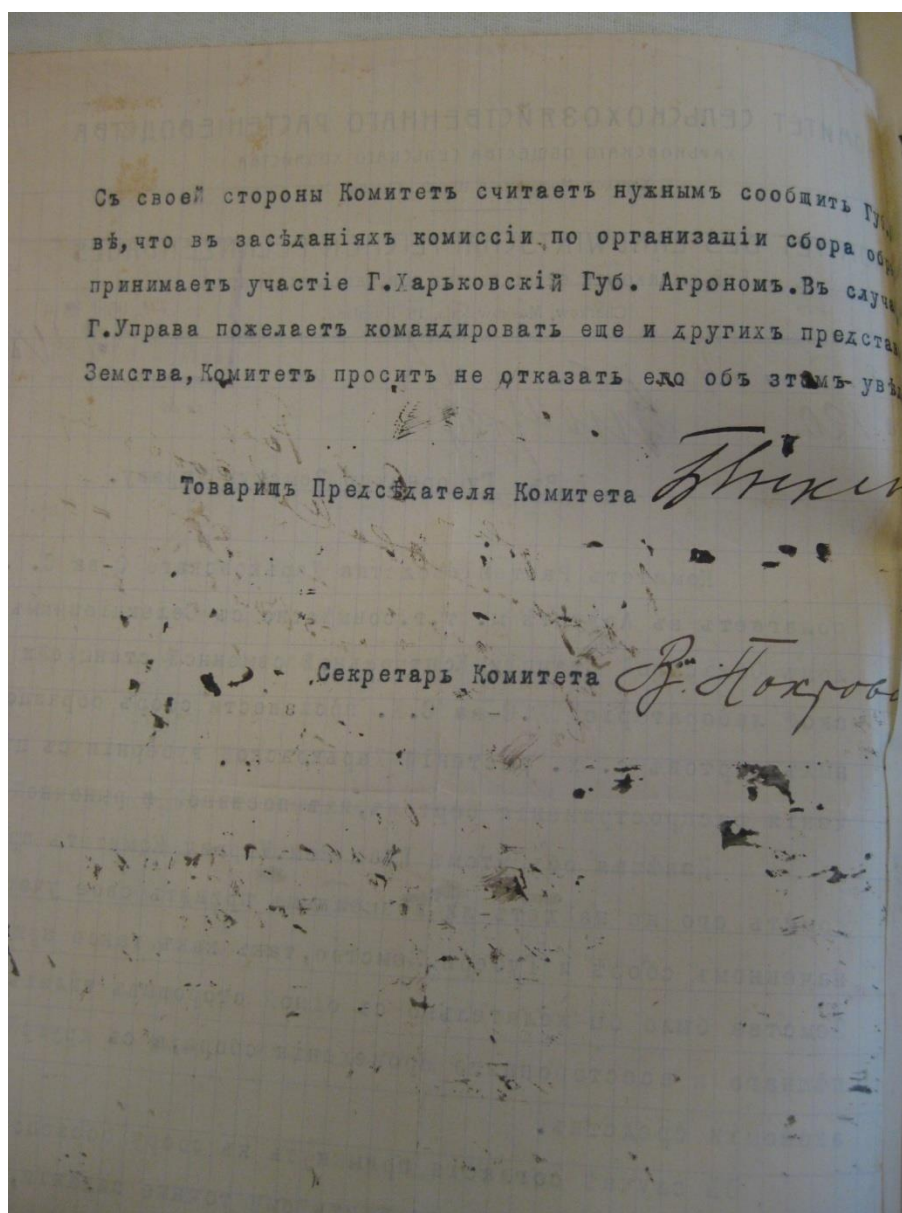
Додаток Ж

Переписка про участь Харківського земства у роботі Харківського комітету рослинництва зі збору зразків сортів сільськогосподарських рослин Харківської губернії. ДАХО у м. Харків. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2766. Арк. 1.

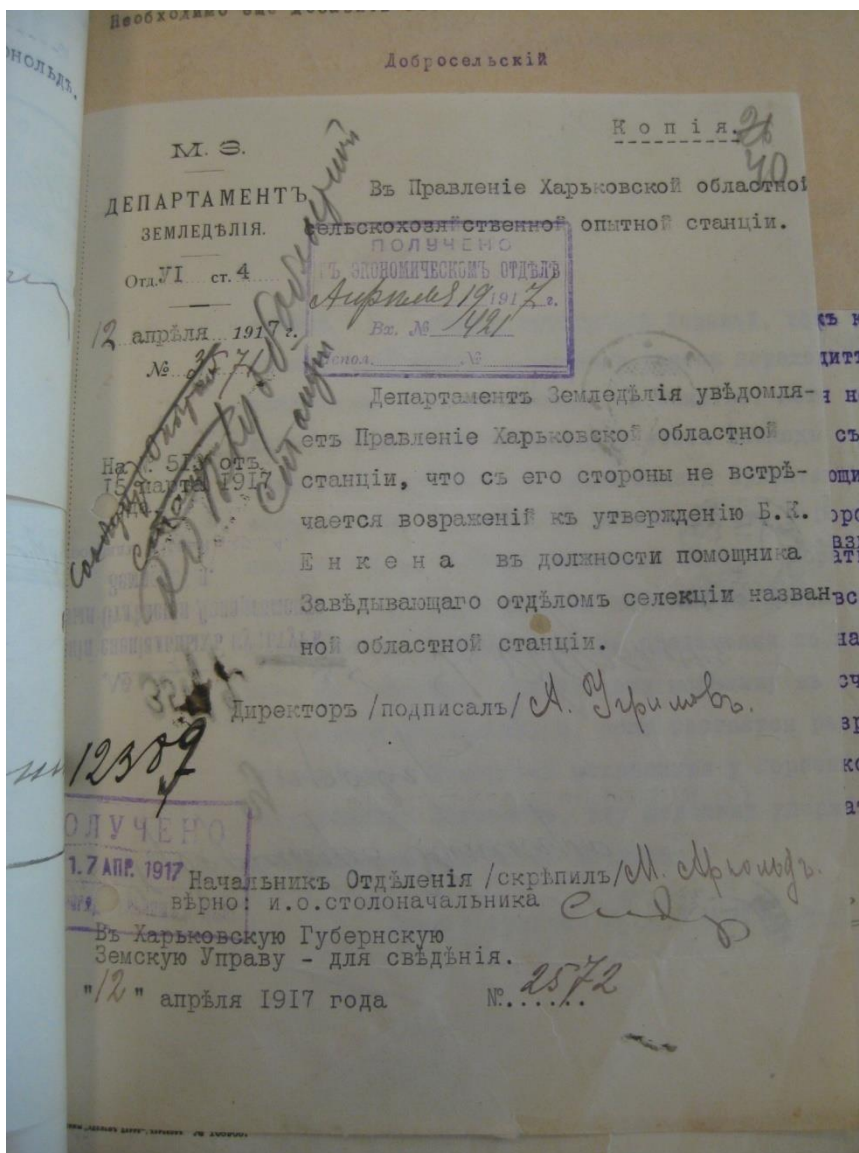

Додаток 3

Переписка про участь Харківського земства у роботі Харківського комітету
рослинництва зі збору зразків сортів сільськогосподарських рослин Харківської
губернії. ДАХО у м. Харків. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2766. Арк. 2 зв.

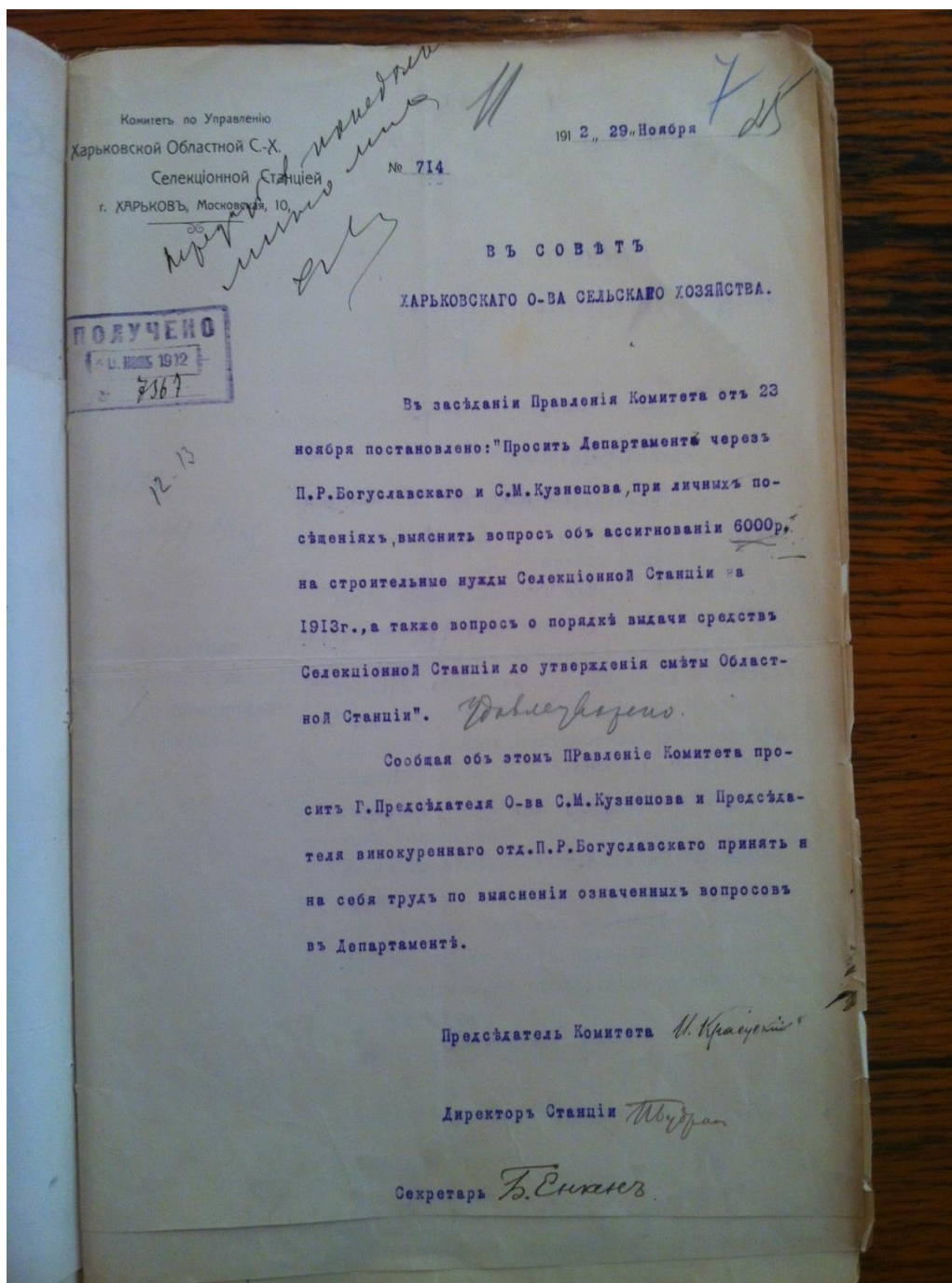
Додаток И

Лист Департаменту землеробства про затвердження Б.К. Єнкена на посаді помічника завідуючого селекцією ячменю. ДАХО у м. Харків. Ф. 304. Оп. 1.

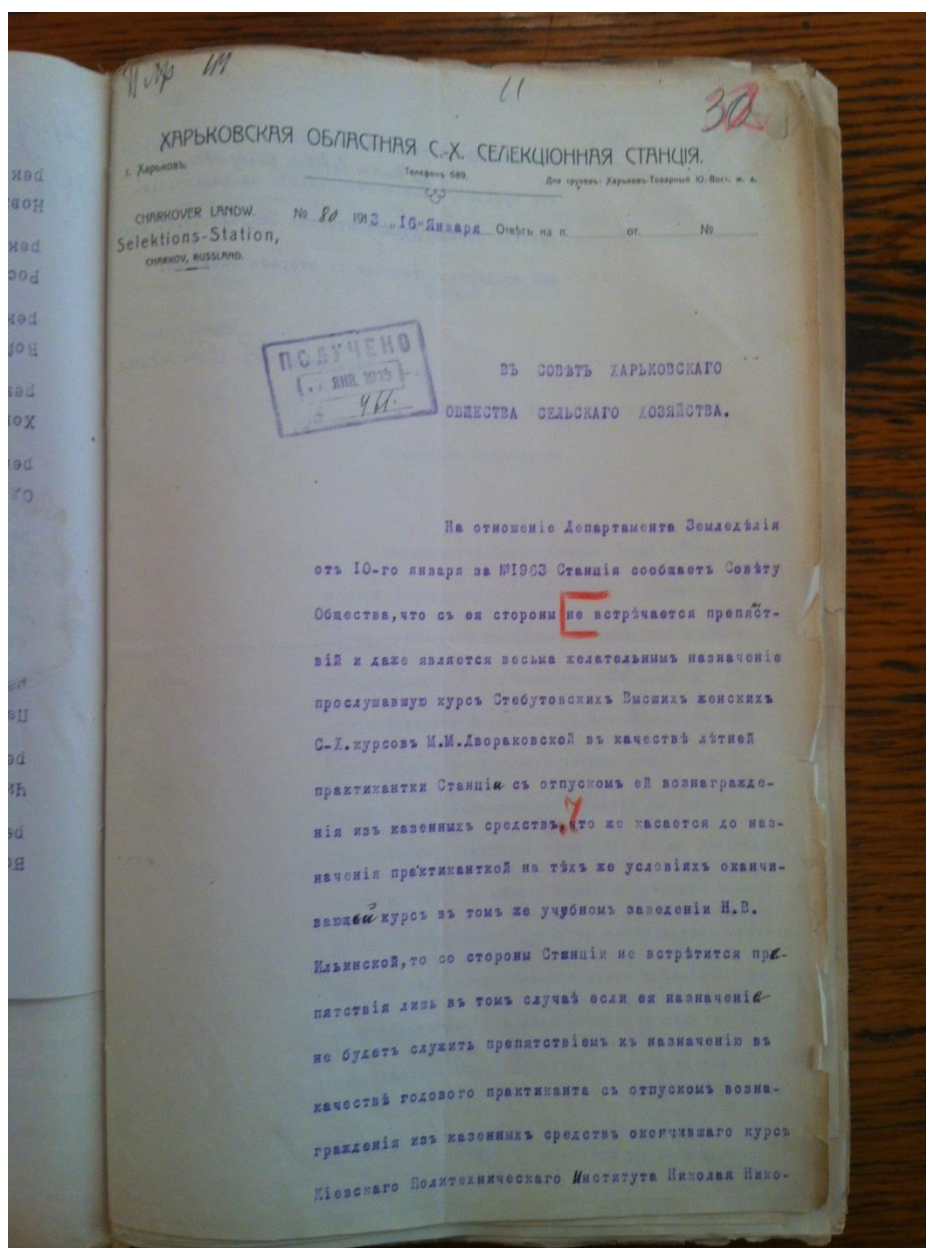
Спр. 2766. Арк. 40.

Додаток К

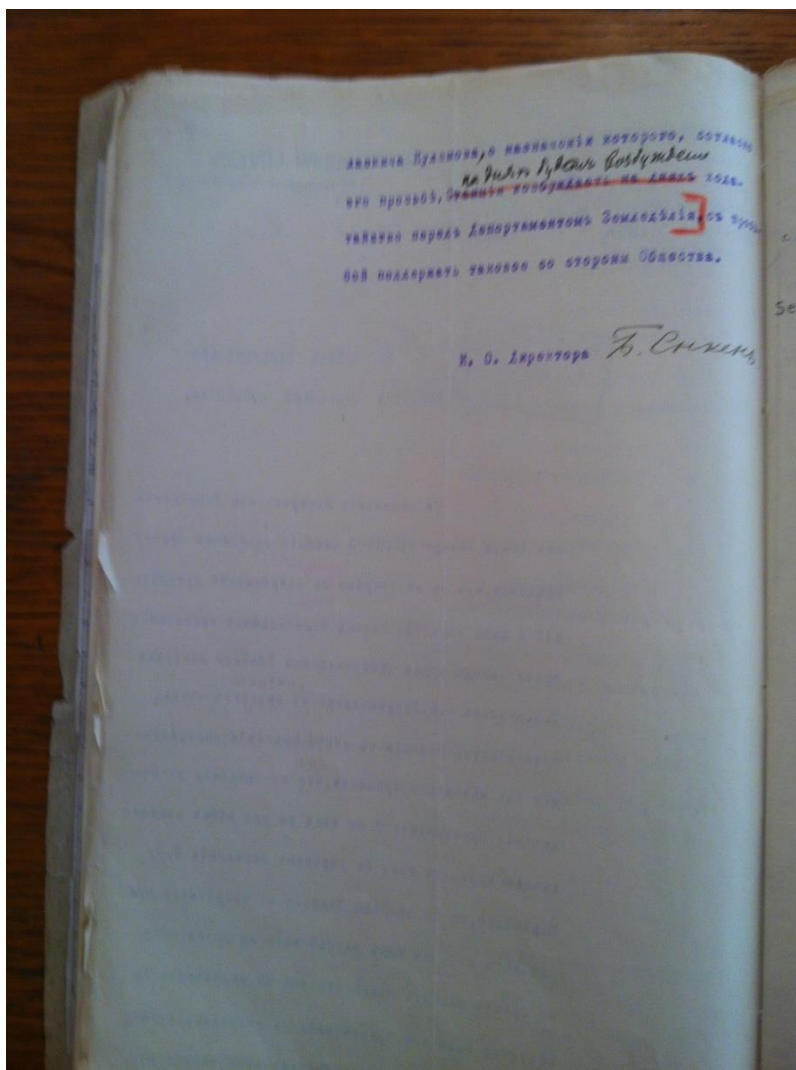
Лист до Харківського товариства сільського господарства з приводу асигнування станції. ДАХО у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 25.

Додаток Л₁

Лист до Харківського товариства з приводу призначення М.М. Кулешова на посаду
 річного практиканта станції. ДАХО у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1.

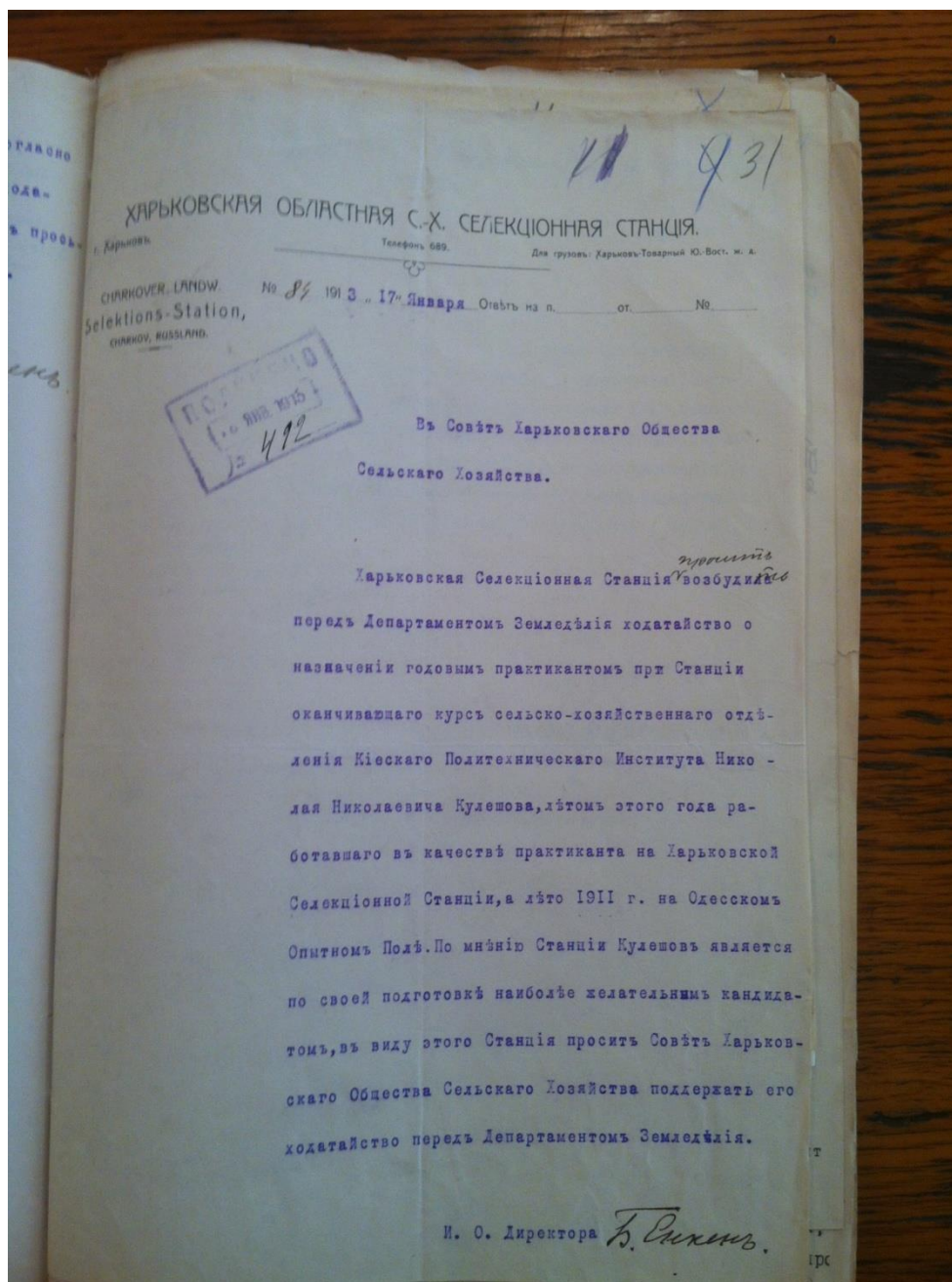
Спр. 12. Арк. 30.

Додаток Л₂

Лист до Харківського товариства з приводу призначення М.М. Кулешова на посаду
річного практиканта станції. *ДАХО* у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1.

Спр. 12. Арк. 30 зв.

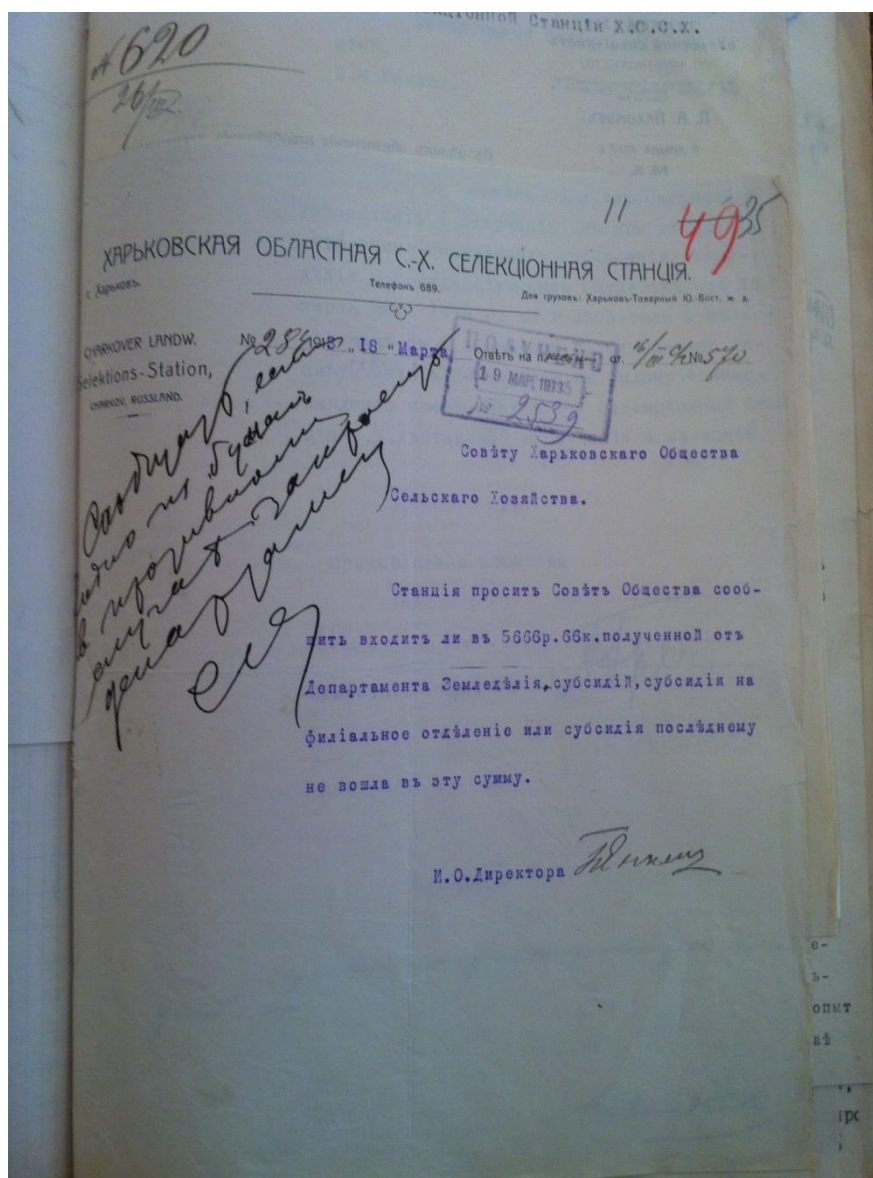
Додаток М

Клопотання в.о. директора Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції з приводу призначення М.М. Кулешова річним практикантом. ДАХО у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 31.

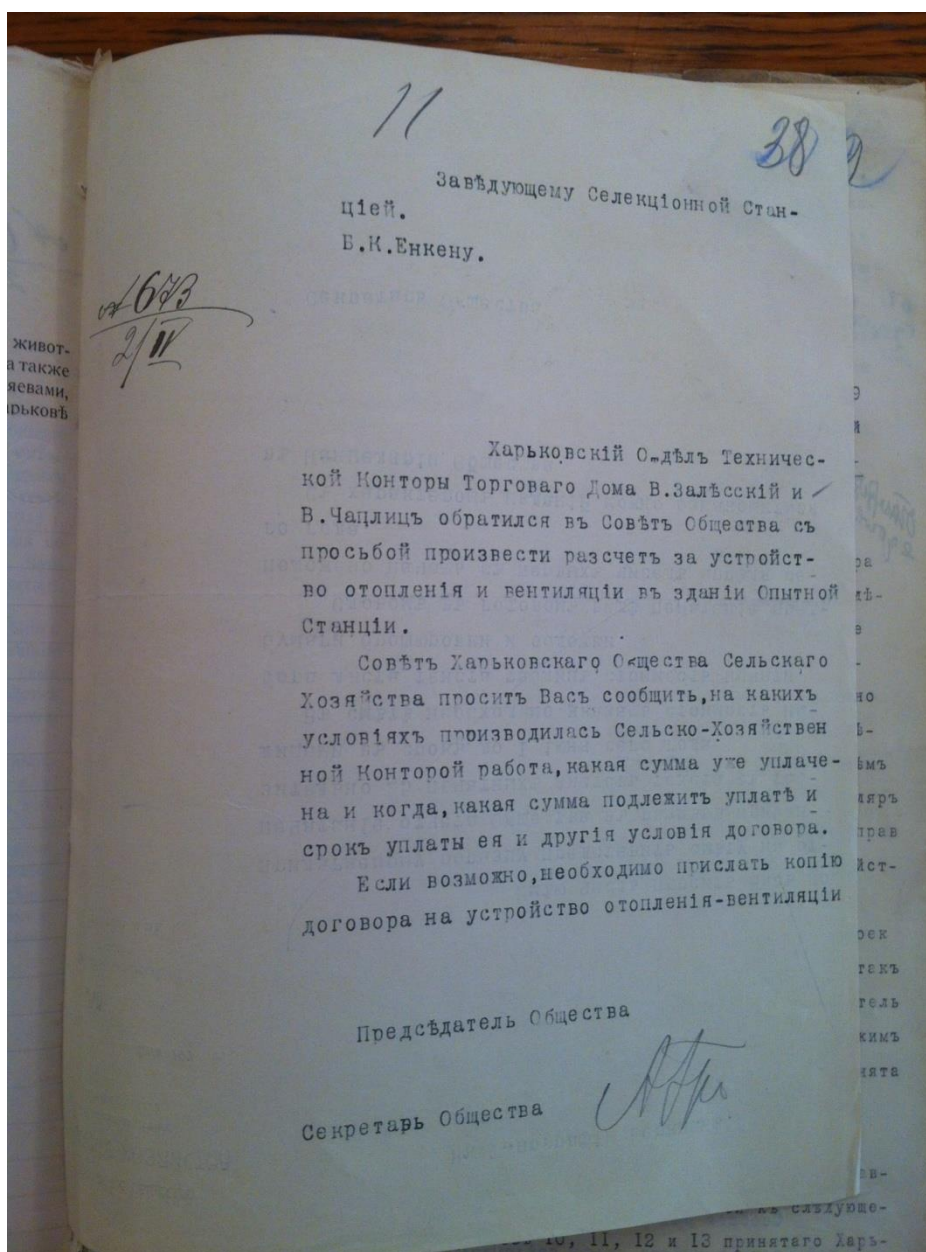
Додаток Н

Звернення Б. К. Єнкена — в.о. директора Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції до Ради Харківського товариства сільського господарства з приводу фінансування станції. ДАХО у м. Харків.

Ф. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 35.

Додаток II

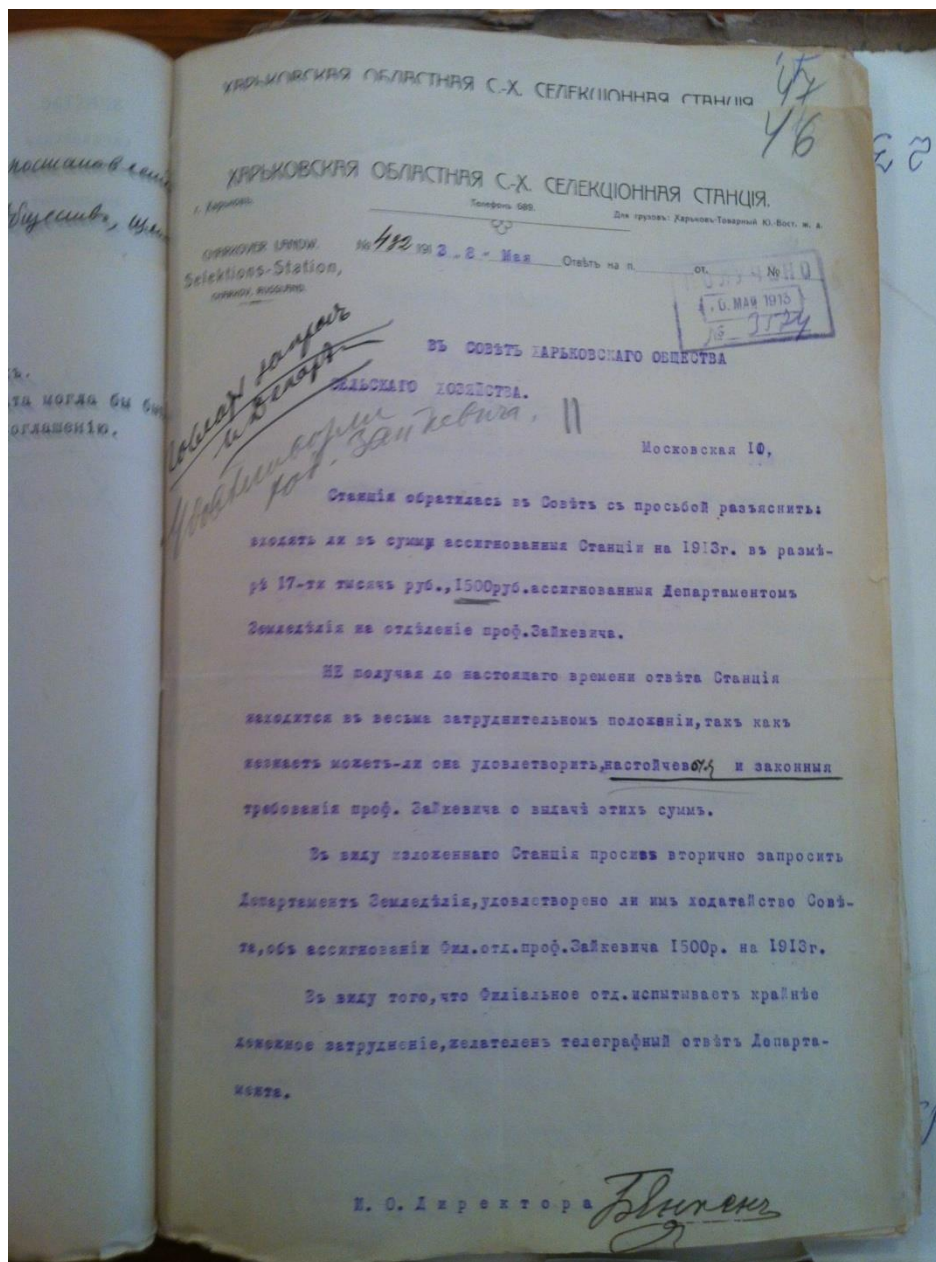

Б. К. Єнкен вирішує господарські питання станції. ДАХО у м. Харків. Ф. 237.

Оп. 1. Спр. 12. Арк. 38.

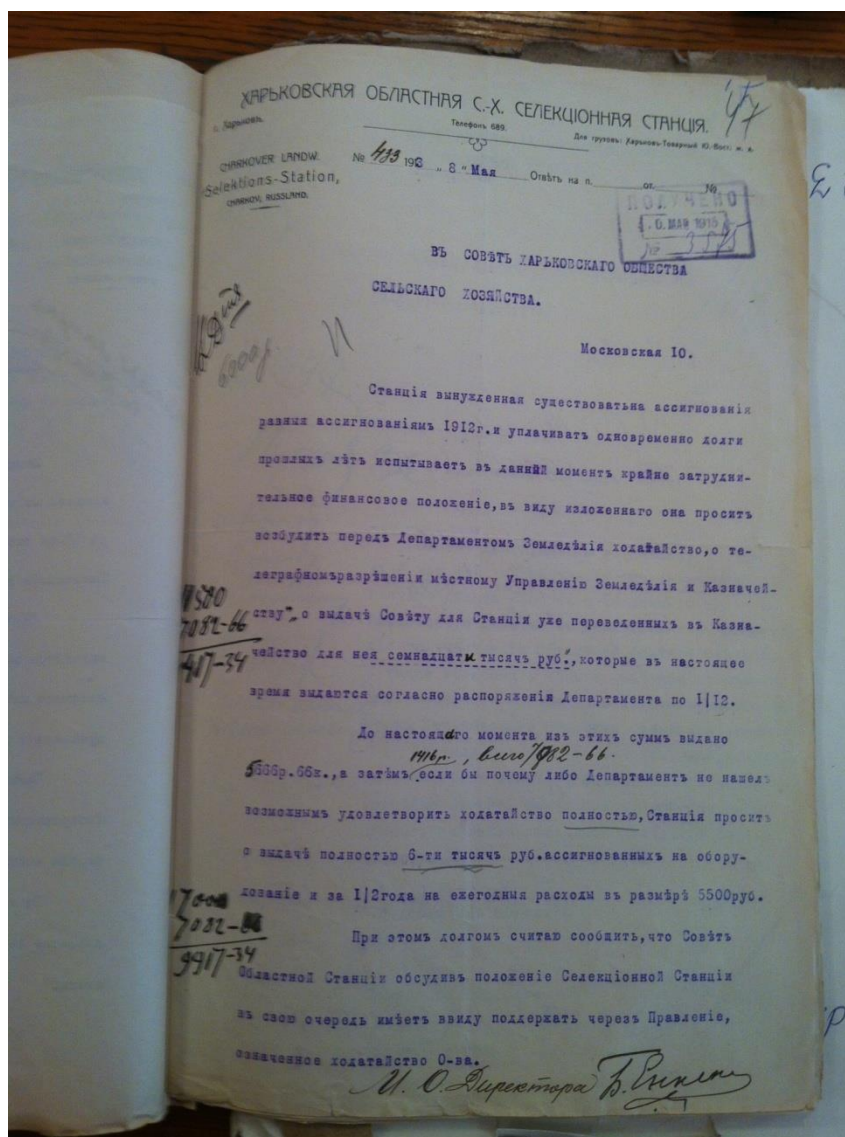

Додаток Р

Б. К. Єнкен вирішує фінансові питання з приводу філіального відділення очолюваного проф. А.Є. Зайкевичем. ДАХО у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк.

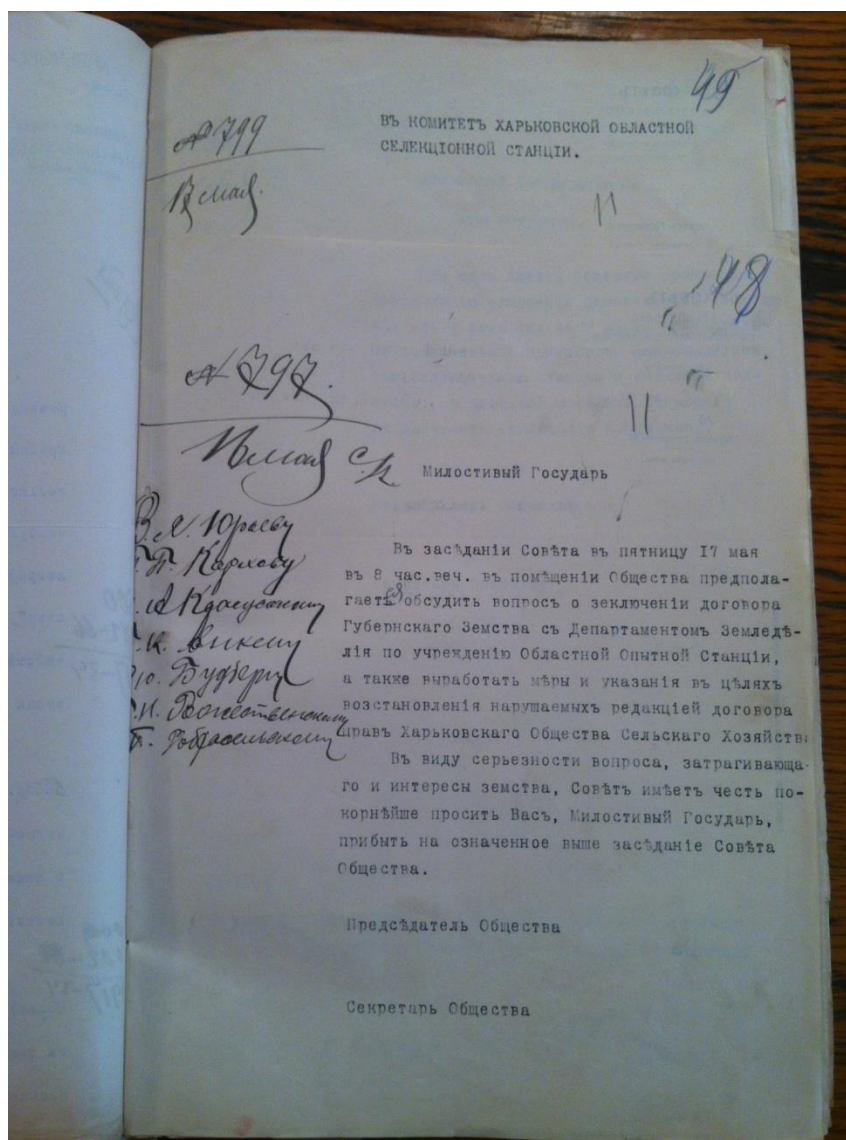
Додаток С

Б. К. Єнкен вирішує фінансові питання станції. ДАХО у м. Харків. Ф. 237. Оп. 1.

Спр. 12. Арк. 47.

Додаток Т

Запрошення Б. К. Єнкена та інших науковців станції прийняти участь у обговоренні питань з укладання угоди Губернського земства з Департаментом Землеробства з приводу організації Обласної дослідної станції. ДАХО у м. Харків.

Ф. 237. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 48.

Додаток Ф

№ 45 Заявление
Г. ХАРЬКОВЪ, Московская, № 10.
205

Въ Распорядительный Комитетъ
Первого Съезда дѣателей по селекціи сельскохозяйственныхъ растений и сѣменоводству.

№ 185 Заявленіе
о записи въ члены Первого Съезда дѣателей по селекціи сельскохозяйственныхъ растений, сѣменоводству и распространію сѣменного матеріала.
(Съездъ состоится въ Харьковѣ 10—15 января 1911 г.)

Прошу записать меня членомъ Первого Съезда дѣателей по селекціи сельскохозяйственныхъ растений и сѣменоводству.

Имя, отчество и фамилія Б.К. Єнкена

Занятіе или общественное положеніе наставникъ сѣв.-мол. харьков. селекціон. об.

Отъ какого учрежденія представитель или лично

Независимо отъ участія въ общихъ собраніяхъ Съезда, желаю принять участіе въ отдѣлахъ:

1. Селекціи сельскохозяйств. растений
2. Сѣменоводства
3. Распространенія сѣменного матеріала

Позвоный адресъ:

Подпись: _____

1911 г.

Тимо-деграфія М. Х. Сергѣева и К. М. Галанина.—Харьковъ, Московская, 10.

№ 104
Г. ХАРЬКОВЪ, Московская, № 10.
109

Въ Распорядительный Комитетъ
Первого Съезда дѣателей по селекціи сельскохозяйственныхъ растений и сѣменоводству.

№ 4 Заявленіе
о записи въ члены Первого Съезда дѣателей по селекціи сельскохозяйственныхъ растений, сѣменоводству и распространію сѣменного матеріала.
(Съездъ состоится въ Харьковѣ 10—15 января 1911 г.)

Прошу записать меня членомъ Первого Съезда дѣателей по селекціи сельскохозяйственныхъ растений и сѣменоводству.

Имя, отчество и фамилія Михаилъ Ивановичъ Вавиловъ

Занятіе или общественное положеніе агрономъ

Отъ какого учрежденія представитель или лично отъ Московск. селекціон. станціи

Независимо отъ участія въ общихъ собраніяхъ Съезда, желаю принять участіе въ отдѣлахъ:

1. Селекціи сельскохозяйств. растений
2. Сѣменоводства
3. Распространенія сѣменного матеріала

Позвоный адресъ: Москва, Средняя Черныш. Д. Вавилова

Подпись: М.Вавиловъ

9 января 1911 г.

Тимо-деграфія М. Х. Сергѣева и К. М. Галанина.—Харьковъ, Московская, 10.

Примечаніе: отъ тов. тов. Шанина, Вавилова и др.
А. М. Блауновъ

Заява Б.К. Єнкена та М.І. Вавилова про участь у І-ому з'їзді діячів з селекції сільськогосподарських рослин та насінництву у Харкові. ДАХО у м. Харків.

Ф. 237. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 204, 205.